

Igor Duda

SOCIJALIZAM NA KUĆNOM PRAGU

Mjesna zajednica
i svakodnevica
društvenog
samoupravljanja
u Jugoslaviji

Igor Duda

Socijalizam na kućnom pragu

Mjesna zajednica i svakodnevica
društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji

Za izdavače

prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Marinko Škare

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 18

© Autorska prava: prof. dr. sc. Igor Duda i Srednja Europa d.o.o., 2023.

Urednik

prof. dr. sc. Damir Agičić

Recenzenti

dr. sc. Ivana Dobrivojević Tomić
dr. sc. Tanja Petrović

Grafička priprema

Tvrtko Molnar
Banian ITC, Zagreb

Naslovnica

Ana Vujasić
Ibis grafika, Zagreb

Na naslovnici fotografija iz Ostavštine Dušana Ćurića, Povijesni i pomorski
muzej Istre (PPMI-MSNI), Pula.

ISBN 978-953-387-008-3 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-377-034-5 (Sveučilište Jurja Dobrile u Puli)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001192430.

Objavljivanje knjige financijski su pomogli Ministarstvo kulture i
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH te Hrvatska zaklada za znanost u
projektu *Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970-1990.*
(*Mikrosocijalizam*) (HRZZ IP-01-2018-5394).

Znanstvena monografija je objavljena na temelju Odluke Odbora
za izdavačku djelatnost Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, KLASA:
611-04/23-01/31, URBROJ: 143-01-15-23-1 od 6. rujna 2023. godine.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2023.

Igor Duda

SOCIJALIZAM NA KUĆNOM PRAGU

Mjesna zajednica i svakodnevica
društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji

Zagreb – Pula, 2023.

Aktivistima – onima koji su pokušavali, često i uspijevali
O šezdesetoj godišnjici osnivanja mjesnih zajednica

Sadržaj

PREDGOVOR	VII
U SAMOUPRAVNOM TROKUTU	1
Samoupravljanje i neposredna socijalistička demokracija	3
Zajedničke potrebe i interesi	21
Okvir proširene obitelji	32
U SLOBODNO VRIJEME	47
Participacija i pasivizacija	49
Aktivisti i entuzijasti	67
Za svakoga ponešto	79
U VJEŽBANJU ZAJEDNIŠTVA	99
Solidarnost	101
Obrana i zaštita	112
Samodoprinos	123
Bratimljenje	135
U PREVLAĐAVANJU SUKOBA	149
Svađanje i mirenje	151
Radnici, ali i potrošači	163
Zajednica se želi izdvojiti	182
U IŠČEKIVANJU REFORME	205
Kritike i vizije u ključnim dokumentima	207
Pepeo i snovi	219
ZAKLJUČAK	239
IZVORI I LITERATURA	245
POPIS KRATICA	253
BIBLIOGRAFIJA PROJEKTA MIKROSOCIJALIZAM	255

PREDGOVOR

„Dugo pereš ruke“, govori sredovječni Roko ušavši u gostionicu ležerno i galantno, u direktorskoj maniri, čekajući viski i stojeći uz šank dok iz zvučnika dopire Oliverova *Skalinada*. Trljajući dlanove sapunicom, dok tišinu ispunjava pjevač riječima „svaki korak jedna skala, svaka skala jedna nada“, osijedjeli i oćelavjeli Ivan mu, odjeven u bijelu konobarsku kutu i ukrašen leptir-mašnom, tvrdo i mrzovoljno odgovara: „Šporka san ih, ma ću ih oprat.“ Pranje prljavih ruku dio je pretposljednje scene igranoga filma *Servantes iz Malog mista*, snimljenoga 1982. prema scenariju Miljenka Smoje i u režiji Daniela Marušića, tandema koji je desetak godina ranije stvorio gledateljima omiljenu televizijsku seriju *Naše malo misto*. Scenu su odigrali glumački velikani Boris Dvornik kao Roko i Fabijan Šovagović kao Ivan. Dok razgovaraju preko šanka, ne čuje se znakoviti stih „tu se penje, tu se pada“, no odsvirao je potihlo nešto ranije, također u dobrom trenutku. Najšira publika ionako je znala tekst jer je pjesma Zdenka Runjića i Stipice Kalogjere tada već pet-šest godina bila hit, a potom postala i evergreen, kao i mnoge druge skladbe s Oliverova albuma *Malinkonija*.

Upravo su to bile i godine vrhunca za mjesne zajednice, taj samoupravno-teritorijalni oblik okupljanja stanovništva – radnih ljudi i građana, birača i potrošača – u njihovo slobodno vrijeme i najbliže njihovoj adresi stanovanja, bila to gradska četvrt ili selo. Mjesna zajednica bila je njihov servis za bolji život i kvalitetniju svakodnevicu, platforma za suradnju s partnerima poput organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica, ali i sa službama općine na čijem su se području nalazili. U procesu marksistički shvaćenog odumiranja države mjesna je zajednica bila vježbalište društvenoga samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije, dakle društveni prostor za organizirano djelovanje građana, za aktivizam, solidarnost i zajedničko donošenje odluka unutar okvira do kojega država nije

izravno dopirala, ali jesu društveno-političke organizacije sa svojim ograncima. U godini vrhunca ovakvog organiziranja i godini snimanja spomenutoga filma u Jugoslaviji je bilo gotovo četrnaest tisuća mjesnih zajednica, jednako toliko njihovih tajnika i predsjednika, višestruko više njihovih komisija i drugih tijela sa svojim članovima volonterima, par stotina tisuća delegata poslanih u općinska i druga samoupravna vijeća, barem toliko aktivista na terenu te, povrh svega, milijuni sudionika referenduma i zborova građana na kojima su izgovorene i u zapisnike ubilježene milijarde rečenica. Od njihova uvođenja u Ustav 1963., od Ustava iz 1974. koji ih je učinio obaveznima i važnijima, preko vrhunaca koji su uslijedili te naposljetku do gašenja društvenoga samoupravljanja, mjesne su zajednice postajale fenomen koji sigurno vrijedi historiografski istražiti.

U fikcionalnome primjeru iz Maloga mista Roko je bio direktor društvenoga turističko-hotelijskog poduzeća, dakle predstavnik udruženoga rada, a Ivan donedavni tajnik mjesne zajednice koja je, moglo bi se to i tako reći, bankrotirala. U financijskim je problemima Malo misto bilo još u drugoj polovici šezdesetih, u doba koje je obradila televizijska serija, kada je rastući društveni turistički sektor u zamjenu za neke poslovne ustupke financirao dovršetak izgradnje spomenika palim borcima i druge projekte. Kasnije, početkom osamdesetih, mjesna zajednica nije bila financijski održiva i mjesecima nije mogla platiti telefonski račun pa su uslijed takve nerentabilnosti predsjednik i tajnik, uz Rokov nagovor i financijski poticaj, zapravo zajam hotelijersko-turističkoga poduzeća, otišli u mirovinu i otvorili svoja Dva goluba upotpunjujući ugostiteljsku ponudu mjesta. Prema Roku, kao „starom ratnom drugu“, tako ipak nisu ostali „tukci“, a on je opet dobio ustupak jer mjesna je zajednica dala suglasnost za gradnju novoga turističkog objekta – sumnjivo predstavljenoga kao odmaralište – u jednoj jadranskoj uvali. Poučen tim primjerom, u spomenutoj gostioničkoj sceni čak i lokalni „milicioner“ pred nadirućim turizmom razmišlja o „malom bufetiću“ koji bi jednom mogao otvoriti kao umirovljenik, no bivši tajnik Ivan, poštenu „proleter“ koji ne želi „pljunit na svoju prošlost“, zbog situacije u kojoj se našao osjeća gađenje koje tako jako želi oprati sa svojih dlanova. Jezikom vremena Ivanov bi se problem mogao nazvati podlijevanjem sitnovlasničkim interesima, kolikogod to njemu teško padalo i kolikogod bilo povezano sa strukturnim problemom

financiranja mjesnih zajednica. Dugotrajno sapunjanje sigurno pokazuje da je korupcijska tržišno-politička prljavština tvrdokorna i da ima onih čija savjest to ne uspijeva otrpjeti. Karakteristike u Rokovu dosjeu kao dodatak bi vrlo lako mogle uključivati tehnokratizam i malograđansku psihologiju, ali i nesavjestan odnos prema društvenoj imovini te izigravanje propisa, u čemu u ovome slučaju nije bio usamljen.

Baš tu negdje, samo izvan fikcije, u prostoru između odumiranja države i privatnih interesa, samosvjesne zajednice i iznevjerenih ideala, energičnih aktivista i neostvarenih samoupravljača, mase nezainteresiranih i igre moći u kojoj se ne žele ili ne mogu snaći, između teorije i utopije na jednoj te ironije i degradacije na drugoj strani, proteže se djelovanje mjesnih zajednica. Jedinica i hvaljenih i ismijavanih, zajednica koje su postizale mnogo kada su odnosi i nadležnosti bili dobro usklađeni, koje su bile uspješne kada su sebe shvatile barem umjereno ozbiljno i kada su ih tako drugi doživljavali. Da to prečesto nije bilo tako govore jezične fraze u kojima netko ili nešto nije ni za mjesnu zajednicu, na primjer loš pjevač, ili da netko ne bi bio u stanju voditi niti mjesnu zajednicu, primjerice nesposoban ministar. Izraz s pozitivnom asocijacijom u hrvatskom jeziku izgleda nije zabilježen, no ovi suprotne konotacije do danas opstaju u Hrvatskoj gdje mjesno socijalističko društveno samoupravljanje ne postoji od 1990., a njegove samoupravne zajednice u povijest su otišle s istekom 1992. – baš na pola puta – nakon trideset godina postojanja i trideset godina prije pisanja ove knjige. U nekim se postjugoslavenskim državama za upravno-teritorijalnu jedinicu u sastavu općine održao naziv mjesna zajednica, no pravni i društveni okvir djelovanja je drugačiji.

Dakle, jugoslavensku mjesnu zajednicu treba shvatiti kao povijesni pojam i historiografski je obraditi: iz obje perspektive, i odozgo i odozdo, i imajući na umu upravnu vertikalnu koja ih povezuje. Mjesna je zajednica i idealan okvir za mikropovijest, za pogled koji podrazumijeva, napisao je Eric Hobsbawm u *Zanimljivim vremenima*, pomak „s teleskopa na mikroskop“. Na sklonosti detalju koji će dovesti do mozaika počiva i višegodišnji projekt u sklopu kojega je provedeno istraživanje mjesnih zajednica, naslovljen *Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970–1990*. (Mikrosocijalizam), koji je od kraja 2018. do 2023. financirala Hrvatska zaklada

za znanost. Istraživački tim sedam je projektnih tema obrađivao u po dvije općine kao odabrane studije slučaja. Osmu su bile mjesne zajednice kao jedina projektna tema koja se obrađuje u zasebnoj autorskoj monografiji i čija je obrada zemljopisno proširena na Jugoslaviju, onoliko koliko to izvori dopuštaju jer ni u saveznim izvorima nisu sve republike i pokrajine zadobile primjerenu ni podjednaku pozornost, a nisu ni stvarale jednaku količinu spisa i događaja. S obzirom na polazište projekta, Hrvatska u ovom pristupu sigurno preteže, no i tada najčešće ukazuje na opće jugoslavenske procese.

Ovaj rukopis pisan je iz perspektive društvene povijesti koja je preuzela zadatak povezivanja povijesti svakodnevice i upravne povijesti. Kolikogod funkcioniranje upravnog aparata može biti dijelom široko shvaćene političke povijesti, toliko djelatnost mjesnih zajednica pripada i povijesti slobodnoga vremena. Taj možda neobičan epistemološki spoj ne mora biti uspješan, ali za nadati se da ipak nije tako. Kako je bio zamišljen, tako je i ostvaren. Međutim, to podrazumijeva da u knjizi postoje različiti diskursi, dijelovi teksta koji iz gledišta humanistike mogu biti birokratski kruti i monotoni te dijelovi koji su za društvene znanosti suviše opisni ili čak banalni. Ova knjiga treba i jedno i drugo, i pravno-teorijsku preskriptivnost i literarno-historijsku deskriptivnost. Potonje je srž koja sadrži mikroslučajeve razasute po cijeloj Jugoslaviji, primjere koji su u izvorima iskočili kao vrijedni, po nečemu intrigantni ili samo dovoljno obični da mogu predstavljati većinu. Tu su, nadalje, mjesta i akcije koja treba opisati, akteri koje treba vidjeti i čuti, sastanci koje valja prepričati, jezik koji treba citirati jer u svojem izvorniku obogaćuje sadržaj na način kojim prepričan ili u prijevodu na bilo koji strani jezik nikada ne bi mogao. Prenesena i analizirana povijest bez svega toga ne bi bila potpuna. Konačno, ovo nikako nije totalna povijest mjesnih zajednica jer se ne usredotočuje ravnomjerno na sve segmente njihova djelovanja, a neke samo uzgred spominje, onoliko koliko je to potrebno u strukturi koja mjesne zajednice i njihove aktere u slijedu poglavlja nalazi u samoupravnom trokutu, slobodnom vremenu, vježbanju zajedništva, prevladavanju sukoba i iščekivanju reforme. Kroz cijelu se knjigu provlače dva pitanja, pri čemu drugo konkretizira prvo, koja su bila osnovni motivi u istraživanju: na koji su način mjesne zajednice trebale i doista uspijevale pridonositi humanizaciji društvenih odnosa i igrati ulogu protivnu birokratizaciji i etatizaciji,

te koliki je prostor bio dan građanima i koje su instrumente društvenoga samoupravljanja oni bili spremni koristiti u svojoj ulici i u svoje slobodno vrijeme. Procesi su to i događaji koje treba opisati te iz opisa doći do analize i izvući zaključke, uz gledanje kroz teleskop i kroz mikroskop.

Otegotna je okolnost bila dosadašnja neistraženost mjesnih zajednica u historiografiji, no u sedamdesetima i osamdesetima svoj su doprinos dale politologija, sociologija i upravna znanost. Objavljeno je više studija, priručnika i mnogobrojni članci čiji su autori ponekad upravo onodobni teoretičari i ideolozi društvenoga samoupravljanja, udruženoga rada i delegatskoga sustava. Mnoge publikacije stoga se nalaze na razmeđu literature i izvora. Ključni su izvori ipak arhivski i novinski. Prvi su mahom nastajali na mjesnoj, općinskoj, republičkoj i saveznoj razini unutar Socijalističkog saveza radnog naroda, organizacije čija su tijela bila zadužena za provođenje i koordiniranje samoupravljanja u mjestu stanovanja. Najvažnijom se pokazala dokumentacija Koordinacionog odbora za mjesne zajednice pri Republičkoj konferenciji SSRNH, koja sadrži spise svih razina organizacije i vlasti, tim više što je fond Savezne konferencije SSRNJ u svojem dijelu iz sedamdesetih i osamdesetih arhivski nesređen pa je i njegova ciljana upotreba otežana. Jednako važan je mjesečnik novinskoga formata pod naslovom *Mjesna zajednica* koji je bio jedan od listova SSRNJ i djelovao kao točka susreta smjernica odozgo s vijestima i reportažama s terena. Ukupna arhivska i novinska građa toliko je obimna da je, nažalost, morala proći više krugova selekcije čime su donekle isključeni često jednako intonirani i strukturirani spisi i članci u kojima se ponavljaju isti podaci, problemi, analize i stajališta. Kao izvori su također korišteni tekstovi ustava, relevantni zakoni objavljeni u službenim listovima i posebnim publikacijama, službeni statistički podaci te poneki film i televizijska serija.

Istraživanje je u najvećem dijelu obavljeno u Hrvatskom državnom arhivu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a u manjoj mjeri u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, Knjižnici Božidara Adžije iz sustava Knjižnica grada Zagreba, Sveučilišnoj knjižnici u Puli te tijekom jednomjesečnoga boravka na Leibnizovu Institutu za istraživanje istočne i jugoistočne Europe (IOS) u Regensburgu. Suvišno je napominjati da su pandemijski uvjeti i potresi u Hrvatskoj izmijenili radne uvjete i navike, otežali putovanja i dostupnost

arhiva i knjižnica te bitno usporili rad na knjizi. Susretljivost arhivista u Zagrebu i Beogradu u nekim je trenucima bila ključna i na tome im iskreno zahvaljujem. Hvala i Lani Skuljan Bilić, višoj kustosici u Povijesnom i pomorskom muzeju Istre u Puli, na pomoći u pretraživanju fotografija iz ostavštine Dušana Ćurića koje prikazuju gradske događaje i djelatnost pulskih mjesnih zajednica sedamdesetih godina pa su svoje mjesto našle na naslovnici i u prilogu ove knjige.

I na kraju, približivši se prethodnim odlomkom prvom licu, čitateljici ili čitatelju želim reći da je iza mene više od dvadeset godina znanstvenog i nastavnog rada na Filozofskom fakultetu u Puli te da je ovo moja četvrta autorska knjiga čija tema ima svoje korijene. Knjiga slijedi nakon monografije *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* iz 2015. godine. Slijedi je ne samo po redu nastajanja i po izdavačkoj kući s kojom je uvijek ugodno surađivati, nego i po istraživačkom i tematskom kretanju u društvenoj bazi. Baš kao što je Savez pionira još od rata bio prva masovna organizacija s kojom su se za svojega života susreli novi socijalistički građani u Jugoslaviji, tako je mjesna zajednica kasnije postala početna postaja u samoupravljanju i participaciji građana u procesu odlučivanja. Ta životna i ta prostorna polazišna točka mogle bi se uspoređivati, no i odvojeno govore mnogo o jugoslavenskom socijalizmu, njegovoj naravi, onome što je zamišljao i što je ostvarivao. Nastojeći da budući ili tada aktualni građani ne budu u potpunosti prepušteni sami sebi, i Savez pionira i mjesna zajednica zalazili su u slobodno vrijeme, a ono je na razne načine meni draga istraživačka tema još od diplomskog rada. Nadalje, s obzirom na razdoblje koje obuhvaća, ova knjiga poklapa se s vremenom *Pronađenoga blagostanja*, mojom drugom knjigom, no dok je ondje naglasak većinom bio na osobnom standardu i potrošačkoj kulturi, ovoga puta nema prelaženja kućnoga praga i ulaska u privatni prostor jer tema je društveni standard i uloga mjesne zajednice u njegovu unaprjeđivanju. Jedan od mostova prema toj temi bilo je i prethodno istraživanje zaštite potrošača putem republičkih i općinskih vijeća potrošača i savjeta potrošača u mjesnim zajednicama.

Vraćajući se ranijim historiografskim i osobnim postajama, mogu dodati da sam djetinjstvo proveo u Mjesnoj zajednici Nova Veruda u Puli, čije je sjedište bilo u sklopu mojega nebodera pa smo

dijelili istu adresu. Zgrade u tom dijelu naselja izgrađene su sredinom sedamdesetih, uskoro je osnovana i mjesna zajednica. Nazvana je Novom kako bi se razlikovala od stare Mjesne zajednice Veruda, u svojoj glavnini tek malo starijega naselja, u koju smo nakon pet ili deset minuta hoda stizali u školu, u ogranak gradske knjižnice, u jaslice, kod liječnika, u ljekarnu, poštu i banku, na tržnicu i malu robnu kuću koja se nikada nije uspjela osloboditi naziva market. U sjedištu njihove mjesne zajednice bili su maskenbali i tečajevi plesa, bila je i prava pozornica, sigurno još štošta što kao djeca nismo zamjećivali, dok naša toga nije imala. Mi smo u ulici imali trgovinu, mesnicu, kiosk, dječji vrtić, starački dom, benzinsku stanicu, šumicu i u smjeru mora urbane vrtove, potom i kafić i frizerski salon i veliku samoposlugu pod kojom su bila skloništa. Stanarima stotina armiranobetonskih stanova, iz kojih je pogled sezao na sve strane po gradu, kopnenoj i morskoj okolici, i koji su odličan primjer novogradnje toga vremena, u dokumentima je pisalo da stanuju u ulici nazvanoj upravo po Edvardu Kardelju, političaru kojega ondašnja literatura prepoznaje i kao oca mjesnih zajednica. Odmah treba dodati da bi u tom slučaju Pepca Kardelj, ne kao njegova supruga, već po svojem djelovanju mogla biti mati društvene podrške u naselju. I danas stanujem u istoj ulici, u susjednom neboderu, a Kardelja je zamijenio Krleža. Devedesetih smo postali dio Mjesnog odbora Veruda koji nije smješten u prostoru tamošnje ranije mjesne zajednice. Naše mjesne zajednice više nema, Nova Veruda povukla se na drugu stranu šumice, no njezino prvotno sjedište koristi jedan od sindikata, a u dijelu pregrađene velike dvorane u vrijeme izbora i dalje je, već više od četrdeset godina, biračko mjesto. Moderan prizemni prostor, velikih ostakljenih vanjskih stijenki, sa stolarijom i zastorima iz onoga vremena – koji mutno pamtim ispunjen mnoštvom tijekom nekoliko sastanaka i priredaba – tako i dalje za građane ima barem neku javnu namjenu. Bivša samoposluga postala je spremište pismohrane Grada Pule, a skloništa u podnožju iznajmljena su, iako valjda u slučaju potrebe i dalje mogu poslužiti svojoj izvornoj svrsi, kako se to kratko dogodilo u prosincu 1991. godine. Pretpostavljam da su mjesne zajednice Veruda i Nova Veruda iz osamdesetih te sjedište potonje pored kojega svakodnevno prolazim bili barem podsvjesni motiv za pokretanje projekta kojemu sam voditelj i za pisanje ove knjige. Dok je budete čitali, vjerujem da će se i mnogi među vama,

koji su na vrijeme rođeni, sjetiti svoje mjesne zajednice. Najvažnije je da su vam ruke čiste – Ivan je svoje vjerojatno oprao, Roko teško da je mogao – te da ste poželjeli, preko mene kao posrednika, razumjeti pokušaj organiziranoga stvaranja utopije sretnog i skladnog susjedstva.

Autor

U SAMOUPRAVNOM TROKUTU

Dok se u blizini na savskoj obali gradila Vitićeva Kockica kao sjedište hrvatskih društveno-političkih organizacija, mjesna organizacija Socijalističkoga saveza radnog naroda (SSRN) za zagrebačko Cvjetno naselje uputila je javni poziv na zbor birača u četvrtak, 29. lipnja 1967., u 17 sati u lokalnom društvenom domu.¹ Na dnevnom redu bilo je izjašnjavanje „o vrlo važnom pitanju osnivanja mjesne zajednice, kao organizacije samoupravljanja građana“, no prije tog radno-svečanog čina poziv je najavio raspravu o komunalno-stambenim pitanjima, zelenim površinama, dječjim objektima, zaštiti potrošača, civilnoj zaštiti, suradnji sa školom oko odgoja učenika i suzbijanja delinkvencije, pružanju pravne pomoći, osnivanju mirovnoga vijeća, preventivnim zdravstvenim akcijama i socijalnoj problematici. Iz rasprave trebao je proizaći program rada buduće mjesne zajednice u čijem su djelokrugu bile sve navedene teme. U vrlo obazrivom i ljubaznom tonu autori poziva doslovno su „umoljavali“ građane da prisustvuju, vjerujući da oni shvaćaju „značaj i važnost zbora birača“. Letak s pozivom dijelili su aktivisti SSRN-a, a zbog svojega je sadržaja on kao uzor svim jugoslavenskim aktivistima objavljen u saveznom listu *Mjesna zajednica*. Posebno pohvalnim činio ga je dodatak u kojem su bile navedene osnovne značajke mjesne zajednice, čime se na zbor htjelo privući što više unaprijed informiranih i motiviranih građanki i građana. Ključni citat iz Ustava SFRJ slijedilo je pojašnjenje o mjesnoj zajednici koja je „sastavni dio samoupravnog sistema“ i „razvoja neposredne demokracije“, a potom upućivanje birača u njihovo pravo na glasanje o osnivanju mjesne zajednice, njezinu statutu, savjetu „koji redovno polaže račune o svojoj djelatnosti“ i drugim tijelima te na konzultiranje o svim pitanjima od životnog interesa jer o njima sami

¹ MO SSRN Cvjetno naselje, Poziv na zbor birača, *MZ*, 1967., 8.

ne smiju odlučivati ni savjet ni općina. Naposljetku, poziv ističe da isključivo građani imaju pravo odlučivati i o samodoprinosu kao jednom od izvora za financiranje programa rada mjesne zajednice, pored sredstava koja će pristizati od općine, grada, radnih organizacija i fondova.

Poziv je bio zametak nastajanja ove mjesne zajednice, ali i dio široke kampanje omasovljivanja društvenoga samoupravljanja kako ono ne bi zastalo daleko od građana, negdje unutar općinskih skupština, a sustav ostao nedovršen. Naime, novoizabrana Skupština grada Zagreba kao jedan od svojih prvih akata u srpnju 1967. donijela je Odluku o mjesnim zajednicama u gradu Zagrebu – na području „stambenog bloka, naselja, sela, odnosno izborne jedinice“, ali samo temeljem odluke zbora birača – čime je barem formalno prekinuto dotadašnje nepovjerenje prema građanima, a za sve koje je trebalo osposobiti za novi koncept rada uslijedili su seminari.² Riječima Ratka Karlovića, tadašnjega potpredsjednika Gradske skupštine:

„Radi se, dakle, o samoorganiziranju građana u jednostavne, ne krute i zauvijek dane, okvire koji omogućavaju radnom čovjeku da na području svog stanovanja bude faktor svih zbivanja i svih rješavanja njegovih problema i problema njegove porodice.“³

U cijeloj Jugoslaviji takve je poduhvate SSRNJ odlučio potaknuti posebnim programom Godina akcija mjesnih zajednica koji se provodio od 15. svibnja 1967. do 15. rujna 1968. pa i dulje.⁴ Slijedili su Petogodišnji planovi akcija mjesnih zajednica s ciljem ubrzavanja napretka u samoupravljanju i općem razvoju, u čemu su se mjesne zajednice mogle natjecati i biti nagrađene.⁵ No, dok su se u Zagrebu i drugdje 1967. u time izazvanom valu osnivale nove mjesne zajednice, stizale su i vijesti o osnivanju republičkih koordinacijskih odbora za provođenje Godine akcija. Iz Slovenije su objavili uključivanje svojih 900 mjesnih zajednica, iz Makedonije svojih

² „Odluka o mjesnim zajednicama u gradu Zagrebu“, *MZ*, 1967., 9.

³ „Skupština grada Zagreba donijela odluku o osnivanju i radu mjesnih zajednica“, *MZ*, 1967., 9.

⁴ „Godina akcija mesnih zajednica“, *MZ*, 1967., 4.

⁵ Npr. Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 142 Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SK SSRNJ), A-392, GK SSRN Beograd, Koordinacioni odbor za aktivnost mesnih zajednica (KOAMZ), Propozicije za takmičenje mesnih zajednica Beograda za 1976. godinu, 6.1976.; A-397, Povelja samoupravljanja za Program akcija 1976–80., Spisak pozvanih na svečani skup, Magnetofonske beleške, 30.6.1978.

600, iako su ih donedavno imali samo tridesetak jer je podrška koju su ranije dobivale bila samo deklarativna.⁶ Pridružile su se sve republike s ciljem da mjesne zajednice četiri godine poslije donošenja Ustava konačno zažive u svojoj punini.⁷ Bio je to početak njihove masovnije prisutnosti na društveno-političkoj sceni. Slijedila su više od dva desetljeća uvježbavanja primjene volje građana te njezina usklađivanja s općinama, ali i s fondovima pa samoupravnim interesnim zajednicama, kao i s radnim organizacijama pa organizacijama udruženoga rada s kojima su mjesne zajednice činile samoupravni trokut.

Samoupravljanje i neposredna socijalistička demokracija

U mjesnoj se zajednici savladavala „abeceda socijalističkih odnosa“ i oblikovala „nova opća samoupravljačka kultura“ pa je ona u očima svojih tvoraca postala prostor koji „anticipira ljudsku zajednicu budućnosti“.⁸ Taj laboratorij budućih, boljih i savršenijih društvenih odnosa, koji su u nekoj prošloj socijalističkoj jugoslavenskoj sadašnjosti uspostavljeni na društvenoj mikrorazini, nazivali su stoga i „školom samoupravljanja na mjestu stanovanja“ i „školom socijalističke svijesti“.⁹ Uistinu je bilo sredina koje su gradivo s lakoćom savladavale i stoga već tada osjećale da „žive u budućnosti“.¹⁰ Ipak, put prema ustrojavanju mjesne zajednice i njezinu ispunjavanju sadržajem bio je postupan. Određen je mijenama u društvu, shvaćanjem

⁶ „Kako će se 900 mjesnih zajednica Slovenije uključiti u ‘Godinu akcija mjesnih zajednica’, *MZ*, 1967., 7; „Nespojivo je deklarativno izjašnjavanje za samoupravljanje i istovremena pasivnost prema razvoju mesnih zajednica“, *MZ*, 1967., 8.

⁷ „U Hrvatskoj osnovan Republički odbor za koordiniranje aktivnosti Socijalističkog saveza u ‘Godini akcija mjesnih zajednica’“, *MZ*, 1967., 7; „Formiran Republički koordinacioni odbor za ‘Godinu akcija mjesnih zajednica’ u Bosni i Hercegovini“, *MZ*, 1967., 7; „Formiran Republički odbor SR Srbije za koordiniranje aktivnosti u ‘Godini akcija mesnih zajednica’“, *MZ*, 1967., 7; „Hitno formirati koordinacione odbore u opštinama u kojima još nisu osnovani“, *MZ*, 1967., 11.

⁸ „Drugarici Pepci Kardelj – Povelja sa zlatnom značkom“, *MZ*, 1985., 2; Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH), D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice Odbora za razvoj mjesnih zajednica (ORMZ) RK SSRNH, 17.5.1976.

⁹ Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974., 132; Vratuša, Anton, „Predgovor“, Kardelj, *Mesna zajednica*, xii.

¹⁰ „Neke MZ i općine po rezultatima brige o čovjeku i porodici već faktično žive u budućnosti“, *MZ*, 1979., 8-9.

vlasti, političke i ekonomske moći, prihvaćanjem i dopunjavanjem odgovarajućega teorijskog, pravnog i upravnog okvira te raznolikim lokalnim izvedbama i primjenama.

Debirokratizacija, deetatzacija, decentralizacija i demokratizacija pedesetih su godina, uslijed okretanja izvornom marksizmu i lenjinizmu, bile u temeljima jugoslavenske društvene reforme i među ključnim temama u traženju novih rješenja za ustroj socijalističkoga društva i lokalne uprave.¹¹ Ideja o samostalnijim najnižim lokalnim jedinicama koje ne bi bile podređeno tijelo vlasti, nego samoupravne teritorijalne zajednice, u zakonodavstvu je postojala od 1955. godine.¹² Naime, ratni su narodnooslobodilački odbori 1946. prerasli u narodne odbore na svim razinama lokalne vlasti, uključujući i najnižu, gdje su djelovali narodni odbori mjesta i gradskih rajona. Razdoblje postojanja kotareva i izdvojenih gradova završilo je 1955., kad je uvedena jedinstvena podjela teritorija, odnosno monotipski komunalni sustav s općinom kao jedinom mogućom osnovnom jedinicom.¹³ U Jugoslaviji je tada bilo 1.479 općina i sve do kraja desetljeća njihov se broj održavao na iznad tisuću.¹⁴

Tri godine kasnije, a već osam po uvođenju radničkoga samoupravljanja kojim su zaposleni dobili pravo upravljanja u radnoj sredini, Savez komunista Jugoslavije programski se dugoročno odredio prema „inicijativi masa“, „kreativnosti masa“ i „stvaralačkoj aktivnosti novoga društva“ kao nezamjenjivima u izgradnji „novih oblika demokracije“, „neposredne demokracije“, odnosno socijalizma u kojem ne može biti trajnoga apsolutnog partijskog monopola.¹⁵ Očekivalo se tada da će vodeća uloga SKJ ubuduće nestajati praćena „objektivnim procesom odumiranja društvenih antagonizama i svih oblika prinude“, uz jačanje „obuhvatnijih oblika neposredne socijalističke demokracije“. ¹⁶ Ideal „bespartijske direktne socijalističke demokracije“ shvaćen je kao „oblik postepenog odumiranja pojedinih funkcija države, odnosno njihovog pretvaranja u funkcije

¹¹ Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 334.

¹² Koprić, Ivan, „Razvitak formiranja društveno-političkih zajednica u SFRJ“, *Pravnik*, 1, 35, 1987., 24-25.

¹³ Isto.

¹⁴ *Statistički godišnjak Jugoslavije* (SGJ), 1964., 60.

¹⁵ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani)*, Stvarnost, Zagreb, 1965., 156.

¹⁶ Isto, 219.

društvenog samoupravljanja“, pri čemu „široke narodne mase“ postaju „odlučujući politički činilac“. ¹⁷ Važno je za SKJ tada bilo osigurati samoupravljanje „radnog naroda“ u komunama, odnosno omogućiti razvoj društvenoga samoupravljanja na općinskoj razini. ¹⁸ Prema Programu, sve se to moglo ostvarivati preko narodnih odbora, političkih i stručnih savjeta, zborova birača, referenduma, mjesnih odbora i stambenih zajednica, čime je komuna prerastala u „najizrazitiju instituciju neposredne socijalističke demokracije koja ostvaruje vladavinu radnog naroda preko“ – važno je bilo naglasiti – „samih radnih ljudi i za njih same“. ¹⁹ Stambene zajednice u gradskim naseljima tada su se činile dobrim okvirom za takav razvoj inicijative „neposredno zainteresiranih građana“. ²⁰ U pružanju pomoći i usluga bile su građanima bliže od komune i izravnije su mogle djelovati na stvaranju „društvene tehničke baze“ za kućanstva, povezujući nastojanja odozgo „s akcijom i inicijativom neposredno zainteresiranih građana“. ²¹ Radilo se o brizi o djeci i kućanstvu, socijalnoj i zdravstvenoj skrbi, upravljanju stambenim fondom i stanogradnjom, dostupnosti uslužnih djelatnosti, dakle i postupnom razvoju servisa kojima bi upravljali sami građani preko samoupravnih tijela. Tim više jer svaki je građanin općinskim statutom morao imati zajamčena „svoja prava i svoje obaveze kao i svoje mogućnosti upravljanja komunom“. ²² Dodatni zadatak komunista bio je vrlo praktičan: pripremiti i odgojiti građane za društveno samoupravljanje. ²³ Sve je to krajem pedesetih godina bilo dio konteksta izgradnje socijalističke demokracije, ali i spremnosti na određenu fleksibilnost u tom procesu te partijskoga jačanja zanimanja za kvalitetu života i svakodnevicu građana:

„Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije [...] polazio je od činjenice da se socijalizam ne stvara radi nekih apstraktnih ciljeva nego za živog čovjeka. On se zbog toga trudio i trudi se i danas da izgradnja socijalizma bude bliska radnom čovjeku Jugosla-

¹⁷ Isto, 158-159.

¹⁸ Isto, 159-160.

¹⁹ Isto, 166.

²⁰ Isto, 167.

²¹ Isto.

²² Isto, 168.

²³ Isto, 220.

vije ne samo po svom sadržaju i po materijalnim prednostima koje mu daje nego i po svojim formama, po svojoj prilagođenosti načinu života i kulturi naroda.“²⁴

Zacrtano prilagođavanje i približavanje građanima nastavilo se šezdesetih godina kada su upravna i ustavna rješenja nastojala razriješiti „dilemu između tradicionalnog ‘makrosocijalizma’ i modernog ‘mikrosocijalizma’“. ²⁵ U prilog tome išli su i teorijski uvidi o društvenom samoupravljanju koje bi moralo voditi k uključivanju „što većeg broja ‘svih’“, a taj „ljudski i grupni pluralizam“ pridonosio bi debirokratizaciji odnosa i detotalitarizaciji.²⁶ Potrebnu spontanost društvu bi davali društveni mikroorganizmi jer u njima izolirani i podređeni čovjek najlakše može postati društven i slobodan:

„Pojedini marksisti smatraju da su mikroorganizmi ne samo početak već i suština socijalizma, da se tu jedino može postepeno ostvarivati proces ‘dezalijenacije’ i ‘dereifikacije’ ljudskih odnosa. Neki kuju čak i novi termin koji je čitava nova teorija socijalizma: ‘mikrosocijalizam’ ili čak ‘mikromarksizam’.“²⁷

U upravnoj praksi se pak događalo postupno okrupnjivanje općina čija su politička, ekonomska i društvena središta bivala sve udaljenija od rubnih naselja na području općine. Godine 1962. došlo je do nove upravne promjene kojom su uvedene velike općine, upravo onakve kakve će se održati sljedećih tridesetak godina, ponegdje i duže. U osamdesetima će se njihov broj ustaliti na oko 530, no 1963. bilo ih je nešto više, točno 581: 106 u Bosni i Hercegovini, 20 u Crnoj Gori, 111 u Hrvatskoj, 61 u Makedoniji, 66 u Sloveniji, 217 u Srbiji, od čega 140 u užoj Srbiji, 49 u Vojvodini i 28 na Kosovu.²⁸ Više od polovice ukupnoga broja općina pojedinačno je zauzimalo površinu 200–500 četvornih kilometara na kojoj je obitavalo 10–30 tisuća stanovnika, no bilo ih je stanovništvom i tri

²⁴ Isto, 175–176.

²⁵ Đorđević, Jovan, „Neka pitanja ostvarivanja i razvitka socijalističke demokratije“, *Politička misao*, 2, 1964., 170.

²⁶ Isto, 153, 160.

²⁷ Isto, 154.

²⁸ SGJ-64, 60. Za Hrvatsku usp. Koprić, 23; Žuljić, Stanko, „Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.–2000.“, *Ekonomski pregled*, 1-2, 52, 2001., 3-28. Vidi također: Klarić, Mirko, „Pojmovnik“, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 3, 11, 2011., 877-882.

puta manjih i tri puta većih. Nove velike općine donekle su preuzele ulogu kotareva koji su kao veće jedinice postupno ukidani šezdesetih. U Hrvatskoj je, primjerice, novi stupanj ustroja na regionalnoj međurazini između općine i republike ponovno uveden tek sredinom sedamdesetih s desetak jedinica pod nazivom zajednice općina. Međutim, smanjivanjem broja općina šezdesetih, njihovim teritorijalnim rastom i većim ovlastima općina se udaljavala od građana kojima su predstavnici vlasti i službenici bivali sve teže dostupnima. Takvu će se općinu ubuduće kritički nazivati „samodovoljnom minidržavom“, „državom u malom“ i „državnom organizacijom“.²⁹ Ipak, u očekivanju takvoga raspleta i u želji za primjenom načela neposredne socijalističke demokracije zarana se pristupilo drugačijem ustroju na najnižoj razini, onoj podopćinskoj, kako bi se moć upravljanja približila građanima.

Iako su mjesni odbori već imali ulogu prvoga kontakta s općinskim vlastima, ipak se 1959. kao oblik samouprave, poglavito u gradskim naseljima, počelo osnivati stambene zajednice koje su godinu ranije bile najavljene Programom SKJ. U njihovu djelokrugu bili su komunalni, gospodarski, socijalni, zdravstveni, kulturno-prosvjetni i drugi poslovi, njihove savjete birali su građani na zborovima birača, a usprkos širokom opsegu djelovanja, zapravo su imale „naglašen neobavezan karakter“ i, držeći se propisanoga okvira, radile „što hoće i što mogu“.³⁰ U praksi su poglavito imale ulogu „društvene tehničke baze porodice“.³¹ U tome su slijedile koncept koji je te iste 1959. u okviru novoosnovanoga Saveznog odbora Porodica i domaćinstvo osmišljavala Pepca Kardelj želeći olakšati svakodnevicu suvremenoj obitelji, posebno suvremenoj zaposlenoj ženi. Idealni prikaz takvoga života mogao se vidjeti na trima izložbama također nazvanima Porodica i domaćinstvo, održanima na Zagrebačkom velesajmu 1957., 1958. i 1960. godine.³² Dok je u rujnu 1958. na panelima stajao

²⁹ „S kakvom općinom u Evropu?“, *MZ*, 4, 1990.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, 6.6.1989.; „Što očekuje mjesne zajednice u 1990. godini“, *MZ*, 12, 1989.

³⁰ Pusić, Eugen, *Upravni sistemi, knj. 2*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985., 124.

³¹ Kardelj, Edvard, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1985., 68.

³² Galjer, Jasna, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277–296.

natpis „stambena zajednica – proširena porodica“, u sedam je paviljona izložbu razgledavalo više od milijun posjetitelja koji su mogli vidjeti kako izgledaju suvremeno obavljanje kućanskih poslova i ispunjeno slobodno vrijeme te što sve zajednica može ponuditi s ciljem rasterećivanja kućanstva i žene, od društvene prehrane, praonica rublja i drugih servisa do čuvanja djece, njihova školovanja i obrazovanja odraslih. Tako zamišljena stambena zajednica bila je zametak budućih procesa u gradskom i seoskom susjedstvu. Svoja pojašnjenja koncepta imali su Edvard i Pepca Kardelj koja je 1957. pokrenula organizaciju izložbe, a potom u nastojanja Saveznog odbora Porodica i domaćinstvo uspjela uključiti mnoge društvene organizacije poput Saveza organizacija za odgoj i brigu o djeci, Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ), Crvenoga križa, Privredne komore, Stalne konferencije gradova i općina (SKGOJ), Narodne tehnike i drugih.³³

„Ako je to opšti proces u svetu, onda je pogotovo jasno da u jednoj socijalističkoj zemlji treba svesno i aktivno raditi na stvaranju takvih uslova da kroz takve društvene servise rasteretimo radnog čoveka raznih poslova i briga svakodnevnog života, da bi mogao biti efikasniji na svom radnom mestu i da bismo obezbedili njemu i njegovoj porodici što povoljnije uslove života.“³⁴

„Krenulo je u Sindikatima, još znatno pre 1959. godine od kada organizacija ‘Porodica i domaćinstvo’ zvanično deluje. Moram reći, tada još nije bilo nikakve organizacije, nikakvog časopisa ni novina, ništa. Mi tada nismo raspolagali ničim, osim sa problemima. U Veću Saveza sindikata Jugoslavije, pored ostalih poslova koje sam tada imala, dobila sam zadatak da vodim i Komisiju za žene u radnom odnosu. I jasno, kada se radi o zaposlenoj ženi onda su tu od izuzetnog značaja ne samo uslovi na njenom radnom mestu, već i uslovi neposredno vezani za život na mestu stanovanja. I počeli smo razmišljati kako mobilizirati ljude u fabrici gde rade i u stambenoj zajednici gde stanuju. [...] Važno je bilo stvoriti normalne uslove za život porodice [...] Nije bilo mnogo para, ali smo radili s velikim

³³ O djelovanju KDAŽ-a u zajednici vidi: Bonfiglioli, Chiara, „Dopisi najčešće lutaju po kućnim ladicama“: ženski aktivizam u KDAŽ-u 1970-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 107-124; Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Working Class Women’s Activism in Socialist Yugoslavia: An Exploration of Archives from Varaždin, Croatia“, *Comparative Southeast European Studies*, 1, 70, 2022., 80-102.

³⁴ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 69.

entuzijazmom. Uprli smo sve snage da olakšamo život zaposlenoj ženi, porodici, radnim ljudima uopšte.”³⁵

Usporedo s ovim nastojanjima tekla je upravna povijest u kojoj se dvojstvo stambenih zajednica i mjesnih odbora održalo samo nekoliko godina, do novog Ustava kojim je 1963. kao novina uvedena mjesna zajednica (srp. *месна заједница*, slov. *krajevna skupnost*, mak. *месна заједница*). Definirana je kao „samoupravna zajednica građana seoskih i gradskih naselja“ u kojoj „građani neposredno ostvaruju samoupravljanje“.³⁶ Dakle, mjesni odbor i stambena zajednica dali su mjesnu zajednicu kao novu monotipsku najnižu jedinicu koja se osnivala za pojedina mjesta, sela, dijelove naselja i grada na području općine.³⁷ Upravo je Edvard Kardelj kasnije, po svojoj smrti 1979., nazvan ocem mjesnih zajednica.³⁸ Dao im je važnost jednaku revolucionarnoj težini radničkih savjeta.³⁹ To je značilo da onako kako je radnik na svojem radnom mjestu sudjelovao u radničkom samoupravljanju, na sličan bi način kao građanin, korisnik usluga i potrošač morao sudjelovati u društvenom samoupravljanju u mjestu stanovanja povezujući stvaranje dohotka s raspodjelom dohotka te svoje samoupravno odlučivanje sa zadovoljavanjem zajedničkih potreba i interesa. Robert Kramer je 1974. kao sekretar Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica – ključne organizacije za ovo područje, nastale 1971. iz Saveznog odbora Porodica i domaćinstvo te 1983. preimenovane u Konferenciju za razvoj mjesnih zajednica (KRMZJ), koja je djelovala unutar SSRNJ i imala svoje republičke koordinacijske odbore – odnos radničkoga savjeta i mjesne zajednice objasnio na sljedeći način:

„Mjesna zajednica, odnosno njen savjet, trebao bi imati funkciju radničkog savjeta na mjestu stanovanja. Ideja zaokruženog cjelovitog sistema samoupravljanja jest da čovjek odlučuje o poslovima svog rada na mjestu rada, a kad se vrati kući da odlučuje i o čitavom drugom dijelu svog viška rada, o doprinosima, porezu i svemu onom što odvaja za zajedničke i općedruštvene potrebe.“⁴⁰

³⁵ „Ne referatom – već akcijom“, *MZ*, 1985., 3.

³⁶ Ustav SFRJ (1963.), čl. 104. *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, Narodne novine, Zagreb, 1963.; Koprić, 26.

³⁷ Koprić, 26.

³⁸ „Edvard Kardelj – otac mjesnih zajednica“, *MZ*, 1979., 3.

³⁹ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 131.

⁴⁰ „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

Međutim, kako ustavnim rješenjima iz 1963. mjesne zajednice nisu bile obavezne, njihovo osnivanje teklo je sporo i uz zapreke, no taj se proces još uvijek nije željelo ubrzavati posebnim zakonom, među ostalim i da se ne bi pasivizirala samoupravna inicijativa.⁴¹ Nedovoljno definirana koncepcija – samoupravna zajednica bez pravih tijela vlasti, podređena općini kao uglavnom etatističkoj tvorevini – usporavala je njihovu afirmaciju.⁴² Povrh toga, zbog ukidanja malih općina mjesne zajednice često su se u prvi mah osnivale u njihovim bivšim sjedištima i tako ipak ostajale prevelike i udaljene od manjih mjesta i dijela stanovništva. Postupno se i to mijenjalo porastom broja mjesnih zajednica, dakle neprestanim osnivanjem novih i smanjivanjem postojećih: počevši od 3.627 zajednica 1965., osam je tisuća premašeno 1969. da bi ih 1974. bilo 11.606 i 1982. 13.570, najviše ikad.⁴³

Prijelomnu i kvalitativnu promjenu donio je Ustav iz 1974. čijim su člancima 114 i 115 mjesne zajednice postale jedan od temeljnih oblika društveno-političkoga sustava i „obvezan oblik samoupravnog organiziranja radnih ljudi i građana“, njihovo pravo i dužnost.⁴⁴

„Pravo i dužnost radnih ljudi i građana u naselju, dijelu naselja ili u više povezanih naselja jest da se, radi ostvarivanja određenih zajedničkih interesa i potreba, samoupravno organiziraju u mjesnu zajednicu.

U mjesnoj zajednici radni ljudi i građani odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u oblastima uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih djelatnosti, dječje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovjekove okoline, narodne obrane, društvene samozaštite, te u drugim oblastima života i rada.“⁴⁵

⁴¹ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 42.

⁴² Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977., 49-51.

⁴³ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 141; SGJ-70, 65; SGJ-71, 64; SGJ-72, 66; SGJ-74, 97; SGJ-75, 98; SGJ-77, 100; SGJ-79, 107; SGJ-81, 108; SGJ-82, 108; SGJ-86, 112; SGJ-88, 117; SGJ-89, 125; SGJ-90, 123. Usp. Pusić, Eugen, *Komuna i općina*, Informator, Zagreb, 1981., 71-76.

⁴⁴ Pusić, *Upravni sistemi*, 125. Vidi: Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 90; Hrženjak, Juraj, *Uloga i zadaci SSRN i SK u mjesnoj zajednici. Priručnik za društveno-političke aktiviste u mjesnoj zajednici*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986., 23; Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 109-116.

⁴⁵ Ustav SFRJ, čl. 114. *Ustav SFRJ. Ustav SRH*, Narodne novine, Zagreb, 1986.

Nadalje, način osnivanja utvrđivao se općinskim statutom, a načela su se pobliže mogla odrediti zakonom. Bilo je također predviđeno da se odnosi unutar mjesne zajednice kao pravne osobe utvrđuju njezinim statutom. Praksa je pokazala da su osnivači bili općinska skupština ili sami građani koji su o tome odlučivali na zboru ili referendumom.⁴⁶ Izvora financiranja bilo je više, a mjesne zajednice radi toga su se povezivale s OUR-ima i SIZ-ovima te drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Ustavom je općenito potvrđeno da se društveno uređenje temelji na „vlasti radničke klase i svih radnih ljudi te na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih osobnih i zajedničkih potreba“ te da „sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela“.⁴⁷ Povrh toga, u tumačenjima društvenoga samoupravljanja rado se isticalo da nije bilo uzora za jugoslavenski koncept pa se on mogao pozvati samo na kratkotrajnu Parišku komunu, Lenjinove rane sovjete i marksističku teoriju.⁴⁸ Naglašavalo se da se mjesna zajednica „razlikuje od svih drugih tipova lokalne samouprave“ jer je ona „lokalna zajednica“, a ne „lokalna jedinica“ koja bi bila izvršitelj naloga državne vlasti.⁴⁹ Mjesna je zajednica tako bila primjer deatizacije društvenih odnosa i pokazivala je „konkretno oblike ostvarivanja marksističkog načela o odumiranju države“.⁵⁰ Sedamdesetih je, držeći pojedinca odgovornim za vlastitu sreću, Kardelj zaključio da nju ne donosi „ni država, ni sistem, ni politička stranka“, nego se do nje dolazi samoupravljanjem, u ravnopravnim odnosima s drugima, uz slobodu u izražavanju i stvaranju te uz društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.⁵¹ Život u slobodnoj asocijaciji proizvođača bio je za Kardelja konačni cilj pa

⁴⁶ Pusić, *Upravni sistemi*, 125.

⁴⁷ Ustav SFRJ, Osnovna načela, 5, 11.

⁴⁸ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 24; Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 7. O lokalnoj upravi u Sovjetskom Savezu vidi: Hahn, Jeffrey W., *Soviet Grassroots. Citizen Participation in Local Soviet Government*, Princeton University Press, Princeton, 1988.; Ross, Cameron, *Local Government in the Soviet Union. Problems of Implementation and Control*, St. Martin's Press, New York, 1987.

⁴⁹ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 29.

⁵⁰ Koprić, 26.

⁵¹ Kardelj, Edvard, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978., 14-15.

bi u tom slučaju odumiranje države zapravo bilo uspjeh jugoslaven-skoga socijalizma.⁵² Za Jurja Hrženjaka, jednoga od ključnih aktera u jačanju društvenoga samoupravljanja u raznim tijelima SSRN, ključ mjesnih zajednica bio je u neposrednom odlučivanju na kojem se temelji društvena, a ne državna vlast, te u „svijesti svih ili većine o vlastitom i širem društvenom interesu“.⁵³ U svojoj disertaciji, nastaloj pod mentorstvom Dušana Bilandžića i potom objavljenoj, Zdravko Tomac sedamdesetih je godina u mjesnim zajednicama vidio prostor uključivanja građana, zajedništva i solidarnosti, u čemu je trebalo sudjelovati što više građana da bi se ostvario Lenjinov ideal: „U socijalizmu svi će upravljati po redu i brzo će se naviknuti da nitko ne upravlja.“⁵⁴

Pokazalo se, ipak, da je za uspješnije obavljanje svih zadataka bilo potrebno potpunije definirati pravni status mjesne zajednice i postaviti je u ravnopravan položaj s drugim organizacijama i zajednicama.⁵⁵ Ta je potreba posebno rasla nakon donošenja Zakona o udruženom radu 1976. godine. Pravni pomak učinjen je republičkim zakonima o mjesnim zajednicama u prvoj polovici osamdesetih, no tek „nakon duge i uporne političke borbe“ koja se odvijala istodobno sa stanjem u kojem se „dobrovoljni društveno-politički rad, ta aktivnost tisuća entuzijasta nije cijenila“.⁵⁶ Svi oni sudjelovali su u tijelima mjesne zajednice: skupštinu su činili delegati građana, OUR-a te društvenih organizacija i udruga građana, ona je imala predsjednika i tajnika te savjet kao svoje izvršno tijelo.⁵⁷ Nadalje, postojala su mirovna vijeća radi izbjegavanja i rješavanja sukoba, a unutar savjeta mjesne zajednice različite komisije te štab općenarodne obrane i društvene samozaštite. Mjesna zajednica mogla je imati savjet potrošača i korisnika usluga s ulogom zaštite potrošača u suradnji s OUR-ima na svojem području. Kao dio delegatskoga sustava,

⁵² Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003., 145. Više o Kardeljevu konceptu: isto, 136-152.

⁵³ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 25.

⁵⁴ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 84.

⁵⁵ Hrženjak, Juraj, „Uvod“, Đurić, Đorđe, Juraj Hrženjak, Miroslav Kirinčić, Goranka Petrović, *Zakon o mjesnim zajednicama SR Hrvatske. Priručnik za primjenu zakona i ostvarivanje ustavne uloge mjesnih zajednica*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1984., 6.

⁵⁶ Isto, 3. Vidi: Zakon o mjesnim zajednicama, *Narodne novine*, 19, 1983., 213-220.

⁵⁷ Struktura i nazivlje prema stanju u Hrvatskoj. Vidi: Zakon o mjesnim zajednicama.

biranjem i slanjem svojih delegata i formiranjem jedinstvenih ili posebnih delegacija mjesna je zajednica mogla utjecati na odlučivanje u vijeću mjesnih zajednica (VMZ), kao jednom od domova općinske skupštine, te u SIZ-ovima za razne djelatnosti, od obrazovanja i zdravstva do stanovanja i kulture.⁵⁸ Delegati su ondje bili predstavnici sugrađana iz svoje najuže sredine i morali su zastupati njihove konkretne interese. U obavljanju nekih administrativnih poslova mjesnim zajednicama i građanima mogli su pomoći mjesni uredi, koji su u nekim sredinama imali ulogu izmještenih tijela općinske uprave te su bili zaduženi za matične knjige, knjige državljana, biračke popise, ovjeravanje prijepisa ili izdavanje potvrda.⁵⁹

Odnosi između mjesne zajednice, OUR-a i SIZ-a temeljili su se na načelima sporazumijevanja i dogovaranja, odnosno na javnom postupku zaključivanja i provođenja samoupravnih sporazuma (SAS) i društvenih dogovora (DD) kojima „radnici i drugi radni ljudi i građani uređuju međusobne odnose, usklađuju interese i uređuju odnose od šireg društvenog značenja“.⁶⁰ SAS-om su međusobne odnose i interese – primjerice u području društvene podjele rada, udruživanja rada i sredstava, raspodjele dohotka ili osnivanja organizacija – uređivali OUR-i, SIZ-ovi, mjesne zajednice te druge organizacije i zajednice, dok su DD-om kao krovnim aktom usklađivani odnosi od šireg zajedničkog ili općeg društvenog interesa. Njima je rješavan niz životnih pitanja pa je tako mogao postojati SAS o suradnji više mjesnih zajednica, SAS između mjesne zajednice, elektroprivrednog poduzeća i drugih potpisnika, ali i DD o opskrbi ili zaštiti okoliša. Po tome je mjesna zajednica imala „dvostruku dimenziju“ jer je sudionike samoupravnoga trokuta funkcionalno i interesno povezivala, a istodobno je bila i teritorijalna samoupravna zajednica

⁵⁸ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 110; Pusić, *Upravni sistemi*, 125; Tomac, Zdravko, Zoge Gruevski, Miroslav Kirinčić, *Delegacije i delegati MZ u vijeću mjesnih zajednica i u skupštinama SIZ*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986. O SIZ-ovima za kulturu vidi: Buhin, Anita, „(Ne)uspjesi samoupravnog preobražaja kulture u općini Karlovac (1974–1990)“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 409–429; Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture kroz delegatsku prizmu: primjer Samoupravne interesne zajednice kulture općine Pula 1974.–1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 53, 2021., 467–487.

⁵⁹ Pusić, *Upravni sistemi*, 124.

⁶⁰ Ustav SFRJ, čl. 120, vidi također čl. 121–128. Usp. Grupa Borovo, ur., *Samoupravljanje na izmaku*. Šalabahter, Centar za mirovne studije i Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb, 2016., <http://borovo1988.radnickaprava.org/pdf/rjecnik-samoupravljanja.pdf>.

radnih ljudi i građana.⁶¹ Od njih se očekivalo sve što im je dano kao ustavno pravo: „neposredno upravljanje, raspravljanje, biranje, zaključivanje i odlučivanje“.⁶²

Neposredna demokracija u naravi mjesne zajednice do izražaja je najviše dolazila pri donošenju složenijih odluka i raspravljanju o njima. Tada se odlučivalo na zborovima radnih ljudi i građana, ranijim zborovima birača, i na mjesnom referendumu. Zbor je bio nadležan za raspravu o statutu, općinskom proračunu, društvenom i urbanističkom planu, predlaganje kandidata za delegate, prihvatanje izvještaja delegacija i delegata te razna pitanja od zajedničkog interesa.⁶³ Mogućnost i obveza masovnog sudjelovanja u odlučivanju uvelike se koristila i brojke nedvojbeno svjedoče o iznimnoj živosti neposrednog odlučivanja u kojem su pravo glasa imali svi punoljetni građani s prebivalištem na području mjesne zajednice. Primjerice, 1976. u jugoslavenskim je mjesnim zajednicama održano čak 36.510 zborova, ili u prosjeku tri po jedinici, zatim visokih 1.757 pisanih izjašnjavanja građana, među kojima 1.224 o uvođenju samodoprinosu, ali i čak 1.991 referendum, među kojima 1.393 o uvođenju samodoprinosu.⁶⁴ Dakle, u godini dana građani su gotovo dvije tisuće puta u raznim mjesnim zajednicama ili, preračunato, baš svake nedjelje u godini u čak četrdesetak mjesta izlazili na birališta kako bi odlučili o sljedećim koracima svoje mjesne zajednice. Radilo se o vrlo živom organizmu neposrednog odlučivanja koji je bio u stanju donositi odluke. Kritika je u drugoj polovici osamdesetih ipak zamjećivala zamor i svođenje suodlučivanja na formu koju valja zadovoljiti:

„Zborovi radnih ljudi i građana kao nezamjenjiv oblik samoupravnog odlučivanja ponegdje se svode na puko informiranje, a ponekad su samo formalno pokriće odlukama koje nameću nadležni organi ili uska izvršna tijela. U praksi se teško ostvaruju drugi oblici samoupravnog odlučivanja u mjesnoj zajednici, kao, na primjer, referendum kao siguran oblik većinskog odlučivanja, interesni zborovi, sekcijske rasprave i slično.“⁶⁵

⁶¹ Tomac, Zdravko, „Općina kao samoupravna socijalistička zajednica“, *Politička misao*, 3, 16, 1979., 456-457.

⁶² Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 102.

⁶³ Isto, 126.

⁶⁴ SGJ-80, 107.

⁶⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Informacija o ostvarivanju ustavne uloge MZ i Zakona o mjesnim zajednicama, za sjednicu 23.6.1987.

Složenu i popunjenu shemu ustroja svojih izvršnih tijela, istaknutu u listu *Mjesna zajednica* kao uzor drugima, razvila je MZ Ploče – Iza grada u Općini Dubrovnik.⁶⁶ Godine 1975. činili su je Savjet, Skupština, Mirovno vijeće, Samoupravna društvena kontrola i delegacije. Uz Savjet bili su vezani Savjet za urbanizam, stambene i komunalne poslove, Savjet potrošača, Komisija za kulturu, odgoj i obrazovanje, Komisija za fizičku i tehničku kulturu i zaštitu čovjekove okoline, Komisija za zaštitu i brigu o djeci, Komisija za zdravstvo i socijalnu zaštitu, Komisija za održavanje povijesnih spomenika kulture i njegovanje tradicija NOB, Komisija za Statut i ostale normativne akte te Štab općenarodne obrane i društvene samozaštite. Izabrali su delegaciju za Skupštinu općine i za SIZ-ove u područjima komunalno-stambenih poslova, odgoja i obrazovanja, kulture, potom socijalne, zdravstvene i dječje zaštite te tjelesne i tehničke kulture. Uz 77 članova savjeta, komisija i vijeća te 20 delegata za SO, Skupštinu MZ činilo je i 26 delegata iz OOUR-a i radnih zajednica s područja mjesne zajednice te 55 predstavnika mjesnih ogranaka društveno-političkih i društvenih organizacija.

Očekivalo se da u svakoj mjesnoj zajednici djeluju podružnice društveno-političkih organizacija: SSRN sa zadatkom objedinjavanja, Savez komunista sa zadatkom usmjeravanja; potom Savez sindikata koji se radije držao radnika na radnom mjestu, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata koji je okupljao mnoge agilne sudionike NOP-a te Savez socijalističke omladine koji je mlade trebao uvjeriti da je mjesna zajednica i njihov prostor. Pored toga, djelovati su mogle razne društvene organizacije poput Konferencije za društvenu aktivnost žena, organizacija za odgoj i brigu o djeci pod raznim republičkim nazivima, Crvenog križa i drugih, no to je ponajviše ovisilo o lokalnoj inicijativi, postojanju i snazi ogranaka. Očekivalo se svakako da aktivnost Saveza komunista i SSRN-a ne smije izostati, i te ključne društveno-političke organizacije morale su živom održavati svoju revolucionarnu ulogu jer – usprkos starim očekivanjima partijskoga programa s kraja pedesetih – nije bilo „iluzija da će samoupravni sistem automatski osigurati prevagu interesa radničke klase i radnih ljudi, i takve odnose, da svoje interese radnici u potpunosti i bez problema ostvaruju vlastitom djelatnošću,

⁶⁶ „Statut – najvažniji pravni akt svake mjesne zajednice“, *MZ*, 1975., 3.

putem samoupravljanja“.⁶⁷ Očekivalo se da će se podružnice masovnih organizacija razvijati u „društvenu snagu, inspiratora i nosioca, podstrekača i koordinatora izgradnje našeg društva neposredne socijalističke demokracije“.⁶⁸ Iz toga je proizlazila i uloga svojevrstne kontrolne točke za sve aktivnosti i aktiviste u mjesnoj zajednici: naime, čak i ako se po strani ostave svi usmeni dogovori i utjecaji, činjenica jest da je prijedlog popisa kandidata za sva tijela mjesne zajednice i članove delegacija utvrđivala upravo mjesna organizacija SSRN-a.⁶⁹ Samoupravljanje nisu trebale provoditi rasute snage i pojedinci, već organizirane snage – aktivisti i delegati okupljeni u društveno-političkim i društvenim organizacijama:

„Ali kod toga je jedno nedvojbeno, a to je da se takvo značajno pitanje nije smjelo staviti na javnu raspravu ako DPO i rukovodstva nisu unutar sebe razjasnili osnovna pitanja, zauzeli zajedničke stavove o osnovnom cilju i izvršili pripreme za organizaciju i vođenje javne rasprave, jer u protivnom DPO ne mogu ostvariti svoju osnovnu ulogu tj. usmjeravajuću ulogu u društvu, a zbog toga one ustvari i postoje kao organizirane socijalističke snage.“⁷⁰

Dakle, u mjesnoj je zajednici radni čovjek kao samoupravljač, proizvođač, potrošač i korisnik usluga morao moći suodlučivati o pitanjima od vlastitog i zajedničkog interesa te time osiguravati ekonomsku i socijalnu sigurnost.⁷¹ Međutim, prava nisu dolazila bez obveza – jer „svatko sposoban za rad mora raditi i živjeti od svog rada“, svatko „vlastitim radom prema svojim sposobnostima pridonosi zadovoljenju svojih potreba i potreba zajednice“ te tada može uživati „plodove svoga rada i materijalnog napretka zajednice“.⁷² Poticajna klima i aktiviranje potencijala bili su stoga važan dio onodobnoga diskursa, a sve s ciljem izbjegavanja desocijalizacije i dehumanizacije, koje su, prema Hrženjakovim očekivanjima, mogle dovesti do depolitizacije

⁶⁷ Hrženjak, Juraj, „Uvod“, *Društveno-političke organizacije u mjesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 16.

⁶⁸ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 18.

⁶⁹ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 117.

⁷⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, KOO DPO mjesnih zajednica i organizacije Saveza boraca Kaštela, 12.2.1985.; Prilog (Peran), 21.12.1984.

⁷¹ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 146.

⁷² Isto.

i protudruštvenih sklonosti.⁷³ Upravo su pasivnost i nezainteresiranost shvaćane kao osobine koje su bile ostatak građanskoga predstavničkog sustava i koje su reproducirale etatističke tendencije.⁷⁴ U društvu koje je gradilo odmak od staroga, opasnosti depolitizacije mogle su se izbjeći samo uključivanjem građana u konkretne poslove i akcije o kojima su odlučivala tijela mjesnih zajednica:

„Samo ako građani u svakoj mjesnoj zajednici – preko raznih odbora, komisija, sekcija, društvenih organizacija, zatim izjašnjavanjem putem anketa itd. – budu stalno u toku svih bitnih pitanja koja se pripremaju za razmatranje na zborovima radnih ljudi, tada će i njihovo odlučivanje imati svoj potpuni smisao i bit će kvalificirano.“⁷⁵

Međutim, već na početku sedamdesetih godina za Kardelja je to značilo da svakome treba pružiti mogućnost za sudjelovanje, ali ne i da svatko „može, hoće ili mora“ sudjelovati u svemu.⁷⁶ Bilo je i drugih koji su već tada smatrali da je iluzorno očekivati da svako pitanje podjednako zanima sve građane.⁷⁷ Iz toga se krajem desetljeća razvila određena bojazan ili čak, kao kod samoga Kardelja, jasna svijest o tome da neće svi građani biti voljni sudjelovati u društvenom samoupravljanju i neposrednoj socijalističkoj demokraciji:

„Nisam siguran da će ljudi dobro primiti takav sistem da moraju u svakoj kući ili bloku držati sastanke i političke diskusije, da tamo predlažu kandidate i da moraju to da izglasaju na zborovima itd.“⁷⁸

Takve su misli podlogu mogle imati u teorijskim razmatranjima, ali i u egzaktnim podacima s terena, gdje je načelo dobrovoljnosti nerijetko dovodilo do djelovanja slabijeg od željenoga. S teorijske strane, pristajanje na dobrovoljnost može se povezati s dosljednom primjenom samoupravljanja jer odluči li samoupravljač da u upravljanju ne želi sudjelovati, na njega se ne bi trebali primjenjivati mehanizmi prinude. Mogao bi to biti uzaludan posao jer „gdje su subjektivne snage nerazvijene ili gdje se ne osjećaju potrebe, ionako nema

⁷³ Hrženjak, „Uvod“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, 12.

⁷⁴ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 212.

⁷⁵ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 121.

⁷⁶ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 212.

⁷⁷ Višnjic, Miodrag, „Kako ostvariti veći uticaj građana u mesnim organizacijama na ukupnu politiku Socijalističkog saveza“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 75.

⁷⁸ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 202.

ploda“.⁷⁹ Zamišljeni ideal utopijski se oslanjao upravo na nove navike i oblike ponašanja u socijalističkoj zajednici koja se vodila načelima uzajamnosti i solidarnosti. U takvu kontekstu mjesna zajednica kao primjer odumiranja države može, očekivalo se, funkcionirati bez profesionalnoga osoblja na koje bi građani ionako teško utjecali jer bi ono bilo postavljeno i plaćeno odozgo, od općinskih vlasti.⁸⁰ Štoviše, aparat vlasti, poticaji komunista, paternalizam SSRN-a i partijsko kadroviranje nametanjem kandidata mogli su i negativno utjecati, kočiti dobre aktivnosti i inicijative odozdo te tako izravno dolaziti u sukob sa samoupravljanjem, o čemu su tada govorili i sami istaknuti komunisti.⁸¹

„U tom smislu mjesna zajednica kao samoupravna zajednica bez organa vlasti, bez mogućnosti da ostvaruje sintezu interesa prisilnim putem, bitno se razlikuje od svih sistema lokalne samouprave i u kapitalizmu i u državnom socijalizmu gdje se sinteza interesa, integracija, vrši posredništvom vlasti i političke prinude. U tom smislu mjesna zajednica znači negiranje lokalnog i centralnog; nije protivteža centralnoj vlasti nego oblik ukidanja otuđene vlasti. [...] Ovakva teorijska koncepcija mjesne zajednice bitno ju razlikuje od svih do sada poznatih tipova lokalne samouprave, čak štaviše, takva koncepcija ju i negira kao oblik lokalne samouprave.“⁸²

Uz referendume i zborove, najveća moguća potvrda bijega od otuđene vlasti i primjene neposredne demokracije bili su kućni savjeti kao tijela kućne samouprave.⁸³ Svi stanari činili su skup stanara koji je u zgradi s više od 15 stanova morao izabrati kućni savjet kao svoje izvršno tijelo, a predstavnici zgrade sudjelovali su u radu vijeća stanara pri mjesnoj zajednici. Ipak, sedamdesetih i osamdesetih tek je svaka druga zgrada uspijevala održavati svoju kućnu samoupravu, a mnoge

⁷⁹ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 58.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto; Kardelj, *Mjesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 175; Tomšič, Vida, „Borba za razvoj samoupravljanja u mesnoj zajednici – deo revolucionarne delatnosti komunista“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 87; Višnjić, 80.

⁸² Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 128, 130.

⁸³ Duda, Igor, „Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo? Društveno samoupravljanje između općine, mjesne zajednice i kućnog savjeta“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 18-26.

su u tome bile vrlo uspješne i dale svoj doprinos čuvanju društvenog vlasništva, dakle urednosti i funkcionalnosti prostora, te zbližavanju stanara koji su izgrađivali bolje odnose, neki čak osmišljavali zajedničke aktivnosti u slobodno vrijeme, od radnih akcija do druženja i izleta. Kardelj je još šezdesetih tvrdio da mjesna zajednica svoju bazu ima u kućnim savjetima, a Kramer sedamdesetih ponovio da je zgrada mjesto konkretne primjene svih programa mjesne zajednice te da stanari ne smiju biti gurnuti u stranu.⁸⁴

U savladavanju samoupravljanja u bazi pomoći je mogao list *Mjesna zajednica* koji se, sa svoje najmanje 24 stranice otisnute u Vjesnikovoj tiskari, jednom mjesečno trebao naći u rukama svakog uzornog aktivista. „Primamo ga redovito [...] i za naše aktiviste predstavlja odista veliku pomoć u radu. Tako pratimo iskustva drugih sredina, učimo na konkretnim primjerima i možemo ih uspoređivati – što nam olakšava posao“, ustvrdio je 1980. Srećko Krešić, predsjednik VMZ-a Skupštine općine Metković i generalni direktor veletrgovačkoga poduzeća Razvitak.⁸⁵ List je počeo izlaziti još 1959. pod nazivom *Porodica i domaćinstvo*, koji je potekao od tada osnovanoga Saveznog odbora Porodica i domaćinstvo. *Stambena zajednica* postaje 1960., neposredno po osmišljavanju toga oblika samouprave, a 1963. uvođenjem mjesnih zajednica dobiva svoj konačni naslov. Sintagma iz prvoga naslova zadržana je u nazivu višegodišnjeg izdavača – zagrebačke Novinske radne organizacije Porodica i domaćinstvo koja je djelovala pod okriljem SSRNJ i čije je sjedište najprije bilo u tadašnjoj Ulici Rade Končara, a od 1986. baš u novozagrebačkoj Aveniji Edvarda Kardelja. Podnaslovljen kao „tribina samoupravljanja i društvenog standarda“ i u impresumu opisan kao „jedini specijalizirani jugoslavenski list za problematiku samoupravljanja u mjesnim zajednicama“, bio je namijenjen mjesnim zajednicama, općinskim skupštinama, organizacijama udruženoga rada, samoupravnim interesnim zajednicama, društveno-političkim i društvenim organizacijama te školama. Stručni članci, intervjui, reportaže, analize, dokumenti, posebni prilozi, fotografije, karikature i oglasi – ali i izdavačka, dokumentacijska i seminarska djelatnost putem CMZ-a ili Studijsko-informativnog centra za mjesne zajednice – bili su tu

⁸⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.; „Stanari samoupravljači“, *MZ*, 2, 1977.

⁸⁵ „Predstavljamo predsednike VMZ“, *MZ*, 1980., 6.

kao uputa koja olakšava snalaženje i omogućava usavršavanje te kao potvrda o stanju samoupravljanja u mjestu stanovanja.⁸⁶ Autori su bili imena poznata u teoriji samoupravljanja, novinari s terena i oni koju su tamo bili upućeni, ali i aktivisti koji su slali svoje kratke vijesti. Predavači na seminarima i dopisnim školama bili su društveno-politički radnici, stručnjaci i znanstvenici. U redakciji su po isteku desetljeća ovako vidjeli svoje djelovanje sedamdesetih godina:

„List je dopriniosio teoretskom i praktičnom sagledavanju i razvoju samoupravljanja, svestranom osvjetljavanju uspjeha, ali i dilema, kolebanja i otpora u razvoju mjesnih zajednica, idejnom sagledavanju značenja neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja i naročito se zalagao da se prebrodi tretiranje mjesne zajednice kao ‘produžene ruke’ organa uprave općinskih skupština i tendencija ograničavanja samoupravnog odlučivanja radnih ljudi i građana samo na teritorijalne okvire mjesne zajednice.“⁸⁷

Sedamdesetih je savjetom lista predsjedao Juraj Hrženjak, uredništvo su vodili Robert Kramer i Kruna Kancelarić, dok u osamdesetima savjet redom preuzimaju Veljko Milatović, Bogdan Trifunović i Dušan Kraljević, a ključne osobe uredništva su Mladen Gerovac, Robert Kramer, Stjepan Leskovec, Vitomir Petrović i Zorica Švegar. Svi oni radili su na jačanju prisutnosti lista među aktivistima i boljem izvještavanju o njihovom radu. Naime, i pored znatne količine sadržaja koja je objavljivana svakoga mjeseca, u raspravama o razvojnoj orijentaciji lista te u polaznom dokumentu na kojima su se one temeljile isticalo se da se vijesti o radu aktivista „ne prenose [...] dovoljno brzo i efikasno na sve sredine“.⁸⁸ Otežavalo je to misiju lista koji je svojih oko 20 tisuća pretplatnika izvještavao o „angažiranju dobrovoljnog društvenog rada“ te s ukupno 25-30 tisuća otisnutih primjeraka nastojao djelovati kao „instruktažni časopis“ i „svakodnevni priručnik“.⁸⁹ Pojedini primjerak lista koji se našao na stolu u mjesnoj zajednici vjerojatno je barem prolistalo više čitatelja, no brojke o pretplati i nakladi upućuju na to da su prosječno po

⁸⁶ Oglas CMZ, MZ, 1986., 7.

⁸⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6069, Razvojna orijentacija lista Mjesna zajednica za razdoblje od 1981. do 1985. godine, 1981.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice ORMZ RK SSRNH, 17.5.1976.

mjesnoj zajednici kolala samo dva-tri primjerka. Negdje možda više, negdje nijedan. Ipak, autori razvojne orijentacije za prvu polovicu osamdesetih istaknuli su da će list i dalje pratiti mjesne zajednice u kojima „ni jedan ljudski događaj neće biti prepušten slučajnosti i samotoku“ te u tom nastojanju prema svakodnevnom, običnom i malom na mikrorazini nastavili:

„List će se zalagati da mjesna zajednica organizirano poklanja pažnju i brigu svim značajnijim događajima koji znače mnogo u životu svakog čovjeka kao što je rođenje, vjenčanje, bolest, smrt, završetak škole ili fakulteta, odlazak i povratak sa služenja vojnog roka u JNA i sl. i da predmet brige, pažnje, drugarske i organizirane pomoći u MZ postane svaka socijalno ugrožena porodica, svako nezbrinuto, bolesno ili ugroženo dijete, svaki talentirani omladinac ili omladinka kojima treba stvoriti uvjete za nastavak školovanja (bez obzira na džep roditelja); svaki stariji nemoćan, osamljen ili bolestan građanin; svaki nezaposleni i svaki beskućnik.“⁹⁰

Naravno, razvojna orijentacija predviđela je, i list svojim sadržajem potvrdio, stalno praćenje odnosa unutar samoupravnoga trokuta. Rubrika Samoupravna praksa i druge redovito su donosile reportaže iz mjesnih zajednica, općina, SIZ-ova i radnih kolektiva, prikazivale njihovo zajedničko djelovanje i suodlučivanje.

Zajedničke potrebe i interesi

U parnjacima radničko samoupravljanje – društveno samoupravljanje, radno mjesto – mjesto stanovanja, radnički savjet – savjet mjesne zajednice te stvaranje dohotka – zadovoljavanje zajedničkih interesa i potreba, kao četvrtom uparenom odnosu, mjesnoj je zajednici pripala dužnost razvijanja društvenoga standarda pomoću društvenih i drugih sredstava. To nije mogla činiti sama, samoinicijativno i svojevoljno, ma kako samoupravna bila, već povezana u složeni suodnos unutar samoupravnoga trokuta, određen načelima društvenoga vlasništva, slobodno udruženoga rada te samoupravljanja radnika u proizvodnji i raspodjeli dohotka, kao i prihvaćanjem uzajamnosti i solidarnosti kao općih načela društvenoga razvoja. Sve što se u mjesnoj zajednici namjeravalo napraviti trebalo je uključiti u srednjoročni plan koji

⁹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6069, Razvojna orijentacija lista Mjesna zajednica za razdoblje od 1981. do 1985. godine, 1981.

je nastajao usuglašavanjem, dogovaranjem i susretnim planiranjem s OOUR-ima na području mjesne zajednice ili većim OUR-ima te osnovnim SIZ-ovima ako su postojali ili pak SIZ-ovima na razini općine. Trojno povezivanje bilo je predviđeno Ustavom:

„Radi ostvarivanja svojih zajedničkih interesa i potreba radni ljudi i građani, organizirani u mjesnoj zajednici, samoupravnim sporazumijevanjem i na drugi način povezuju se s organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, na području i izvan područja mjesne zajednice, koje imaju interes odnosno dužnost da sudjeluju u zadovoljavanju tih interesa i potreba.“⁹¹

OOUR-i su svoje mjesto u tom procesu zavrjeđivali zbog udruživanja sredstava za neophodne potrebe društvene reprodukcije, odnosno činjenicom da je dio građana mjesne zajednice ondje bio zaposlen, da su koristili njihove proizvode i usluge, na koje su mogli imati primjedbe koje je valjalo razmotriti i možda uvažiti, te činjenicom da je ulaganje u društveni standard poboljšavalo kvalitetu života i učinkovitost samih radnika i šire zajednice.⁹² OOUR je tako izdvajanjem sredstava iz viška rada mogao sudjelovati u ostvarivanju plana mjesne zajednice ili, primjerice, izravno izgraditi sportsko-rekreacijski centar ili manje igralište za svoje radnike, njihove susjede i djecu, ali i riješiti jednostavnije prijedloge poput produljenja radnog vremena lokalne samoposluge.

„Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada raspoređuju dohodak za svoju osobnu i zajedničku potrošnju, za proširenje materijalne osnove udruženog rada i za rezerve.

Radnici za ukupnu i zajedničku potrošnju raspoređuju dio dohotka razmjeran svojem doprinosu ostvarivanju dohotka koji su dali svojim radom i ulaganjem društvenih sredstava kao minulog rada radnika.“⁹³

⁹¹ Ustav SFRJ, čl. 114.

⁹² Vidi: Vejzagić, Saša, „Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru Građevnog kombinata Međimurje – Čakovec (1963.–1981.)“, *Politička misao*, 3, 57, 2020., 121–149; Vejzagić, Saša, „Poslovne strategije kao čimbenici odnosa velikog industrijskog poduzeća i lokalne zajednice: Građevni kombinat Međimurje i Industrogradnja od sredine 1960-ih do kraja 1980-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 125–148.

⁹³ Ustav SFRJ, čl. 19.

„Radnici u udruženom radu sudjeluju u osiguravanju ustavom utvrđenih općih društvenih potreba koje zadovoljavaju u društveno-političkim zajednicama plaćanjem tim zajednicama poreza i drugih davanja iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i iz svojih osobnih dohodaka, u skladu s namjenom odnosno s ciljevima kojima služe sredstva dobivena od poreza i drugih davanja.“⁹⁴

SIZ-ovi su se u trokutu našli kao svojevrsni fondovi, odnosno zajednice nastale temeljem samoupravnoga sporazuma koje prikupljaju doprinose iz osobnih dohodaka (plaća) i dohotka OUR-a te planiraju i usklađuju razvoj određenih djelatnosti poput komunalnog uređenja, stanogradnje i održavanja stambenoga fonda, odgoja i obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne skrbi. Kako bi se radilo još neposrednije, moguće je bilo osnovati osnovni SIZ ili jedinicu za određeno područje i određene interese.

„Samoupravne interesne zajednice osnivaju radni ljudi, neposredno ili preko svojih samoupravnih organizacija i zajednica, radi zadovoljavanja svojih osobnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koju osnivaju interesnu zajednicu s tim potrebama i interesima.“⁹⁵

Osim usklađivanja trojnog odnosa MZ – OUR – SIZ, plan mjesne zajednice morao se uskladiti s općinskim planom. Naime, općina je bila najmanja društveno-politička zajednica, drugim riječima najniža razina državne vlasti i ona s kojom je mjesna zajednica najprije i najizravnije komunicirala, a mjesna zajednica bila je samoupravna zajednica pa nije imala ovlasti političke vlasti i nije djelovala kao društveno-politička zajednica manja od općine.

„Radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u samoupravnim interesnim zajednicama, mjesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije imaju pravo i dužnost da, oslanjajući se na znanstvena saznanja i na njima utemeljene ocjene razvojnih mogućnosti te uvažavajući ekonomske zakonitosti, samostalno donose planove i programe rada i razvoja svojih organizacija i zajednica, da te planove i programe usklađuju međusobno i s društvenim planovima društveno-političkih zajednica i da na toj osnovi osiguravaju usklađivanje odnosa u

⁹⁴ Ustav SFRJ, čl. 33.

⁹⁵ Ustav SFRJ, čl. 51, vidi također čl. 52-59.

cjelini društvene reprodukcije i usmjeravanje cjelokupnog materijalnog i društvenog razvoja u skladu sa zajedničkim, na samoupravnim osnovama utvrđenim, interesima i ciljevima.“⁹⁶

Kada je o društvenom planiranju riječ, ono je u boljem slučaju teklo odozdo, kretalo je iz mjesnih zajednica te su nacrti njihovih planova usklađivani na općinskim tijelima i povezivani u veću cjelinu. Tako je i bilo predviđeno.⁹⁷ U gorem i češćem slučaju općinske stručne službe pripremile bi srednjoročni općinski plan, u njemu predviđele razvoj na nekom užem prostoru i prijedlog slale na raspravu mjesnim zajednicama. Potonje su pak često željele više no što je bilo moguće ostvariti, njihovi su planovi u takvim slučajevima ocjenjivani nerealnima, a same najčešće nisu imale upravnog i stručnog kapaciteta za dugoročno i zahtjevno planiranje. Neke su im općine u tome iskreno pomagale, a neke su uskočile u prazan prostor u kojem su se po izvornoj zamisli morala primijeniti samoupravna i izravno-demokratska načela. Dok su neke pretjerivale u nerealnom planiranju, bilo je previše mjesnih zajednica koje nisu bile u stanju donositi svoje planove i njihov je broj u raznim trenucima sezao čak do polovice.⁹⁸ Zarana su se o tome pisali priručnici, ali nisu svima bili od pomoći.⁹⁹ U takvim se uvjetima samoupravno društveno planiranje kretalo u prostoru između državne regulacije i, kako su je nazivali, tržišne stihije pokušavajući izbjeći oboje.

Takozvani nerealni popisi ulaganja u mjesne zajednice najčešće nisu sadržavali nikakav luksuz niti tražili uzaludnu rastrošnost, iako su materijalne mogućnosti uvelike ograničavale doseg samoupravljanja u odlučivanju o vlastitom društvenom i ekonomskom razviku. Ipak, takvi su planovi nazivani „planovima želja“.¹⁰⁰ Svakoj je

⁹⁶ Ustav SFRJ, čl. 69.

⁹⁷ Tomac, Zdravko, *Sadržaj rada i program mjesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967., 17.

⁹⁸ Isto, 22; „Srednjoročne planove 1986–1990. pripremiti oko 7000 MZ“, MZ, 1986., 8-9.

⁹⁹ Tomac, Zdravko, *Izvori i načini financiranja mjesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967.; Kravić, Vojislav, Božidar Popović, *Finansijsko i materijalno poslovanje mesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4797, Božac, Miro, *Metodološke osnove planiranja i mjesnoj zajednici*, Konferencija SSRN ZO Rijeka, Rijeka, 1977.

¹⁰⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Informacija o ostvarivanju ustavne uloge MZ i Zakona o mjesnim zajednicama, za sjednicu 23.6.1987.

mjesnoj zajednici prije ili kasnije cilj bio u potpunosti izgraditi sustav opskrbe električnom energijom, vodom, ponekad plinom i, uz sve veće nestrpljenje u osamdesetima, svakako osigurati telefonske priključke. Nije se zaboravljalo ni na odvodnju, nikako ni na cestogradnju, a kopanje kanala za infrastrukturu i izvođenje radova bila je česta dobrovoljna aktivnost stanovništva u prigradskim i seoskim sredinama. Dok su asfaltom, nogostupom, telefonom i što redovitijim i pouzdanijim javnim prijevozom zaokruživali osnovne komunalne preduvjete suvremene svakodnevice, rješavali su i sve drugo što je moglo povećati kvalitetu života: društveni dom ili dom kulture i slične društvene prostore za okupljanje, druženje i zabavne programe, predškolske ustanove, škole, liječničku ordinaciju ili cijeli dom zdravlja, dječje i sportsko igralište, sportsku dvoranu, park, plažu, uslužne djelatnosti, posebno u seoskim sredinama i dostupnost veterinaru. Dio plana bili su skrb o potrebitima i starijima, dječja zaštita, fond solidarnosti, suradnja s drugim mjesnim zajednicama, obrana i civilna zaštita, doškolovanje i osposobljavanje građana, čak i otvaranje novih radnih mjesta.

„Financiranje je uvijek bilo kamen spoticanja u našoj aktivnosti“, rečeno je na jednoj od sjednica Koordinacionog odbora za aktivnost mjesnih zajednica pri RK SSRNH.¹⁰¹ Vrijedilo je to za cijelu Jugoslaviju. Naime, novac za sve planirano mjesna je zajednica morala nalaziti na više načina. Redoviti izvori financiranja bili su sredstva dobivena od građana, doprinosi OOUR-a – ako ih je bilo, no u seoskim mjesnim zajednicama često nije bilo takve gospodarske aktivnosti – i SIZ-ova, naknade za usluge i drugi prihodi koje je mjesna zajednica ostvarivala svojom aktivnošću te prihodi od poreza i pristojba koje joj je prepustila općina.¹⁰² Među potonjima mogli su biti turistička pristojba te pristojbe za glazbu i oglašavanje u javnom prostoru, korištenje prostora pred lokalom, društvene igre u lokalima, parkiranje i slično.¹⁰³ Spomenuta sredstva građana bila su dobivena samodoprinosom, dakle davanjem jednog ili više postotaka vlastitih primanja tijekom više godina, što su građani prihvaćali na

¹⁰¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Stenografski zapisnik sa sjednice Koordinacionog odbora za aktivnost mjesnih zajednica (KOAMZ) RK SSRNH, 18.2.1975.

¹⁰² Pusić, *Upravni sistemi*, 125; Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 24; Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 54-59.

¹⁰³ Kravić, Popović, 47.

referendumu zajedno s popratnim programom ulaganja. Samodoprinos je mogao imati i svoju vrijednost u radnim satima dobrovoljnoga rada na radnim akcijama u naselju, što se kao ulaganje također preračunavalo u novčani iznos. U svim svojim oblicima najčešće se pokazivao kao ključni prihod koji je ubrzavao razvoj jer su se sredstva za osobni standard prelijevala na društveni standard. Strukturu financiranja mjesnih zajednica u Jugoslaviji 1970. činili su samodoprinos s visokih 45 posto, općinski proračun s 24, radne i druge organizacije sa šest, prihodi od usluga s pet i sve ostalo s 20 posto.¹⁰⁴ Međutim, razlike unutar zemlje bile su velike pa je općinski proračun u Crnoj Gori zauzimao natpolovični udio, samodoprinos je u Makedoniji i na Kosovu činio više od dvije trećine sredstava mjesnih zajednica, dok je udio radnih organizacija i usluga bio najveći u Sloveniji što znači da je ondje na dobar način bila uspostavljena veza između naselja i poduzeća spremnih na izdvajanje i ulaganje. Hrvatska i Srbija najmanje su odskakale od saveznoga prosjeka, no u Hrvatskoj je manji bio udio samodoprinosa, a veći udio skupine ostalih prihoda nego na razini federacije.

Hrvatski Zakon o mjesnim zajednicama iz 1983., razdoblja kada niz republika po prvi put donosi takve zakone, navodi već ustaljenu obavezu donošenja triju dokumenata – srednjoročnoga plana razvoja, godišnjega programa rada s konkretnim zadacima i mjerama te financijskoga plana sa svim prihodima i rashodima.¹⁰⁵ Potrebe su bile podijeljene u dvije skupine. Kao zajedničke potrebe navedene su uređivanje naselja, komunalna infrastruktura, stanovanje, poslovni prostor za trgovinu i usluge, opskrba, odgoj i obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita i kultura. Za njihovo financiranje bilo je predviđeno nekoliko izvora: naravno, sredstva udružena samodoprinosom, potom sredstva koja su udružili radnici OUR-a, SIZ-ovi i druge organizacije te naknade, primjerice za korištenje zemljišta, zgrada i drugih nekretnina, kao i drugi prihodi koje ostvaruje mjesna zajednica, pokloni i drugo. Među naknadama mogao se naći najam za prostor prodavaonice ili gostionice u društvenom domu mjesne zajednice. U drugu skupinu, među opće društvene potrebe svrstani su rad svih tijela mjesne zajednice, delegacija, mirovnih vi-

¹⁰⁴ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 218.

¹⁰⁵ Zakon o mjesnim zajednicama, *Narodne novine*, 19, 1983., 213-220. Primjenjuje se od 1. lipnja 1983. do 30. prosinca 1992.

jeća i savjeta potrošača, održavanje i izgradnja društvenih prostorija za rad, obrana i zaštita, administrativno-stručni, pomoćni i poslovi koje je općina prenijela na mjesnu zajednicu. Standard te skupine potreba ovisio je o dostupnim sredstvima, a ona su se utvrđivala planom razvoja općine jer su pristizala iz općinskoga proračuna, poreza i pristojbi koje su bile određene kao stalni prihod mjesne zajednice.

Naime, kao pravna osoba, mjesna je zajednica imala pravo upravljati društvenim sredstvima, tako i zemljištem i objektima „koji neposredno služe za zadovoljavanje zajedničkih potreba radnih ljudi i građana u mjesnoj zajednici, ako tim nekretninama ne upravljaju organizacije udruženog rada ili druge samoupravne organizacije i zajednice“.¹⁰⁶ Nekretninama u društvenom vlasništvu građani su se morali služiti savjesno, štiteći ih od uništenja i unaprjeđujući okoliš. Ako je objekte izgrađene samodoprinosom preuzela pravna ili fizička osoba kao svoje sredstvo rada ili za zadovoljavanje zajedničkih potreba, mjesnoj zajednici morala je davati naknadu. Mjesna zajednica također je mogla zemljište kojim je upravljala dodijeliti na privremeno korištenje OUR-ima, zadrugama ili dati u zakup građanima radi bavljenja poljoprivredom. S obzirom na ove odredbe, nisu rijetke bile rasprave o vlasništvu nad društvenim i sličnim domovima, njihovu korištenju, održavanju i iznajmljivanju kako bi se došlo do sredstava za ostvarivanje programa mjesne zajednice.¹⁰⁷ U nekim sredinama oko toga su izbijali ozbiljniji prijevori. U svakom slučaju, izgradnja novih ili prvih ikada društvenih prostorija u mjestima i naseljima bila je jedna od najvažnijih tema. Prepoznavala ju je i domaća industrija nudeći montažne objekte za sjedišta mjesne zajednice, vrtiće, ambulante, samoposluže i slično pa je čak i list *Mjesna zajednica* donosio reklame Drvne industrije Delnice, DIP-a Ogulin i Marlesa iz Maribora.¹⁰⁸ Inicijativu za izgradnjom nečega što bi se moglo nazvati domom nad domovima, naime Doma mjesnih zajednica u Kumrovcu, pokrenulo je 1978. četrnaest mjesnih zajednica koje su surađivale s MZ Kumrovec, no nisu u tome uspjele.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Isto, čl. 9.

¹⁰⁷ „Gdje leže uzroci sve veće apstinencije građana od aktivnosti MK SSRN“, *MZ*, 1988., 11.

¹⁰⁸ Oglas Marles, *MZ*, 1977., 12; Oglas DIP Ogulin, *MZ*, 1978., 6; Oglas DIP Ogulin, *MZ*, 1985., 11-12; DI Delnice, *MZ*, 1985., 11-12.

¹⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Dom MZ Jugoslavije u Kumrovcu, 8.4.1984.

Odnos zajedničkih potreba i izvora financiranja može se promotriti na sljedećim primjerima. U Novoj Gorici, slovenskom gradu koji je nakon rata rastao uz granicu s Italijom, već 1964. krenuli su s osnivanjem mjesnih zajednica i deset godina kasnije za 52.000 stanovnika na području općine imali 44 uspješne i zahuktale lokalne sredine koje su riješile osnovnu infrastrukturu i usmjerile se na socijalne, kulturne, sportske, rekreativne i turističke programe.¹¹⁰ Ulagalo se u domove kulture, knjižnice, kinodvorane i igrališta, u rad zborova i orkestara, u prijevoz učenika. Novogoričke su mjesne zajednice 1973. na raspolaganju ukupno imale 600 milijuna starih dinara, od čega su radne organizacije osigurale između 300 i 400 milijuna, općinski proračun 80 milijuna, a preostalih par stotina milijuna uložili su sami građani putem samodoprinosu u novcu i radnoj snazi. Daljnji izračuni mogu zornije pokazati o kolikoj se svoti radilo: 600 milijuna starih ili 6 milijuna novih dinara u prosjeku je bilo 136 tisuća novih dinara po mjesnoj zajednici ili 115 dinara po stanovniku ili pak sedamdesetak prosječnih plaća godišnje za jednu mjesnu zajednicu i sve potrebe iz njezina plana, što uključuje i novac i radne sate koje su ulagali sami građani, a to je činilo gotovo svaki treći dinar na računu mjesnih zajednica. Struktura dostupnih sredstava i praksa na terenu svakako su pokazivali da su OOUR-i i mjesne zajednice bili na „zajedničkom poslu“ ulaganja u društveni standard. Tako su radili i u trinaest OOUR-a tvornice namještaja i madraca Meblo:

„U ‘Meblo’ radi više od 40 posto ženske radne snage, a djece do 10 godina ima oko 600. Samo manji dio te djece uspijeva dobiti mjesto u dječjim ustanovama. Među članovima kolektiva provedena je anketa. Ona je pokazala da za vrtićem postoji potreba, da su radnici voljni sudjelovati samodoprinosom za njegovu izgradnju. Izgradnja vrtića shvaćena je kao dobra investicija u društveni standard, u zadovoljstvo zaposlenih, u kadrove, kao i u ugled ‘Mebla’.“¹¹¹

Stotinu milijuna starih dinara, što je bila trećina ukupnoga troška, uložilo je Meblo čiji su radnici tako dobili prednost pri upisu djece u vrtić sa 120 mjesta. Kada je riječ o smještaju radnika, tvornica je do tada uložila šest starih milijardi u individualnu i društvenu stano-gradnju. Radnici su ostvarili stanarsko pravo na 180 stanova.

¹¹⁰ „OOUR i mjesne zajednice – na zajedničkom poslu“, *MZ*, 1974., 1.

¹¹¹ „‘Meblo’ – kvalitetom do potrošača“, *MZ*, 1974., 1.

Nešto istočnije, građani Općine Ajdovščina su do 1974. za 36 naselja ustrojili čak 35 mjesnih zajednica, među kojima je najmanja MZ Erzelj imala samo 79 stanovnika.¹¹² Fructal, Mlinotest, Tekstina i druge tvornice zapošljavale su 5.000 od ukupno 5.613 zaposlenih u općini te mnogo ulagale u stanogradnju, slobodno vrijeme i obrazovanje radnika. Uz to, programe mjesnih zajednica financirali su općina i građani samodoprinosom u novcu i svojom radnom snagom. Južnije prema moru dobra suradnja radne organizacije i mjesne zajednice dogodila se u Plavju, u koparskoj općini, gdje je mjesna zajednica trgovačkom poduzeću Emona ustupila zemljište za gradnju trgovine, a zauzvrat u toj zgradi dobila dvoranu za društvene aktivnosti te rukometno igralište.¹¹³

Općina Kranj osmislila je 1982. „originalan primjer raspodjele sredstava“ koji je u obzir uzimao ne samo broj stanovnika i stupanj razvijenosti, već i ocjenu ispunjavanja plana razvoja i djelatnosti mjesne zajednice u svim segmentima samoupravljanja.¹¹⁴ Iz općinskoga su proračuna za potrebe funkcioniranja samoupravljanja, delegatskoga sustava i društveno-političkih organizacija mjesne zajednice dobivale 27, 40 ili 60 tisuća novih dinara, ovisno o broju stanovnika. O tom osnovnom kriteriju ovisile su i visine iznosa po svim drugim stavkama, međutim po kranjskoj je zamisli povjerenstvo Izvršnoga vijeća Skupštine općine svakih šest mjeseci ocjenjivalo aktivnost mjesne zajednice na temelju izvještaja, zapisnika, ispunjenih obrazaca i priloženih glasila te je ona mogla biti ocijenjena kao dobra, zadovoljavajuća i nezadovoljavajuća, i sukladno tome dobivati više od 230, manje od 230 ili manje od 200 bodova. U tom najgorem slučaju mogla je računati na samo 60 posto mogućih sredstava. Bodovali su se izvršavanje zadataka godišnjega plana, aktivnost samoupravnih tijela, održavanje sastanaka odbora i komisija, načini informiranja građana, izvršavanje zadataka općenarodne obrane i funkcioniranje delegatskoga sustava. Primjerice, za svaki održani zbor radnih ljudi i građana slijedilo je po deset bodova, za svaku sjednicu skupštine pet bodova, za svako sudjelovanje delegata na skupštini SIZ-a također pet, za objavljivanje glasila 15 bodova, a za ispunjavanje svih zadataka iz godišnjega plana punih 50 bodova.

¹¹² „U Općini Ajdovščina – 35 aktivnih mjesnih zajednica“, *MZ*, 1974., 2.

¹¹³ „Kako rade mjesne zajednice Slovenske obale?“, *MZ*, 1974., 1.

¹¹⁴ „Originalan primjer raspodjele sredstava za MZ u općini Kranj“, *MZ*, 1982., 10.

Ono što se u raspravama o financiranju uporno naglašavalo jesu dva problema: odnos općine prema potrebama mjesnih zajednica i potreba za što manjom ovisnošću mjesnih zajednica o novcu iz općinskoga proračuna. One su morale naučiti ne oslanjati se pretežno na proračun, nego i na SIZ-ove i OOUR-e.¹¹⁵ Naime, „neka naselja se ponašaju budžetski, pa očekuju da im drugi rešavaju probleme“, primjećivali su u Gornjem Milanovcu.¹¹⁶ Ni korištenje drugih izvora nije bilo bez prijepora. S vremenom su se umnažale primjedbe na samodoprinos koji nije trebalo koristiti za kapitalne investicije u društveni standard, a upravo se tako desetljećima baš uplatama samih građana ubrzavala modernizacija za koju bi po ritmu općinskih ulaganja trebalo čekati dulji niz godina. Dakle, općina nije smjela mjesne zajednice stavljati u ulogu „molitelja dotacija“. ¹¹⁷ Događalo se to šezdesetih, baš kao i osamdesetih kada su mnoge mjesne zajednice očekivale više novca i ulaganja jer općina ga „osigurava u zanemarivim i malim iznosima, koji ne omogućavaju normalno funkcioniranje“ što dovodi do „kompletnog zanemarivanja mjesnih zajednica“. ¹¹⁸ Lokalno bi to bilo lakše podnijeti da nije rastao pritisak s ciljem jačanja aktivnosti jer „mjesna zajednica u kojoj se ne poduzima sve što je u granicama mogućnosti da se problemi radne porodice rješavaju [...] ne zaslužuje u pravom smislu riječi naziv mjesne zajednice“. ¹¹⁹ Pritisak je išao i u smjeru sve veće financijske neovisnosti mjesne zajednice o općinama pa se iz nekih sredina zadovoljno javljalo: „napušta se budžetsko financiranje“ jer je „udruženi rad pokazao razumijevanje za zadovoljavanje potreba radnih ljudi i građana na mjestu stanovanja“. ¹²⁰ U Prijedoru su tako 1981. OOUR-i izdvajali četiri posto po završnom računu iz zajedničke potrošnje ili 300.000 dinara te još do 150.000 za obranu i zaštitu, SIZ-ovi su davali do 50.000 dinara po mjesnoj zajednici za delegacije poslane u skupštine SIZ-ova, od igara na sreću stizalo je 10

¹¹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4797, Rezime Međurepubličkog savjetovanja na temu: Samoupravno planiranje u mjesnim zajednicama, 1979.

¹¹⁶ „Svaki četvrti građanin – aktivista“, *MZ*, 1977., 3.

¹¹⁷ „Pepca Kardelj: Neodrživo je da se mesne zajednice pojavljuju u ulozi ‘molioca dotacija’ od općinskih skupština“, *MZ*, 1967., 3.

¹¹⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Elaborat o društveno ekonomskoj opravdanosti osnivanja Općine Opuzen, 1987.

¹¹⁹ „Mesna zajednica i porodica“, *MZ*, 1976., 2.

¹²⁰ „Napušta se budžetsko financiranje MZ“, *MZ*, 1982., 4.

postu ili ukupno 3,5 milijuna dinara, općina je davala pet milijuna ili polovicu iznosa za plaće zaposlenih u radnoj zajednici mjesnih zajednica.¹²¹ Mjesne zajednice same su još ubirale pristojbu za stočni sajam, najamninu za prostorije, prihode od zabavnih programa i, naravno, samodoprinos.

Dok se novac diljem zemlje stalno tražio, analize su ukazivale da građani „nisu imali zadovoljavajući utjecaj na odlučivanje o sredstvima za redovne potrebe u društvenim djelatnostima“ što je išlo na teret SIZ-ova i općina.¹²² Inicijativa je često bila na općinskim uređima pa su mjesne zajednice postajale njihova „transmisija“ i teško su se oslobađale „tutorstva“ skupština SIZ-ova i skupština općina.¹²³ Dodatnu opasnost predstavljale su mjere stabilizacije i štednje uslijed nastojanja oko suzbijanja potrošačkoga mentaliteta na svim razinama upravljanja tijekom sedamdesetih:

„Štednja koja bi onemogućavala radne ljude da samoupravljaју, koja bi onemogućila uspешan i normalan rad delegacija i delegata i ostvarivanje ustavne uloge MZ u celini, direktno i indirektno bi pothranjivala neracionalno i neekonomično trošenje sredstava i uticala na kočenje razvoja samoupravljanja.“¹²⁴

Istaknuto je to 1978. u Novom Sadu na međurepubličkom savjetovanju o materijalnoj osnovi i financiranju mjesnih zajednica kojim se htjelo pridonijeti traženju „trajnijih, stabilnijih i adekvatnijih“ rješenja. Ondje je rečeno da su nakon 1974. zabilježena poboljšanja, ali da su rezultati skromni jer vlada „inertnost“ poduprta općim neshvaćanjem društvene uloge mjesne zajednice. Sudionici su se nadali jačanju dobrovoljnog udruživanja sredstava za zajedničke potrebe neovisno o „etatističkim“ porezima i doprinosima.

¹²¹ Isto.

¹²² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6069, Samoupravno interesno organiziranje u MZ, 11.5.1981.

¹²³ Hrženjak, Juraj i dr., „Jalžabet između prošlosti i budućnosti“, *Sociologija sela*, 103-104, 27, 1989., 89. Usp. Hrženjak Juraj i dr., *Jalžabet između prošlosti i budućnosti. Stočetrdeset godina u životu jednog sela*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1989.

¹²⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4829, Međurepubličko radno savjetovanje u Novom Sadu, Materijalna osnova i finansiranje aktivnosti mesnih zajednica, rezime, 1979.

Okvir proširene obitelji

Mjesne zajednice činili su radni ljudi i građani sa svojim obiteljima, kućanstvima i susjedstvima te radne i društvene organizacije u njihovom neposrednom okruženju.¹²⁵ Bez prve karike u nizu – k tome zainteresiranih i aktivnih građana koji bi lokalno i svakodnevno bili usmjereni jedni na druge te bili spremni iskazivati inicijativu i kreativnost, susretljivost i međusobnu povezanost – sustav društvenoga samoupravljanja nije se mogao ostvariti u svojoj punini. Stoga je oblikovanje uže zajednice, primjerene po broju članova i veličini prostora koji obitavaju, bio ključan preduvjet u ispunjavanju najvažnijega, i zapravo utopijskoga, cilja: zajednica je morala biti nalik proširenoj obitelji. Neovisno o svim formalnostima koje je takav oblik organiziranja trebao ispuniti, i neformalno je valjalo zbližiti građane i povezati susjedstvo. Kardeljevim riječima, trebalo je omogućiti da „briga o ljudima i razvijanje humanih socijalističkih odnosa“ samoupravljačima omoguće prerastanje u zajednicu koja će se moći zvati „proširena porodica“ i biti taman toliko brojna da se njezini članovi donekle međusobno mogu poznavati.¹²⁶ Pri zamišljanju odnosa u toj široj obitelji upravo su kolektivni odaziv i polazište odozdo bili od iznimne važnosti „jer i najkvalitetniji stručni rad ne može u celini zamijeniti stvaralačko i masovno angažovanje radnih ljudi“.¹²⁷ Baš sve to do 1963. očekivalo se od gradske stambene zajednice, uvedene krajem pedesetih radi „stvaranja društvene tehničke baze porodičnog domaćinstva“ te „zajedničkog upravljanja i rješavanja svakodnevnih problema iz života porodica“.¹²⁸ Stoga su humanizacija odnosa i izbjegavanje otuđenja – uz nužnu izgradnju međusobnoga povjerenja i izbjegavanje zatvaranja u uske okvire i grupe – od pedesetih nadalje bili stalna tema promišljanja o mjestu pojedinca u društvu.¹²⁹ U brzo rastućim gradovima, u osjetljivom novom okruženju, pojedinac nije trebao živjeti sam u „usamljenoj gomili“, nego u „realnoj

¹²⁵ Hrženjak, Juraj, *Samoupravljanje u mjesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1968., 25.

¹²⁶ Gručevski, Zoge, Robert Kramer, „Pogovor“, *Mesna zajednica*, Kardelj, 1985., 247-248; Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 233.

¹²⁷ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 222.

¹²⁸ Isto, 68-69; *Program SKJ*, 166-167.

¹²⁹ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 28, 135.

socijalističkoj zajednici utemeljenoj na socijalističkom moralu i samoupravnim socijalističkim proizvodnim odnosima“.¹³⁰

Govoreći o konceptu proširene obitelji sve je to naglašavala i Pepca Kardelj te stoga izražavala žaljenje što je iz naziva Konferencije mjesna zajednica i porodica Jugoslavije, nastale kao Porodica i domaćinstvo, 1983. izmjenom u inačicu Konferencija za razvoj mjesnih zajednica Jugoslavije „porodica“ ispuštena.¹³¹ Nekoliko godina ranije proširena organizirana obitelj kao oblik zajedništva i dalje je bila dio Radne orijentacije na razvoju mesnih zajednica od 1976. do 1980. koja se u prvoj od šesnaest točaka Općih programskih osnovnih aktivnosti pozivala na stari dokument – Program SKJ. Odnos „čovjeka prema čovjeku“ u zajednici ugrađen je i u zadnji Program akcija mjesnih zajednica za razdoblje od 1986. do 1990. godine.

„Na odredbe Programa SKJ u kome je kao cilj samoupravljanja u mesnoj zajednici označena vizija ljudskog zajedništva, humanizma i socijalističke solidarnosti, stvaranje zametaka raspodele prema potrebama odnosno oživotvorenje mesne zajednice kao svojevrsne proširene organizovane porodice tj. najbliže stvarne zajednice radnih ljudi i njihovih porodica.“¹³²

„Ljudi se upoznaju, zbližavaju, razumiju i poštuju u zajedničkom radu, u zajedničkom rješavanju zajedničkih problema, u zajedničkom ispomaganju, u zajedničkoj brizi kada im je takva briga potrebna. U tom je bit i smisao mjesne zajednice. Taj položaj i svakodnevni interesi, potrebe i odnosi čovjeka prema čovjeku određuju i sadržaj rada mjesne zajednice, njenu organizaciju i metode rada kao i njene odnose – horizontalne i vertikalne – prema drugim posebnim i kolektivnim organizacijama i organima.“¹³³

Biti dijelom proširene obitelji značilo je očekivati zaštitu, sigurnost i pomoć od kolektiva i uspostavljenoga sustava podrške te sve to i uzvraćati zajednici ili pojedincu u slučaju potrebe po načelu opće-prihvaćene dobrovoljnosti. Ukratko, moglo se osloniti na obećanje

¹³⁰ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 35.

¹³¹ „Ne referatom – već akcijom“, *MZ*, 1985., 3.

¹³² „Radna orijentacija na razvoju mesnih zajednica 1976/80. Prvi deo: Opšte programske osnove aktivnosti na razvoju mesnih zajednica u razdoblju 1976/80.“, *MZ*, 1976., 9.

¹³³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica, PAMZ 1986–1990.*, Biblioteka Mjesna zajednica, KRMZJ, NRO Porodica i domaćinstvo, Redakcija lista Mjesna zajednica, Beograd, Zagreb, 1986., 15.

o brizi „od rođenja do smrti“ ili „od kolijevke do groba“ te na ostvarivanje barem dijela sveobuhvatnoga sadržaja takvoga društvenog ugovora.¹³⁴ Socijalna i zdravstvena skrb, fondovi solidarnosti, centri za kućnu njegu, servisi usluga i potrošnje, druženje i zabava, pretvorba naselja spavaonica u kulturna središta, humanost u stambenim zgradama, solidarnost i pomoć u svakoj vrsti nevolje bili su uobičajeni dio promicanja djelovanja mjesne zajednice i poziva na akciju radi ostvarivanja povezanosti kakvu može nuditi proširena obitelj.¹³⁵ Dio takvih poticaja bili su članci i fotografije u listu *Mjesna zajednica*, u nizu brojeva čak izdvojeni u posebnu rubriku koja se u najduljoj inačici svojega promjenjivog naslova zvala Mjesna zajednica – proširena socijalističke porodica. „Proširena porodica“ mogla se naći i na naslovnici.¹³⁶ Uz sve spomenuto, u konkretnim je akcijama humanost kolektiva mogla osigurati nužni smještaj za potrebite, organizirati darivanje krvi i nagrađivanje višestrukih dobrovoljnih davatelja, ali i novac za susjeda kojem je grom ubio obje krave.¹³⁷ Humanost je za elementarnih nepogoda, poput poplave u Općini Bosanski Brod, mjesne zajednice pretvarala u središta za spašavanje i prikupljanje pomoći jačajući bliskost među građanima:

„Ovdje se upravo pokazalo da je mjesna zajednica jedna velika porodica. Njeni članovi imaju svoje osobne i zajedničke potrebe, ali sve će porodice u naselju biti kao jedna kad se radi o pomoći susjedu i prijatelju, kad treba spasiti ugrožene porodice i njihovu imovinu.“¹³⁸

Biti u takvoj proširenoj obitelji značilo je uvećavati slavlje pri rođenju djeteta i svakoj drugoj životnoj prijelomnici sve do zajedničkoga žalovanja kada je život susjeda stigao do kraja. U tugovanju za preminulim članovima i čuvanju njihovih posljednjih počivališta moglo se postupno i odustati od višestoljetne prakse vjerski razdvojenih groblja u istome mjestu, što je bio jedan od ciljeva novoga crnogorskog Zakona o pogrebnoj djelatnosti. Upravo to su „sa zadovoljstvom“, povezujući modernizaciju, „društvene obaveze,

¹³⁴ „Mjesna zajednica – proširena porodica“, *MZ*, 1976., 6-7.

¹³⁵ „MZ – proširena porodica“, *MZ*, 1980., 4; „MZ – proširena socijalističke porodica“, *MZ*, 1981., 5; „Mesna zajednica – proširena socijalističke porodica“, *MZ*, 1981., 7-8; „MZ – proširena socijalističke porodica“, *MZ*, 1982., 12.

¹³⁶ „Mesna zajednica – to je proširena porodica“, *MZ*, 1976., 5.

¹³⁷ „MZ – proširena socijalističke porodica“, 1982., 12.

¹³⁸ „Pomoć jedinica JNA“, *MZ*, 1974., 11.

humanost i emocije“, učinili mještani mjesnih zajednica Vranj i Mataguži kraj Podgorice, ondašnjega Titograda, te se tako dodatno povezali:

„Pored toga aktivisti po mjesnim zajednicama bi sačinili program mjera u cilju suzbijanja nazadnih i nadasve nezdravih običaja (gozbe na groblju, vjerski obredi koji zahtijevaju držanje mrtvaca u kući) i navika kojih ‘niko prvi neće da se odrekne...’. Aktivnošću mjesnih zajednica morala bi se prekinuti praksa da, recimo, mještani jednog sela sa pripadnicima više vjerskih zajednica uređuju groblja odvojeno svako za sebe.“¹³⁹

Groblja su bila zanimljiva tema unutar mjesnih zajednica, tim više ako se radilo o samostalnim izvangradskim naseljima. Ulagalo se, održavalo, širilo, ali i pazilo što se događa na groblju i oko njega kako ne bi bili ugroženi običaji, dostojanstvo pokojnika i osjećaji živućih bližnjih. U jednoj od rasprava o načelnim ovlastima mjesne zajednice nad komunalnim redarima i nikakvim nad policijom, iskočio je primjer MZ Jelsa na Hvaru u kojoj su starije mještanke kao svojevrzne čuvarice zajednice i obiteljske časti samoinicijativno preuzele redarsku inicijativu:

„Postoji nudistički otok kod groblja, nudisti se kupaju gdje god hoćeš. I sada se stare žene, koje su pobožne, organiziraju da one prave red tamo, a u Jelsi postoji milicijska stanica prema kojoj nema nikakvo pravo ta mjesna zajednica u tom mjestu. Koga se mi to bojimo, to mjesto koje je prije rata imalo redara itd., mogu imati neka prava u odnosu na milicijsku stanicu i nekakvog redara kao što je to bilo prije rata. [...] Ali, zato što milicija to neće da radi, radit će te stare pobožne žene, pa će doći do ekscesa, ja te stvari ne mogu nikako da razumijem.“¹⁴⁰

Naravno, nije sve moglo biti utopijski savršeno i nije svaka zajednica za to imala iste pretpostavke: nije bilo jednako razvijati povezanost i podršku u izoliranom selu sa staračkim kućanstvima, u manjem mjestu punom života gdje gotovo svatko svakoga poznaje te među prekobrojnim stanovnicima gradskoga naselja, pa su takvo stanje ispraviti trebali povremeni prijekori o nedovoljnom

¹³⁹ „Mjesna zajednica – proširena socijalističke porodica“, *MZ*, 1982., 8-9.

¹⁴⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4643, RK SSRNH, Savjet za društveno-politički sistem, Zapisnik 5. sjednice, 2.3.1978.

angažmanu na razvijanju „humane socijalističke zajednice“.¹⁴¹ Popraviti su stanje trebale i upute o osnivanju sve više manjih mjesnih zajednica.¹⁴² Naime, previše međusobno otuđenih stanovnika u gusto naseljenoj gradskoj četvrti, rasuta i prometno nepovezana sela i zaseoci, nedostupnost škole, ambulate, pošte ili trgovine, udaljenost mjesnog ureda i općinskoga središta, možda i manjak solidarnosti i otežano sudjelovanje u zajedničkim akcijama, problemi su koji su funkcionalnost mjesne zajednice mogli povezivati s njezinom veličinom, a posredno i s ukupnim brojem ovih jedinica. Iako se ustrajalo na tumačenju mjesne zajednice kao oblika organiziranja radnih ljudi i građana, kao zajednice ljudi, a ne teritorijalne cjeline sa strogo određenim upravnim granicama, ipak je prije ili kasnije trebalo definirati i prostorni opseg. Činjenica da se građani udružuju na mjestu stanovanja neizostavno je podrazumijevala njihove adrese s ulicama i kućnim brojevima, svoju točnu lokaciju imali su i OOUR-i, pa je tako sigurno postojao i konkretan prostor za koji je mjesna zajednica, u okviru svojih nadležnosti, bila odgovorna te na kojem je planiranjem i provođenjem planova nastojala utjecati na životne uvjete. Idealna veličina mjesne zajednice – kako površinom, više na selu, tako i brojem stanovnika, više u gradu – bila je trajna tema koja je pokazivala koliko se „suštinski razumije ili ne razumije uloga mjesne zajednice“.¹⁴³ Samo nalaženjem pravih razmjera mogao se postići željeni učinak bliskosti nalik skladu proširene obitelji. Očekivalo se da bi mjesna zajednica morala biti realna i povezana zajedničkim interesima – to je u teoriji bio ključni kriterij.¹⁴⁴ Razrađen, podrazumijevao je veličinu pogodnu za neposredno upravljanje, cjelovitost urbanističke cjeline, zajedničke životne navike i društveno-psihološke značajke, osjećaj solidarnosti, teritorijalne pripadnosti i kolektivizma. Ne manje važno, zajednica je morala biti takva da je u njoj moguće aktivno djelovanje mjesnih ogranka društveno-političkih organizacija. I povrh svega,

¹⁴¹ „Mjesna zajednica – proširena socijalističke porodica“, *MZ*, 1981., 11.

¹⁴² „Razvijanje humanih odnosa – osnovni smisao postojanja mesne zajednice“, *MZ*, 1977., 4.

¹⁴³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.

¹⁴⁴ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 35; Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 103-105.

pravo je građana bilo da „samostalno utvrđuju područje mjesne zajednice“.¹⁴⁵ Iz svega se čini da za takvu akciju utvrđivanja granica nije bilo prepreka. Kako bi se svi kriteriji pomirili i ispunili, sedamdesetih se preporučivalo povećavanje broja mjesnih zajednica koji bi se mogao kretati na razini broja nekadašnjih mjesnih odbora i stambenih zajednica ili oko 12.500 na području cijele Jugoslavije. Razvoj je sedamdesetih vodio upravo prema tome broju, dosegao ga i malo premašio.

Mjesne zajednice su donošenjem Ustava iz 1963. počele zamjenjivati stambene zajednice i mjesne odbore.¹⁴⁶ Dugoročni trend sve do prve polovice osamdesetih bio je porast njihova broja sve do rekordnih 13.570 1982. i kasnijih 11.916 1988. godine.¹⁴⁷ Drugim riječima, sve dok su ove vrijednosti rasle, mjesne su zajednice po površini i stanovništvu bivale manjima. Budući da su isprva bile neobavezne, njihovo osnivanje prvih je godina teklo neujednačeno.¹⁴⁸ Dvije godine poslije Ustava, 1965. je u Jugoslaviji bilo 3.626 mjesnih zajednica, od čega 1.189 u užoj Srbiji, 1.113 u Hrvatskoj, 654 u Sloveniji, 411 u Vojvodini, 104 u Bosni i Hercegovini, 95 na Kosovu te samo 33 u Makedoniji i 27 u Crnoj Gori.¹⁴⁹ Ukupni je udio Srbije u broju mjesnih zajednica bio 47, Hrvatske 31 i Slovenije 18 posto, dok su preostala samo četiri postotka redom dijelile Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora, a s njima je po lošem rezultatu u grupi moglo biti i Kosovo. Sukladno smjernicama Sabora, već tada je 46 posto mjesnih zajednica u Hrvatskoj obuhvaćalo samo jedno naselje, još 22 posto tek dva-tri naselja, a do 1973. čak dvije trećine mjesnih zajednica činilo je samo jedno naselje.¹⁵⁰

Dakle, društveno samoupravljanje kasnilo je u polovici Jugoslavije i neki su njezini dijelovi čekali vijesti o prvim iskustvima u drugim republikama i pokrajinama pripremajući se za mogući vlastiti zalet. Brojke su ipak rasle, sve jače nakon novih poticaja sa 16. skupštine

¹⁴⁵ Isto, 105.

¹⁴⁶ Koprić, 26.

¹⁴⁷ SGJ-86, 112; SGJ-90, 123.

¹⁴⁸ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 141; SGJ-70, 65; SGJ-74, 97; SGJ-76, 100; SGJ-80, 409; SGJ-86, 443; SGJ-90, 434.

¹⁴⁹ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 141.

¹⁵⁰ Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 100-102.

Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane 1966. u Mostaru.¹⁵¹ I sve jače tijekom ustavnih promjena početkom sedamdesetih te pripreme i primjene novoga Ustava iz 1974. godine. Između 1965. i 1975., u desetljeću ugrubo omeđenom godinama uhodavanja dva-ju novih ustava, broj mjesnih zajednica u Jugoslaviji povećan je za tri puta, s 3.626 na 11.643.¹⁵² Iza brojki je bilo i mnoštvo formalno osnovanih, ali neaktivnih jedinica, kao što je bilo i onih toliko nefunkcionalnih da nisu bile u stanju nadležnima niti poslati svoje statističke podatke. S obzirom na uvelike neravnomjeran razvoj mjesnih zajednica do 1965. i nejednak početni položaj, dinamika razvoja po republikama i pokrajinama bila je vrlo različita. Uhodane predvodnice su u tom desetljeću zabilježile dvostruki ili trostruki porast, dok je broj mjesnih zajednica u tom drugom valu u Makedoniji narastao za čak 40 puta, Bosni i Hercegovini za 13 puta te Crnoj Gori za devet puta. Razlike među republikama i pokrajinama nisu izbrisane ni do kraja osamdesetih. U razdoblju od 1975. do rekordne 1982. svoj su zlatni trenutak dočekale Bosna i Hercegovina, čiji je broj mjesnih zajednica narastao za 58,9 posto, i Crna Gora s 43,1 posto.¹⁵³ Slijedili su Kosovo s 24,2 i Makedonija sa 17,7 te ispod jugoslavenskoga prosjeka Vojvodina sa 16,0, Slovenija s 14,7 i uža Srbija s 11,5 posto. Hrvatski rast od samo 3,3 posto pokazuje da je mreža već ranije bila upotpunjena te da su kapaciteti za održivo i svima prihvatljivo širenje mjesnoga samoupravljanja bili iskorišteni.

Koncept uveden Ustavom iz 1974. brojke je 1982. doveo i do svejugoslavenskoga vrhunca, a očekivao se i nastavak rasta jer je broj naselja u zemlji bio dvostruko veći od broja mjesnih zajednica, a mjesne zajednice u gradskim naseljima bile su prenapučene.¹⁵⁴ U raspravama na sjednicama SK SSRNJ naglašavano je da su mnoge mjesne zajednice prevelike pa „u njima nije moguće izgrađivati prave samoupravne odnose“ i građani ne uspijevaju ostvariti „neposredan uvid“ u upravljanje, no sugerirano je da bi svaka sredina sama trebala preispitati kakva joj veličina odgovara držeći se ipak sljedećeg naputka:

¹⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.

¹⁵² SGJ-76, 100.

¹⁵³ SGJ-86, 443.

¹⁵⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.

„Ona [mjesna zajednica] ne sme da bude toliko velika da radnim ljudima izmiču uticaj i kontrola nad odlukama, da oni nisu u stanju da jedni druge neposredno upoznaju sa svojim problemima i teškoćama i da se samim tim nad njima ponovno uspostavlja neka predstavnička vlast.“¹⁵⁵

I ponovno se čini da nije trebalo biti zapreke inicijativi građana koji su se htjeli okušati u primjeni samoupravljanja. Ipak, uslijedili su pad i stagnacija kao posljedica ekonomske krize koja je prisiljavala na udruživanje i olakšavala centralizaciju, ali i zbog reorganizacije unutar SSRN-a čime su oslabjeli briga i poticaj ove organizacije, ključne za samoupravljanje u susjedstvu. Krajem osamdesetih njezini čelnici primjećivali su birokratizam i etatizam koji su „potiskivali, na margine, demokratske inicijative radnih ljudi“.¹⁵⁶ Jesu li općine bile prepoznate kao smetnja? Da, smatrali su da općine ne shvaćaju svoje mjesne zajednice, ne daju im dovoljno stručne ni financijske podrške pa je jedan od izlaza bilo okrupnjivanje u veće jedinice kako bi se lakše radilo. Sve je to za nadležne iz SSRN bio krivi put jer „je pravo i dužnost radnih ljudi da osnuju mjesnu zajednicu“.¹⁵⁷

Koliko je velika bila ta realna zajednica ili zamišljena proširena obitelj u rekordnoj 1982. godini? Raspon se kretao od nekoliko stotina do više od 10 tisuća stanovnika dok su na urbano-ruralnoj razdjelnici gradske zajednice u pravilu imale više stanovnika od seoskih.¹⁵⁸ Te 1982., godinu po popisu stanovništva, u prosjeku su 1.653 stanovnika činila mjesnu zajednicu na površini od 18,9 četvornih kilometara.¹⁵⁹ Međurepubličke i međupokrajinske usporedbe ponovno donose zanimljive podatke, sa znatnim odstupanjima od prosjeka i velikom usitnjenosti u jednoj od republika. Površinom manje od prosjeka mjesne su zajednice bile u Sloveniji (16,9), užoj Srbiji (16,5), Makedoniji (16,4) i najmanje u Hrvatskoj (14,5), dok su bitno veće bile u Bosni i Hercegovini (23,7), na Kosovu (27,6), u Vojvodini (35,7) i daleko najveće u Crnoj Gori (40,4), gotovo tri puta veće no u Hrvatskoj. Naseljenost manja od prosjeka bila je u

¹⁵⁵ „Dušan Petrović Šane: Mesna zajednica – to je proširena porodica“, *MZ*, 1976., 9.

¹⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9644, Način i oblici organiziranog praćenja rada i razvoja MZ na razini republike, 24.10.1988.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 68.

¹⁵⁹ Izračun prema podacima iz: SGJ-84, 435; SGJ-86, 443.

Sloveniji (1.578), Makedoniji (1.214) i ponovno najmanja u Hrvatskoj (1.179), a viša u ostalim dijelovima federacije, znatno viša u Vojvodini (3.374) i na Kosovu (4.011) gdje je mjesna zajednica obuhvaćala 3,4 puta više stanovnika nego u Hrvatskoj.¹⁶⁰ Dio razlika može se pripisati gustoći naseljenosti koja je u nekim republikama i pokrajinama uvelike odstupala od jugoslavenskih 87,7 stanovnika po kilometru četvornom.¹⁶¹ Kako je Kosovo je sa 145,5 stanovnika imalo 80 posto veću gustoću naseljenosti od Hrvatske, a površinom dvostruko veće mjesne zajednice i po stanovništvu tri puta brojnije, jasno je da proces uvođenja zajednica primjerene i funkcionalne veličine ondje nije bio ni izbliza dovršen. S druge strane, Crna Gora jest imala daleko najveće mjesne zajednice čiji pak broj stanovnika nije odudarao od jugoslavenskoga prosjeka, što je posljedica iznimno niske gustoće naseljenosti od samo 42,3 stanovnika po četvornom kilometru. Zemljopisna ograničenja određena rijetkim i manjim naseljima sigurno su otežavala niz funkcija koje je mjesna zajednica u takvim krajevima trebala ispuniti. Povežu li se u tom smislu podaci o površini i naseljenosti, više prirodnih preduvjeta za uspjeh sigurno su imale mjesne zajednice u Hrvatskoj, uz regionalne razlike, te u Sloveniji, Makedoniji, užoj Srbiji i Vojvodini. Na krilima takvih preduvjeta mogao je rasti i broj vukovarskih mjesnih zajednica pa je Zvonko Miškić, predsjednik Koordinacionog odbora za mjesne zajednice u OK SSRN 1979. mogao reći:

„Praksa nam je ovom prilikom potvrdila da što je veća mjesna zajednica, to je građanin manji, a u maloj MZ građanin je najveći!“¹⁶²

Međutim, u sljedećem razdoblju od 1982. do 1988. u Jugoslaviji je broj mjesnih zajednica pao za 12,2 posto: u više republika pad je bio jednoznačen, no odudarale su Hrvatska s 28,8 i Crna Gora s 22,2 posto dok su pokrajine bilježile porast od 0,5 u Vojvodini i 8,9 posto na Kosovu.¹⁶³ Riječ je bila o velikom poremećaju, svojevrsnoj kriznoj panici koja je u Hrvatskoj ukinula gotovo svaku treću mjesnu zajednicu, a u južnoj joj jadransko-dinaridskoj susjedi svaku

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ SGJ-89, 449.

¹⁶² „Neke MZ i općine po rezultatima brige o čovjeku i porodici već faktično žive u budućnosti“, *MZ*, 1979., 8-9.

¹⁶³ SGJ-90, 434.

petu. Hrvatski je udio u broju jugoslavenskih mjesnih zajednica od 1982. do 1988. tako pao s 29 na 23 posto, a broj smanjen za 1.125, odnosno s 3.902 na 2.777, iako je u Hrvatskoj bilo 6.657 naselja.¹⁶⁴ Dakle, u kriznim je godinama preko tisuću hrvatskih mjesnih zajednica zatvorilo svoja vrata, raspustilo svoja tijela i pronašlo partnera s kojim će se spojiti ili mu se pripojiti. Nastojanja oko jačanja neposrednog upravljanja u vrlo malim i nerazvijenim mjestima tada su u Hrvatskoj postala nemoguća. Iako će biti lokalnih pokušaja, proći će nekoliko godina kako bi ponovno na svim razinama zaživio diskurs o što manjoj zajednici koja donosi više samoupravljanja, više aktivnosti i više odgovornosti. Otud inzistiranje na kućnim savjetima u stambenim zgradama kako bi u većim mjesnim zajednicama postojao manji okvir u kojem bi i dalje bilo mogućnosti za uspostavu proširene obitelji. Uostalom, i kućni savjeti su bili ili tek trebali postati „važni punktovi društveno-političkog života“.¹⁶⁵

U međuvremenu je, s namjerom poticanja njihova sustavnijeg uređivanja i djelovanja, Skupština SFRJ u ožujku 1979. prihvatila Rezoluciju o daljnjem razvoju mjesnih zajednica.¹⁶⁶ Kao i ranijih godina, veličina je i dalje bila predmet rasprave, no prema rezoluciji je mjesna zajednica u gradu morala biti manja urbanistička cjelina, a u ruralnim područjima, ako je moguće, obuhvaćati po jedno selo. Bila je to nova potvrda dobrih iskustava koja su se u praksi već ostvarivala. Povrh toga, u određivanju područja pomoći je mogla ideja o razvijanju dobrosusjedskih i drugarskih odnosa, povjerenja, solidarnosti i samopomoći što znači da bi broj stanovnika morao sve to omogućavati, baš kao i usklađivanje različitih interesa i zajedničkih potreba unutar cjeline koja se i dalje opisivala kao „humana socijalistička zajednica“. Glomaznost je onemogućavala takve odnose, otežavala osposobljavanje dovoljnoga broja građana za samoupravljanje te olakšavala neprihvatljivo pretvaranje mjesne zajednice u produženu ruku općinske uprave. Dakle, zaključak je bio

¹⁶⁴ Hrženjak, Juraj, *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1983, V.

¹⁶⁵ „Dušan Petrović Šane: Mesna zajednica – to je proširena porodica“, *MZ*, 1976., 9. Vidi: Duda, „Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo?“.

¹⁶⁶ „Rezolucija o daljnjem razvoju mjesnih zajednica“, *Službeni list*, 13, 1979.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Rezolucija Skupštine SFRJ o daljem razvoju mesnih zajednica, Biblioteka Mjesna zajednica, 1979.

da treba osnivati nove mjesne zajednice jer je samo manja jedinica prava stvarna i životna cjelina koja omogućuje uspješnije aktiviranje većeg broja građana.

„Na nekim područjima osnovane su glomazne mjesne zajednice koje zbog toga nisu mogle postati realne zajednice življenja, odnosno osnovne samoupravne zajednice. [...]“

Osnivanje mjesnih zajednica treba poticati i društveno usmjeravati tako da se u njima radni ljudi i građani mogu što neposrednije dogovarati i sporazumijevati o zadovoljavanju svojih zajedničkih interesa i potreba, efikasno ostvarivati i razvijati samoupravljanje, njegovati humane međuljudske odnose i socijalističko zajedništvo. [...] Pri svemu tome, u osnivanju mjesnih zajednica treba do dođe do potpunog izražaja volja radnih ljudi i građana da osnuju takvu mjesnu zajednicu.“¹⁶⁷

Rezolucija je republike pozvala na zakonsko utvrđivanje načela osnivanja i registracije mjesnih zajednica. Kako savezni zakon o normiranju samoupravnog organiziranja građana u mjestu stanovanja nije postojao, kao primjer propisivanja načela postupka osnivanja može poslužiti hrvatski Zakon o mjesnim zajednicama iz 1983., donesen u razdoblju kada poslije duljih rasprava to čine gotovo sve republike, a proces se prigodno poklopio s dvadesetom godišnjicom prvog spomena mjesnih zajednica u Ustavu.¹⁶⁸ Osnivanje, izdvajanje i pripajanje bili su tema nekoliko zakonskih članaka počevši od članka 18:

„Mjesna zajednica se osniva za područje koje predstavlja prostornu cjelinu i na kojem su radni ljudi i građani međusobno povezani u svakodnevnom životu i radu te se mogu neposredno dogovarati, sporazumijevati i odlučivati o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i zadovoljavanju potreba.“

Kako bi se ova odredba dodatno usmjerila prema veličini mjesne zajednice, u nastavku se navodi da se osnivanje u pravilu predviđa za „za svako naselje“, „za dva ili više manjih naselja“, a u gradovima „za dio naselja koje predstavlja prostornu odnosno urbanističku cjelinu i zajednicu življenja“.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ Zakon o mjesnim zajednicama, čl. 18-24; Đurić i dr., *Zakon o mjesnim zajednicama SR Hrvatske*.

Dodatne kriterije svojim statutom mogla je utvrditi općina, zajednica čiji je prostorni obuhvat u Hrvatskoj od 1962. bio određen Zakonom o područjima općina i kotara, potom Zakonom o područjima općina.¹⁶⁹ Do Sabora su tako godinama stizali slučajevi osnivanja novih općina kako bi se manjim brojem stanovnika povećala njihova funkcionalnost, slično kao i kod mjesnih zajednica. Godine 1982. jugoslavenski prosjek bio je 42.552 stanovnika po općini, no raspon se kretao od prosječnih 29.215 u Crnoj Gori do 72.019 na Kosovu, dok je Hrvatska s 40.721 bila najbliža prosjeku.¹⁷⁰ Među 533 jugoslavenske općine, 1989. 220 je imalo do 25 tisuća stanovnika, 162 između 25 i 50 tisuća, 111 između 50 i 100 tisuća, a 40 više od 100 tisuća.¹⁷¹ Najveći gradovi bili su podijeljeni na više gradskih općina.

Ponekad je razlog neuspjeha pri osnivanju nove mjesne zajednice ili općine doista bio u površno pripremljenoj dokumentaciji, no zapinjania u proceduri sigurno su bila i dio općenitih dvojbi oko ovakvih inicijativa te oko idealne veličine mjesnih zajednica i općina. Pridonijela je tome i ekonomska kriza s početka osamdesetih koja je prisiljavala na smanjivanje troškova i udruživanje te olakšavala centralizaciju. Stoga se osamdesetih – iako je broj naselja i dalje bio dvostruko veći od broja mjesnih zajednica, a mjesne zajednice u gradovima prenapučene – očekivani nastavak usitnjavanja nije dogodio.¹⁷² Doista, usporedba broja mjesnih zajednica u Jugoslaviji 1982. s brojem naselja upućuje na upola manji broj mjesnih zajednica u odnosu na naselja.¹⁷³ Kako je deklarirani cilj bio od svakoga naselja učiniti mjesnu zajednicu, može se reći da je on točno polovično ostvaren. Međutim, „jedinstvena općejugoslavenska statistička definicija pojma naselja ne postoji“, pa je svaka usporedba podataka među republikama otežana, baš kao što je i ukupan zbroj upitan.¹⁷⁴ K tome su gradovi u statistiku ušli kao jedno naselje, a bili su podijeljeni na mnogo mjesnih zajednica. Ako bi se sve to zanemarilo,

¹⁶⁹ Zakon o područjima općina i kotara u NRH, *Narodne novine*, 39, 1962.; Zakon o područjima općina u SRH, *NN*, 5, 1963.

¹⁷⁰ Izračun prema: SGJ-84, 435; SGJ-89, 631.

¹⁷¹ SGJ-89, 631-632.

¹⁷² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.

¹⁷³ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, JLZ Miroslav Krleža, Zagreb, 1990., 232-233.

¹⁷⁴ Isto.

moglo bi se okvirno reći da je odnos broja naselja i mjesnih zajednica najpovoljniji bio u Vojvodini i Makedoniji, a najgori na Kosovu, u Crnoj Gori pa i u Sloveniji, gdje je broj naselja bio čak pet puta veći i gdje ni po jednom drugom kriteriju mjesne zajednice nisu bile neuspješne. No, to može i značiti da je funkcionalnost mjesne zajednice ovisila o dobroj organizaciji i vještom samoupravljanju, dok je spoj više naselja u jednu zajednicu mogao biti samo statistički izgovor za probleme kojima se nije znalo doskočiti. Dodati valja i idealiziranu sliku o proširenoj obitelji koja nije ostavljala prostor za više naselja.

Krajem osamdesetih i dalje se upozoravalo na zakonski nedovoljno uređen odnos mjesne zajednice i općine, na preklapanja nadležnosti, ali i na pretjeranu normiranost rada mjesne zajednice, u mnogim sredinama i na zapostavljenost mjesnih zajednica i obepravljenost građana koji su onemogućeni u samostalnom odlučivanju.¹⁷⁵ Tadašnje istraživanje rada općinskih skupština potvrdilo je da interesi delegatske baze tim tijelima nisu bili prioritet: vijeće mjesnih zajednica bilo je samostalno u svojoj nadležnosti za samo 12,9 posto donesenih odluka i po tome slabije od ostalih dvaju vijeća, a samo 4,8 posto skupštinskih odluka izravno se ticalo mjesnih zajednica.¹⁷⁶ Kao prijetnja društvenom samoupravljanju spominjali su se „otuđeni (skriveni, neformalni)“ i „osamostaljeni centri moći, gdje se sredstva akumuliraju i distribuiraju“.¹⁷⁷ Vodstvo SSRN i dalje je primjećivalo do kraja nepobijeđene stare neprijatelje – birokratizam i etatizam koji su „potiskivali na margine demokratske inicijative radnih ljudi“.¹⁷⁸ Smatrali su da su općine smetnja jer ne shvaćaju svoje mjesne zajednice, ne daju im dovoljno stručne ni financijske podrške pa je jedan od izlaza bilo okrupnjivanje u veće jedinice kako bi se lakše radilo. Sve je to za nadležne iz SSRN bio krivi put. Godine 1989., suočeni s inicijativama odozdo, oni koji su desetljećima

¹⁷⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ u društvenim reformama, 4.9.1989.; 491, Samoupravljanje u MZ i nacrti amandmana na Ustav SFRJ (teze), 1988.

¹⁷⁶ Grdešić, Ivan, „Interesi i moć: sadržaj rada općinskih skupština u SR Hrvatskoj“, *Politička misao*, 1, 23, 1986., 114-115.

¹⁷⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Metode za samoupravljanje u mesnoj zajednici (Miloš Ćirić, Slavko Podmenik), 1988.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Kritička analiza ostvarivanja ustavne funkcije MZ u općinama regije Slavonije i Baranje, 1987.

¹⁷⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9644, Način i oblici organiziranog praćenja rada i razvoja MZ na razini republike, 24.10.1988.; Usp. Štulhofer, Aleksandar, „Konflikt u komunalnom sistemu“, *Kulturni radnik*, 6, 43, 1990., 169-186.

koordinirali i pratili rad mjesnih zajednica upozoravali su da ne treba idealizirati decentralizaciju i samoupravljanje jer ponegdje postoji borba među pojedincima koji su izgradili svoju društvenu i ekonomsku moć.¹⁷⁹ Također su isticali da mjesnom zajednicom pojedinci mogu manipulirati zloupotrebljavajući svoje zasluge iz prošlosti i svoj aktualni položaj, a sve za vlastitu korist.¹⁸⁰ U Slavoniji je SSRN zauzeo stajalište protiv teritorijalnog usitnjavanja jer „za to nema realne osnove i opravdanja“.¹⁸¹ U Dubrovniku su upozoravali da su težnje prema manjim jedinicama „ostaci prošlosti – stare trzavice između pojedinih naselja i neke tradicije“ i „snažno izražen, neprevladan, mentalitet samodovoljnosti“.¹⁸² Moguće rješenje bilo je grupiranje u zajednice mjesnih zajednica unutar kojih bi se zajednički obavljali neki poslovi, ali i uvođenje jedinica s različitim ovlastima, usklađenima s veličinom i sposobnošću za provođenje samoupravljanja.

¹⁷⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

¹⁸⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ u društvenim reformama, 4.9.1989.

¹⁸¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Kritička analiza ostvarivanja ustavne funkcije MZ u općinama regije Slavonije i Baranje, 1987.

¹⁸² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, OK SSRN Dubrovnik, 15.9.1989., 7.7.1989.

U SLOBODNO VRIJEME

Osmišljavanje društvenoga samoupravljanja u mjestu stanovanja kao parnjaka radničkome samoupravljanju na radnome mjestu značilo je ulazak osnovnih upravnih postavki jugoslavenskoga socijalizma – njegove reformirane inačice stvarane od pedesetih i dograđivane do sedamdesetih – u slobodno vrijeme, barem u onaj dio slobodnoga vremena koji se provodi u zajednici, u javnom prostoru i u društvenim aktivnostima. Za sobom je to povuklo barem tri procesa: prvo, pojavili su se novi politički, društveni, kulturni, rekreativni i zabavni sadržaji kojima je slobodno vrijeme moglo biti ispunjeno; drugo, morali su postojati više ili manje spretni i osposobljeni organizatori koji su takve sadržaje priređivali i k njima privlačili svoje susjede; treće, moralo je biti baš takvih susjeda koji su sadržaju davali svoj doprinos neposredno odlučujući o njemu i rado ga prihvaćajući. Drugi iz ovoga niza bili su aktivisti i volonteri koji su ulaganjem osobnoga napora u opće dobro tijekom vlastita slobodnoga vremena omogućavali osmišljenije i svrhovitije neradne sate stotinama i tisućama iz svojeg okruženja. Samo uz svestranu podršku i masovno sudjelovanje građana, aktivisti su mogli zanos i želju svih prenijeti u izgradnju infrastrukture i pripremu programa kojima će ona služiti te tako zaokružiti ciklus od zbora građana i dobrovoljnih radnih sati do zabave na pozornici i ispred nje. Tisuće mjesnih zajednica mogle su tako uživati u društvenim, kulturnim, zadružnim, vatrogasnim i lovačkim domovima, čak i spomen-domovima, pionirskim sobama ili kucima, dječjim, nogometnim i drugim sportskim igralištima, sportskim dvoranama, narodnim sveučilištima i disko-klubovima, te u sve te prostore smjestiti amaterske umjetnike i sportaše, rekreativce i natjecatelje, glazbenu i folklornu djelatnost, tečajeve zdravstvene kulture, vrtlarstva, osposobljavanja za uključivanje u svijet rada i mnoge druge. Takvo je slobodno vrijeme – i dalje ostajući demokratskim, dakle počivajući na osobnom izboru, pone-

kad potaknutom motivacijom iz okruženja, i ne prelazeći u područje dirigiranoga slobodnog vremena – podizalo osobni ulog u sebe i društvo, unaprijeđivalo društveno samoupravljanje te poticalo socijalizaciju i ostvarivanje ideala stvaralačkoga socijalističkog čovjeka.

„Socijalističko društvo nalazi i mora naći rješenja za stvaranje društvenih uvjeta i podruštvljavanje čovjeka jačanjem neposredne demokracije i stvaranjem klime za što društveniji kulturni, zabavni i sportski život. Treba, dakle, svjesno i neprekidno aktivirati, stimulirati i poticati čovjeka na njegove prirodne i društvene sklonosti: pjesmu, muziku, slikarstvo, fizičku rekreaciju (sport i fiskulturu), na neposrednu aktivnost u recitacijama, folkloru, glumi i drugim aktivnostima koje ga afirmiraju kao društveno biće i koji ga čine sretnim i zadovoljnim u sredini u kojoj živi. U protivnom je čovjek zatvoren, društveno neaktivan pojedinac desocijaliziran i time dehumaniziran i depolitiziran, a kao takav može postati sklon svemu antidruštvenom.“¹⁸³

Jasno, neki su tome društvenom ulaganju pridonosili s više znanja, vještine, volje i želje, ne uvijek zato jer su raspolagali s više vremena, već stoga što im je vlastita narav tako nalagala. Mogli su i sjesti za pisaći stroj, i običi susjedstvo, i zasukati rukave u radnoj akciji. Ako su ih drugi pritom rado pratili, bio je to boljitak za komunalnu infrastrukturu i svrhovito stvaralaštvo. Konačno, i jednako važno, u slobodno vrijeme nije se događala samo nogometna utakmica rekreativaca, već i zbor radnih ljudi i građana na kojem se samoupravljanje uživo događalo pred očima prisutnih. Jedan od organizatora lokalnoga života bio je Janez Povšič, predsjednik Savjeta MZ Škocjan u slovenskoj Općini Novo Mesto, jednoj od mnogih u kojima je krajem osamdesetih sve teže bilo motivirati volontere, ali i općini čije su samo četiri mjesne zajednice imale profesionalne tajnike, nekoliko njih dijelilo je tročlanu stručnu službu, a sve ostalo bio je dobrovoljni rad u slobodno vrijeme.¹⁸⁴

„Često se pitam – treba li sve to meni. Na svu sreću djeca su već velika i na sebe preuzimaju teret ove naše privredne jedinice. A žena naravno kudi i zbog vremena koje posvećujem mjesnoj zajednici, i zbog benzina koji potrošim jureći po mjesnoj zajednici da reguliram ili potaknem rješavanje određenih problema. [...] Želiš li biti pred-

¹⁸³ „Društvene prostorije u mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1970., 9.

¹⁸⁴ „Kako zadovoljiti potrebe sviju“, *MZ*, 1988., 12.

sjednik MZ samo na papiru – bolje da se ne prihvatiš toga posla. Mučim se, ali nakon svega, kad se osvrnem i vidim koliko smo toga napravili da poboljšamo uvjete života u svojem kraju kažem samome sebi da ne treba žaliti niti vremena, guma, benzina ni živaca...“¹⁸⁵

Povšić je bio poljoprivrednik, predsjednik u drugom mandatu, s radnim danom koji je počinjao u zoru: prije 6 sati bio je u uredu mjesne zajednice, u 8 je odlazio na teren obilazeći 29 sela i zaselaka te doma često stizao tek u 16 sati. Bio je među tisućama onih koji su u jugoslavenskim mjesnim zajednicama odlučili da im baš to treba.

Participacija i pasivizacija

„Ja sam, drugovi, prvi put na ovakvom skupu. Sastanak je dobar, diskusije su plodne...“, izrekao je Ante Bezić na zboru 78 birača u splitskoj MZ Gripe u četvrtak, 19. listopada 1978., između 17 i 19 sati, te nastavio diskutirati o uređenju parkirališta i ponašanju mladih tijekom večernjeg izlaska.¹⁸⁶ Zapisnik je u ovom slučaju uspio sačuvati trenutak nečije društveno-političke inicijacije na zboru u mjesnoj zajednici, no drug Bezić nije bio usamljeni primjer. U svim dijelovima Jugoslavije mnogi građani ulagali su svoj entuzijazam, radnu energiju i slobodno vrijeme želeći dati prilog kvaliteti života u svojem neposrednom susjedstvu. Ideja o kapilarnom širenju društvenoga samoupravljanja među građane po gradskim četvrtima i selima davala je rezultate. Oni članovi društva koji su se isticali angažmanom u društvenim djelatnostima i bili najviše angažirani „oko pitanja društveno-političkog karaktera“, neovisno o tome jesu li pripadali „rukovodstvu jedne ili više političkih organizacija“, nazivani su tada upravo aktivistima.¹⁸⁷ Primjerice, u vukovarskoj MZ Borovo naselje zajednički su djelovali „profesori, suci, pravnici, grafičari, visokokvalificirani radnici i drugi aktivisti različitih zvanja i zanimanja“.¹⁸⁸ U također nagrađivanoj MZ Grčica u Općini Brčko isticali su brojne aktiviste „što neprekidno bdiju nad svim akcijama“ te rade na „razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, komisijskom radu,

¹⁸⁵ „Planovi se ostvaruju“, *MZ*, 1988., 12.

¹⁸⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, drugi zbor, 19.10.1978.

¹⁸⁷ Tubić, Risto, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., 17-18.

¹⁸⁸ „Najmlađa, a najbolja“, *MZ*, 1985., 2.

razvoju kulture, sporta i fizičke kulture među mladima“. ¹⁸⁹ U Općini Gornji Milanovac, među 49.000 stanovnika i 50 mjesnih zajednica, u delegacijama i raznim tijelima bilo je toliko angažiranih građana da su, želeći se baš tako predstaviti široj javnosti, izračunali kako je čak svaki četvrti građanin bio aktivist. ¹⁹⁰ U dubrovačkoj MZ Lapad – početkom sedamdesetih s 11.000 stanovnika, radnim organizacijama i ustanovama te ukupno dovoljno jakoj za razvedenu strukturu svojih mjesnih tijela – bio je „velik broj entuzijasta i aktivista“, a sjednice savjeta održavale su se u punom sastavu.

„Posebno su se dugi niz godina isticali mnogi građani kao pokretači brojnih i značajnih akcija za mjesto. To su dugogodišnji aktivisti i entuzijasti: Olga Šakata, na području dječje zaštite i socijalnog rada, Obrad Janković, Vinko Španić i Ivo Tolja na području općenarodne obrane, Ivan Matić, Novak Bukvić i Stjepo Rašica na komunalnom razvoju mjesta, kao i dugogodišnji aktivisti i bivši predstavnici Mjesne zajednice Lapad: Simo Opalić i Tonko Karninčić.“ ¹⁹¹

Zamišljene kao proširene obitelji, mjesne su zajednice ovisile o inicijativi takvih svojih članova koji su obavljali zadatke i motivirali susjede koje je svakodnevni život odvlačio od želje da uopće pokušaju biti samoupravljačima. Među njima, zaključivalo se, „uvijek se nađe takvih koji žele raditi iz zdrave ambicije, iz zanosa, svijesti i ljubavi za neki posao, za unapređenje svog naselja, kao slobodni i svjesni građani“. ¹⁹² Mogli su se angažirati na bilo kojem poslu unutar mjesne zajednice, u praktičnom radu i dobrovoljnim radnim akcijama, kao obični građani diskutirati na zborovima, no mogli su biti i kandidati na izborima, postati članovima raznih tijela ili delegacije koja je interese mjesne zajednice zastupala u općinskom vijeću mjesnih zajednica i SIZ-ovima, a mogli su biti aktivni i u mjesnim podružnicama društveno-političkih i društvenih organizacija.

Godine 1982., primjerice, u skupštine i savjete mjesnih zajednica u Jugoslaviji bilo je izabrano 256.212 delegata, u općinska vijeća mjesnih zajednica 13.906, a u mirovnim vijećima djelovalo je 64.538 članova. ¹⁹³ Uzme li se u obzir broj mjesnih zajednica, po

¹⁸⁹ „Decenija uspješnosti“, *MZ*, 1984., 12.

¹⁹⁰ „Svaki četvrti građanin – aktivista“, *MZ*, 1977., 3.

¹⁹¹ „Mjesna zajednica Lapad: velik broj entuzijasta i aktivista“, *MZ*, 1973., 7-8.

¹⁹² Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 58.

¹⁹³ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 21.

jednoj su tada po načelu izbora u neko od ovih tijela službeno bile aktivne prosječno 24 osobe. O društveno-političkoj aktivnosti građana i strukturi aktivista govore podaci za Hrvatsku gdje su 1986. mjesne zajednice u skupštine društveno-političkih zajednica (općina, zajednica općina) uputile oko 3.600 delegacija s 32.300 članova među kojima je bilo 26 posto industrijskih radnika, 22 posto poljoprivrednika, samo 10 posto žena, ali i ne više od 32 posto članova SKH.¹⁹⁴ Za skupštine SIZ-ova u istom su izbornom ciklusu mjesne zajednice izabrale također oko 3.600 delegacija s 30.500 članova, među njima 26 posto industrijskih radnika i 15 posto poljoprivrednika, partijsku knjižicu imalo je 31 posto delegata, a među svima zajedno bilo je 19 posto delegatkinja.¹⁹⁵

Veći udio žena u SIZ-ovima posljedica je djelatnosti poput odgoja, obrazovanja, socijalne skrbi i zdravstva koje su držane svojstvenima upravo ženama i u kojima su one češće bile zaposlene. Međutim, žene su redovito bile podzastupljene. U savjetima mjesnih zajednica 1972. ih je u Jugoslaviji bilo zanemarivih tri posto, odnosno od gotovo sedam u Sloveniji do jedva jedan posto u Makedoniji ili brojem samo 69 žena među 7.492 člana savjeta u 869 makedonskih mjesnih zajednica.¹⁹⁶ Pet godina kasnije na razini federacije u savjetima gradskih mjesnih zajednica bilo je nedovoljnih 17 posto žena, u mješovitim zajednicama desetak posto i nešto preko tri posto u seoskima, što ukazuje na višestruko manji angažman seoskih žena u usporedbi s gradskima.¹⁹⁷ Godine 1982. u delegacijama mjesnih zajednica bilo je deset posto žena ili u prosjeku samo jedna po mjesnoj zajednici koja je prosječno birala 19 delegatkinja i delegata.¹⁹⁸ Do 1986. udio je pao na devet posto.¹⁹⁹

Ne više od trećine udjela komunista među delegatima u Hrvatskoj posljedica je težnje za širenjem bazena kandidata za društveno-politički aktivizam po već isprobanom ratno-poratnom frontovskom modelu koji se vodio načelima sveobuhvatnosti i uključivosti gotovo

¹⁹⁴ SGH-89, 75.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ SGJ-74, 97. Usp. Šiber, Ivan, pripr., „Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema“, *Politička misao*, 1, 15, 1978., 314.

¹⁹⁷ SGJ-79, 107.

¹⁹⁸ SGJ-84, 106.

¹⁹⁹ SGJ-88, 115.

svih. U idealno oblikovanoj sredini i uz dobre namjere, kako okruženja prema pojedincu tako i pojedinca prema okruženju, građani bi zajedno stvarali

„političke uvjete u kojima će se cijeniti i stalno potvrđivati ljudske kvalitete, radinost, poštenje, savjesnost, samoupravljačka kreativnost. Takva orijentacija i praksa socijalističke fronte ne trpi nikakvo sektašenje prema čovjeku i nikakvo dijeljenje ljudi po nacionalnosti, vjeri, školskoj spremi, položaju i radu i funkcijama, po spolu, dobi, mjestu rada, zanimanju ili po članstvu u nekoj od političkih ili društvenih organizacija ili udruženja“.²⁰⁰

Svako drugačije postupanje, izricalo se u raspravama, bilo je „sužavanje kadrovske baze“, ali i „dokaz jednog apsolutnog nepovjerenja u radne ljude“ koji bi možda imali ona rješenja „koja mi ne možemo nikad, nas par aktivista pronaći“.²⁰¹ Gledano odozgo, vrata svježim idejama i novim ljudima morala su stalno biti gotovo širom otvorena, pa makar na njima bio lagani zastor, a oni koji su već bili unutra vrata nisu smjeli pritvarati kako bi čuvali svoje položaje ili kruto i dogmatski štitili sustav koji se u Jugoslaviji takve zaštite načelno htio osloboditi. Pa ipak, ideja o upravljanju svih na terenu je mogla zaživjeti u širokoj lepezi nijansi. Primjerice, kadrovska komisija splitske MZ Gripe na temelju svoje je evidencije kadrova davala prijedlog za izbor članova svih tijela na četverogodišnje razdoblje pritom „provodeći principe i liniju SK i SSRN u život“.²⁰² Poslije takva filtriranja i dobivanja pozitivne informacije o kandidatima liste novih sastava pojedinih tijela ondje su glatko, jednoglasno i javno prihvaćane bez posebnoga glasanja o svakom kandidatu.²⁰³

Stoji također da je udio komunista rastao po vertikalni prema višim razinama vlasti.²⁰⁴ Uviđajući isključivost prema nekomunistima u nekim sredinama, dok se komuniste gotovo bez razmišljanja uzimalo kao provjerene i sposobne kadrove, u prilog otvorenosti i protiv „sektašenja“ govorio je u drugoj polovici sedamdesetih komentar na naslovnici saveznoga lista *Mjesna zajednica*:

²⁰⁰ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 135.

²⁰¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3068, Učešće radnih ljudi i građana u MZ u odlučivanju o politici i sredstvima SIZ-ova: Magnetofonski zapisnik diskusione tribine, 9.6.1975.

²⁰² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ Gripe, 10.1.1975.

²⁰³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, prvi zbor, 12.10.1978.

²⁰⁴ Šiber, 320.

„U mnogim mesnim zajednicama i dalje ostaju po strani mnogi radni ljudi i građani čije bi angažovanje bilo dragoceno. Pod parolom opredeljivanja za ‘proverene’, još uvek se negde kao jedini kriterijum proverenosti prihvata članstvo u SK, a pritom se ponekad preneбреgava i potreba da se i članovi SK svakodnevno potvrđuju rezultatima. Sektaši se, na taj način, prema mladima kojima tek treba pružiti šansu, a i prema mnogim poštenim, sposobnim radnim ljudima i našem samoupravnom socijalističkom sistemu i odanim građanima najrazličitijih struka i zanimanja okupljenim u Socijalističkom savezu, kojima Ustav daje ne samo pravo nego i obavezu da u sredini gde žive, prema svojim sposobnostima, doprinose bržem društvenom razvoju. Veliki broj nečlanova SK među aktivistima, članovima komisija, saveta i skupština MZ, pa i među predsednicima i potpredsednicima saveta ili skupština MZ, nije znak slabosti već naprotiv znak rastuće snage i ugleda našeg sistema i našeg Saveza komunista.“²⁰⁵

U komentaru je, nadalje, bila podržana ideja o kartoteci kadrova, s kojom su već postojala dobra iskustva i pomoću koje bi mjesna zajednica dolazila do najboljih kandidata za određene aktivnosti. Naime, tamo gdje je kartoteka bila uspostavljena, pokazalo se da je među građanima bilo stručnjaka raznih profila koji ranije nisu surađivali u svojoj mjesnoj zajednici „jer ih nitko nije pozvao, a sami – kako kažu – nisu hteli da se nameću“. Autorica komentara Olivera Klisarević držala je da SSRN mora upregnuti sposobne ljude te učiniti sve da mladi i žene ne budu „u zapećku“.

Dakle, velika je bila odgovornost SSRN-a, kao sljednika Narodne fronte, u okupljanju građana i aktivista oko mjesne zajednice. Unošenjem „krvi i mesa“ u njegove bazične strukture“ sustav je trebalo poboljšavati pa i spašavati.²⁰⁶ Kako su pravi samoupravljači morali djelovati kao entuzijasti i volonteri, prvi korak u prepoznavanju takvih ljudi, njihovu motiviranju i stručnom osposobljavanju, ali i vrednovanju obavljenoga posla imale su mjesne organizacije SSRN-a, što je 1979. potvrdila i Skupština SFRJ svojom Rezolucijom o daljnjem razvoju mjesnih zajednica, dodatno pozivajući na široki angažman.²⁰⁷ Međutim, stanje na terenu, o kojem svjedoče i arhivski izvori, bilo je

²⁰⁵ „Kadrovi u mesnoj zajednici“, MZ, 1977, 3.

²⁰⁶ Mirčev, Dimitar, „Delegatski sistem u izgradnji samoupravne komune i mesne zajednice“, *Politička misao*, 3, 16, 1979., 440.

²⁰⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Rezolucija Skupštine SFRJ o daljnjem razvoju mesnih zajednica, Biblioteka Mjesna zajednica, 1979.

šaroliko. U odboru koji se pri Republičkoj konferenciji SSRNH bavio razvojem mjesnih zajednica bili su svjesni da se u bazi odvijao rad „bezbrojnih entuzijasta [...] koji nisu štedili ni truda ni vremena“, da je bilo onih koji su izvrsno radili tako što im je „u malom notesiću u džepu zapisano sve“, no složena i promjenjiva zakonska rješenja te finansijsko poslovanje često nisu mogli sami svladavati, tim više što se radilo o grupi „dobrovoljnih ljudi, koji imaju niz drugih zaduženja, i sada preuzimaju na sebe tako veliku odgovornost“, pa se očekivalo da će se zato neki predsjednici mjesnih zajednica zahvaliti na povjerenoj dužnosti.²⁰⁸ Upozoravalo se na prevelika očekivanja prema kojima bi aktivist amater „trebao znati sve što i šef računске službe u radnoj organizaciji“. ²⁰⁹ Morali su se znati snaći i u ozbiljnom poslu društvenoga planiranja.²¹⁰ Pritom su mogli biti ostavljeni bez pomoći općinskih stručnih službi, a SIZ-ovi su ponekad reagirali samo kad bi im „aktivisti mjesne zajednice svaki dan bili na vratu“. ²¹¹ Pohađanje seminara bilo je od pomoći, no očekivalo se da bi ozbiljnija edukacija davala bolje rezultate i da bi tako bilo manje onih „koji su polupismeni, vuku one virmane po džepovima i svojim onim stolovima“, odnosno onih koji nakon seminara ne znaju na šalteru obaviti posao radi kojega su došli.²¹² Krivac za to ponekad je mogla biti obrazovanost. Godine 1968. svaki drugi član savjeta mjesnih zajednica bio poljoprivrednik, ribar ili šumar, a samo 12 posto činili su stručnjaci raznih profila koji su morali završiti nešto više od srednjoškolskog obrazovanja.²¹³ Mnogo kasnije to više nije trebala biti prepreka jer je u općinskim vijećima mjesnih zajednica 1986. među delegatima bilo 18 posto onih s visokim, 16 posto s višim i 28 posto sa srednjim obrazovanjem, ili ukupno 62 posto, dok su ostali bili nižega obrazovanja, visoko kvalificirani, kvalificirani, priučeni i nekvalificirani radnici.²¹⁴

²⁰⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice ORMZ RK SSRNH, 17.5.1976.

²⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Stenografski zapisnik sa sjednice KOAMZ RK SSRNH, 18.2.1975.

²¹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Društveno planiranje u mjesnoj zajednici, 1976.

²¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice ORMZ RK SSRNH, 17.5.1976.

²¹² Isto.

²¹³ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 169.

²¹⁴ SGJ-88, 115

Neovisno o formalnom obrazovanju, aktivisti su morali znati privući građane, stvoriti nove aktiviste i nikako ne misliti sljedeće:

„...da jedino od nas, da karikiram, ovisi [...] da li će taj sistem prohodati ili neće prohodati, da smo mi potpuno zapostavili činjenicu, da u okviru mjesnih zajednica, kad govorimo o mjesnim zajednicama, živi čitav niz ljudi koje mi, kao aktivisti [...] ne poznajemo, mi ne znamo njihove sklonosti, njihove afinitete, mi praktički nismo znali, prema tome, njima ni prići, a prema tome, nismo ih znali ni angažirati.“²¹⁵

U tom velikom bazenu nepoznatih građana među kojima je moglo biti izvrsnih budućih aktivista stanje su istraživali instituti i druge organizacije. Sredinom sedamdesetih građani su u jednom od istraživanja bili podijeljeni u tri skupine: aktivni, konformisti i nezainteresirani, pri čemu je neangažiranost bila problem gradskih sredina.²¹⁶ Mali uzorak, koji su za potrebe međunarodnog istraživanja na samom početku sedamdesetih činile četiri slovenske seoske mjesne zajednice, pokazao je da je u neku od organizacija bilo učlanjeno čak 83 posto ispitanih, u akcijama je sudjelovalo 60 posto, inicijativu i poticaj drugima za sudjelovanje davalo je 32 posto, a oko pet posto odbijalo je sudjelovati i surađivati.²¹⁷ Slično je šezdesetih mikrosociološka studija slučaja slovenskoga sela Dolina utvrdila da 19 posto odraslih nije bilo članom nijedne od petnaest postojećih organizacija među kojima su najpopularnije bile SSRN, Crveni križ, Savez sindikata, Društvo umirovljenika, Savez boraca, fiskulturno društvo Partizan, vatrogasno i turističko društvo; njihovi članovi učestalije su sudjelovali i raspravljali na zborovima birača koji su mogli računati na prisutnost 36 posto građana (među službenicima čak 73, radnicima 47, poljoprivrednicima 24 posto), 40 posto birača nije dolazilo, a 24 posto nije ni znalo za održavanje zbora; no, čak i neformalno dvije trećine muškaraca i svaka druga žena u Dolini vrlo su često, često ili ponekad razgovarali o razvoju svojega kraja.²¹⁸

²¹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3068, Učešće radnih ljudi i građana u MZ u odlučivanju o politici i sredstvima SIZ-ova: Magnetofonski zapisnik diskusije tribine, 9.6.1975.

²¹⁶ Šiber, 320.

²¹⁷ Barbič, Ana, „Učestvovanje građana u seoskim i gradskim mesnim zajednicama“, *Sociologija*, 4, 13, 1971., 543.

²¹⁸ Mlinar, Zdravko, „Neformalna grupna participacija u selu“, *Sociologija sela*, 5-6, 1964., 25-36; Mlinar, Zdravko, „Formalna grupna participacija u selu“, *Sociologija sela*, 7-8, 1965., 89-100; Mlinar, Zdravko, „Zbor birača – forma institucionalne participacije u selu“, *Sociologija sela*, 9, 1965., 47-58.

Krajem šezdesetih istraživanje javnoga mnijenja u Hrvatskoj pokazalo je da je svaki drugi građanin samoupravljanje držao „najvažnijim temeljem socijalizma“ i možda su baš zato najkritičniji bili prema sebi najbližim razinama upravljanja.²¹⁹ Naime, 42 posto ispitanih mjesnu je zajednicu ocijenilo vrlo uspješnom, radnički savjet 41 posto, dok su Sabor, općinska i savezna skupština takvu najvišu ocjenu dobili od natpolovične većine. Lošu ocjenu mjesnoj zajednici dalo je 21 posto ispitanika, a 17 posto općinskoj skupštini. Rezultati istraživanja koje je za SSRNH proveo Institut za društvena istraživanja iz Zagreba tumačeni su sedamdesetih kao pokazatelji slabog odaziva građana, kao znak nedovoljnog interesa za korištenje raznih poluga društvenoga samoupravljanja, što je upozoravalo na opasnu anomaliju – na skrivanje donositelja odluka iza demokratskih formi.²²⁰ Naime, na zborovima birača 61 posto ispitanih sudjelovalo je rijetko ili nikada, a 39 posto onamo je dolazilo često. Na sastanke u mjesnoj zajednici dolazilo je 21 posto ispitanih, a ostali su to činili rijetko ili nikad. Kao najčešći razlog nedolaska navodio se jednostavni nedostatak vremena (35 %), potom razočaranjem obojani dojam da od toga nema nikakve koristi (17 %), patrijarhalno stajalište da ženama ondje nije mjesto (12 %) ili s pasivnošću povezan stav da građani ondje nemaju što reći (9 %), a neke sve to iskreno nije ni zanimalo (5 %). Upitani pak o uspješnosti mjesne zajednice, čak 42 posto ispitanih zaključilo je da ona djeluje vrlo uspješno, 37 posto nije razmišljalo o tome, a 21 posto ispitanih bilo je uvjereno u loš način rada. Pritom su uočljive zanimljive regionalne razlike: u sjevernoj Hrvatskoj, Gorskom kotaru, Primorju i Istri mišljenja su bila mnogo više pozitivna nego u Slavoniji i Dalmaciji. U tom zamahu sjeverne i zapadne Hrvatske prema lokalnoj inicijativi predvodio je sjever, gdje je čak 68 posto ispitanih tvrdilo da su mjesne zajednice vrlo uspješne. Na sjeveru je, nedaleko od Varaždina, bio Jalžabet koji je pozornost istraživača zaokupio početkom šezdesetih i ponovno u prvoj polovici osamdesetih. Drugo je istraživanje pokazalo veliko zanimanje za samoupravljanje jer je 48 posto ispitanih redovito i još 48 posto povremeno prisustvovalo zborovima i sastancima u mjesnoj zajednici, a pritom 43 posto nije imalo nikakvu dužnost u samou-

²¹⁹ Slamnik, Neta, „Socijalistički savez kao faktor podizanja i razvijanja samoupravljačke političke kulture“, *Politička misao*, 7, 1, 1970., 65.

²²⁰ Isto, 67-68; Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 81.

pravnim tijelima.²²¹ Ipak, kod gotovo trećine aktivnih to se svodilo na „podržavanje stavova i mišljenja koja smatraju ispravnim“, dok je 16 posto bilo spremno davati primjedbe i postavljati pitanja. U zapisnicima MK SSRN-a istraživači su utvrdili „veliku otvorenost diskusija, veliku samokritičnost, ali i isticanje objektivnih teškoća za nerealizaciju programa rada“. ²²² Većina je ispitanika u Jalžabetu delegatski sustav smatrala uspješnijim od ranijega predstavničkog.

Uspješna je vjerojatno bila i splitska MZ Gripe kad su izvještaji o radu savjeta i financijskom poslovanju na jednom od niza zborova građana u listopadu 1978., održanih četvrtkom poslijepodne, jednoglasno prihvaćeni. Okupljena 94 građana – broj je mogao biti višestruko veći, no nije – na tom su zboru raspravljala o gubitku zemljišta za osnovnu školu zbog izgradnje sportske dvorane za potrebe Mediteranskih igara i o budućim troškovima održavanja dvorane, zatim o potrebi za vremenskim usklađivanjem infrastrukturnih radova raznih komunalnih službi, nedopustivom istodobnom korištenju dvaju društvenih stanova i iznajmljivanju jednoga radi dodatne zarade te o nemaru prema društvenoj imovini i zelenim površinama za što su krivili djecu, no još više roditelje na koje bi, smatrali su diskutanti, trebalo odgojno djelovati jer „mjesto da ispravljaju vladanje svoje djece – ugađaju njihovim manama“. Građane u mjesnim zajednicama uvijek su najviše zanimale teme koje su izravno utjecale na njihovu svakodnevicu, tako je bilo i na Gripama:

„Diskusija u povodu obaju izvještaja otkriva da su građani na prvom mjestu zainteresirani za lijep izgled grada, kulturno ponašanje stanovnika i dobar odgoj djece. Najviše je pritužaba i prijedloga u vezi s remećenjem reda, onečišćavanjem okoliša, uništavanjem nasada i zelenih površina, oštećivanjem klupa i sprava na dječjim igralištima.“²²³

Makedonsko istraživanje iz druge polovice sedamdesetih, provedeno na uzorku od dvanaest mjesnih zajednica i oko tisuću ispitanika, pokazalo je da točno trećina građana redovito sudjeluje na zborovima, a 27 posto povremeno, dok bi čak tri četvrtine ispitanika u mjesnoj zajednici rado prihvatilo zaduženja u delegatskom sustavu.²²⁴

²²¹ Hrženjak i dr., „Jalžabet između prošlosti i budućnosti“, 92.

²²² Isto, 95.

²²³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, prvi zbor, 12.10.1978.

²²⁴ Mirčev, 445.

Samo koju godinu ranije svoje je istraživanje u deset općina (Bihać, Bratunac, Goražde, Ilidža, Ilijaš, Lukavac, Maglaj, Nevesinje, Odžak, Sanski Most) provela Komisija za standard Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, u obzir uzevši samo zaposlene u stalnom radnom odnosu.²²⁵ Rezultati koji su tada izazvali „veliko iznenađenje“ pokazali su da 10,2 posto ispitanih nije ni znalo kojoj mjesnoj zajednici pripadaju te da 59,7 posto nikad onamo nije odlazilo na sastanke, što je zapravo značilo da nisu sudjelovali u odlučivanju o potrošnji onoga dijela dohotka koji su izdvojili za zajedničke potrebe. Čak 60,3 posto nije znalo koji su izvori financiranja mjesne zajednice, čak 66,6 posto nije poznavalo njezin program rada. Nadalje, čak 37,7 posto nije znalo kako njihova mjesna zajednica djeluje, 13,9 posto tim je radom bilo nezadovoljno, a 29,3 posto više ili manje zadovoljno. Bolje informiranje i provjera rada mjesnih zajednica u ovakvim su situacijama postajali gorući prioritet.

Ako je prema spomenutim hrvatskim podacima oko 40 posto ispitanih često sudjelovalo na zborovima i oko 20 posto na drugim sastancima, a prema makedonskim uvjerljiva natpolovična većina redovito ili povremeno pohodila zborove, to za najnižu razinu lokalne samouprave uopće ne bi trebao biti loš rezultat. Dapače, bila su to izvrsna postignuća, no na licima i u bilješkama onih koji su nastojali razraditi neposrednu demokraciju ipak nisu izazivala oduševljenje. Problem je nazvan pasivizacijom. Pasivnost dijela građana bila je trajna pojava i pokazivala je da – nasuprot mogućem angažmanu na radnome mjestu – u svoje slobodno vrijeme i na mjestu stanovanja mnogi građani nisu bili spremni koristiti ponuđene poluge društvenoga samoupravljanja. Čak i komunisti koji su bili aktivni članovi u osnovnim organizacijama Saveza komunista na radnom mjestu, u mjesnoj zajednici radije su stajali po strani pa niti su pridonosili niti su mogli biti uzor i predvodnik. Onima koji su lokalno bili aktivni predbacivalo se da nisu na visini jer ne ubrzavaju rješavanje konkretnih životnih pitanja, već se bave apstraktnim i općim pitanjima.²²⁶ „Vi ste ‘vlast’, riješite problem“, bilo je nešto što je ružno odzvanjalo u ušima promicatelja i praktičara samoupravljanja poput Vere Smiljanić, predsjednice delegacije MZ Sopot u novozagrebačkoj općini,

²²⁵ „Što kažu radnici deset opština SR Bosne i Hercegovine o svom odlučivanju u mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1974., 9.

²²⁶ „Komunisti u mesnoj zajednici“, *MZ*, 1973., 2.

jedne od onih koja je takvu rečenicu čula od svojih sugrađana koji su očekivali da baš ona i samo ona mora znati riješiti problem bez njihova sudjelovanja.²²⁷ Dojam pasivnosti i stav da oni ne moraju brinuti i odlučivati o svojoj stambenoj zgradi 1978. je odavala čak polovica Splitskana u MZ Gripe jer u svakoj drugoj zgradi nisu izabrali kućni savjet, i to u tako malom kolektivu kojim su trebali zajedno upravljati i najneposrednije se o svemu dogovarati:

„Građani su pasivni čak i na tom području, gdje su najdublje zainteresirani i vezani svakodnevicom. Skupovima stanara prosječno ne pristupa više od trećine nosilaca stanarskih prava, ili članova njihovih obitelji, a i ti aktivniji zaborave na dogovor i zaključke odmah nakon skupa. Pokrene li netko nešto u zajedničkom interesu, doživi pravi poraz, jer ga drugi ne podržavaju.“²²⁸

No, na jesen 1974. na istom okruglom stolu lista *Mjesna zajednica* na kojem je istupila Vera Smiljanić bilo je još sudionika iz zagrebačkih općina, sa stajalištima koja oslikavaju shvaćanja u širem jugoslavenskom kontekstu, tim više što ih je tamo pomno slušao Robert Kramer kao sekretar Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica. Mnogi su se žalili na infrastrukturne manjkavosti i nedovršenost svojih naselja, činile ih zgrade u četvrtima spavaonicama ili neasfaltirane ulice uz ilegalne obiteljske kuće. Međutim, u žarištu rasprave bio je položaj delegacija mjesnih zajednica između građana koji su od njih očekivali sva rješenja i općine koja se nije dovoljno angažirala i delegacijama je materijale za raspravu slala prekasno, u nedovoljnom broju primjeraka i na prevelikom broju stranica, što je sudjelovanje delegacija u odlučivanju činilo tehnički nemogućim i pretvaralo ga u formalnost. Politološka istraživanja potvrđivala su ove primjedbe zaključujući da su delegacije kao ključne karike delegatskoga sustava u zaostatku, nedovoljno koordinirane i povezane s biračima, da nisu postale kolektivno tijelo „u kojem su svi članovi podjednako aktivni i odgovorni za svoj rad“, što je sužavalo krug aktivnih delegata, te da one zastupaju svoju sredinu i otvaraju odgovarajuće teme, ali „bez aktivnog sudjelovanja same sredine, odnosno bez konzultacija s delegatskom osnovom i bez njezinih inicijativa“.²²⁹

²²⁷ „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

²²⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, prvi zbor, 12.10.1978.

²²⁹ Šiber, 319, 321.

Dovodilo je to do dominacije općinskog izvršnog vijeća u ključnim fazama odlučivanja.²³⁰ Tako je bilo i sljedećih godina kada je interes za delegatsko odlučivanje postojao, ali odgovarajući materijalni i tehnički uvjeti nisu bili osigurani.²³¹ No, kada delegacija „nema argumenata za ‘protiv’, a niti ‘za’”. Onda dignemo ruku...“, slikovit je u opisu glasanja, znajući da je to „protiv današnjeg kursa“, na spomenutom okruglom stolu bio Bogumil Čop, predsjednik MZ Braća Oreški u Općini Črnomerec. Smiljanić je potvrdila da u Novom Zagrebu ima kadrova i dobrog odaziva, no smatrala je da u delegaciji ne mogu svi biti stručni za sve teme, „a ne možemo od delegacije ni napraviti čitalačku grupu“. I Ivan Šafran iz MZ Braća Ribar u Općini Centar bio je zadovoljan odazivom građana, ali i dodao da novi delegatski sustav treba razviti do kraja jer će u suprotnom „biti imitacija lošeg predstavničkog sistema koji na žalost, u nas nije položio ispit“. Ante Balenović, predsjednik Vijeća mjesnih zajednica SO Dubrava, vjerovao je da će radnik kao delegat znati dobro odlučiti, ali zanimat će ga samo one teme prema kojima ima sklonosti:

„Kad smo birali delegate, rekli smo: birajmo neposredne proizvođače – građane, da oni odlučuju. Sada se, najedanput, bojimo da taj naš neposredni proizvođač građanin neće biti u stanju odlučivati. I te kako on zna da odlučuje, i te kako zna dobro postavljati stvari na svoje mjesto, samo mu treba dati mogućnost da može sudjelovati i dati svoj doprinos. [...] Ne smijemo se zavaravati da će nam svi građani sudjelovati u diskusiji, uvijek.“²³²

Iako se očekivao barem povremeni doprinos svih, pored političke prihvatljivosti njihova djelovanja i nastojanja oko dovoljnoga sudjelovanja komunista, potrebno je bilo paziti i na prirodnu i društvenu strukturu delegata i aktivista. U zajedničkom životu i vjerojatnom zajedničkom djelovanju u mjesnoj zajednici pokazivali su se slojeviti odnosi između mlađih i starijih, osobito ratne i u NOB-u aktivne generacije, potom između radnika i umirovljenika, radnica i kućanica, muškaraca i žena te, kako je već rečeno, dokazanih i mogućih novih aktivista. U Hrvatskoj se upozoravalo na potrebu za ravnopravnom zastupljenošću u tijelima mjesne zajednice s obzirom na

²³⁰ Isto, 315.

²³¹ Kirinčić, Miroslav, „Ostvarivanje delegatskog sistema u mjesnim zajednicama“, *Politička misao*, 3, 19, 1982., 229-240.

²³² „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

dobnu, spolnu, nacionalnu i socijalnu strukturu stanovništva.²³³ U Zagrebu se pozivalo na osvježavanje sastava savjeta mjesnih zajednica, koji bi morali bolje odražavati strukturu stanovništva, te na angažiranje novih ljudi i širega kruga građana.²³⁴ U zagrebačkoj Općini Trešnjevka nositelji gotovo svih aktivnosti bili su umirovljenici, radnici su zakazivali, a i ovdje su zaposleni članovi SKH smatrali da svoje stranačke aktivnosti obavljaju na radnome mjestu, pa to ne moraju činiti i u mjesnoj zajednici.²³⁵ Osim za komuniste, poziv na više rada na adresi stanovanja vrijedio je i za Savez socijalističke omladine.²³⁶ Iz Srbije su stizale ocjene da su tisuće sposobnih ostavljene po strani i podcijenjene dok „nam 15, 20 ljudi rješava sve moguće probleme ovozemaljske“; među njima se kao predsjednik mjesne zajednice može naći i oficir „jer je dušu dao za samoupravljanje“, iako postoje radnici koji su za to osposobljeni u svojim OUR-ima.²³⁷ Uz to su vezana upozorenja o sužavanju kruga aktivista i ponavljanju uvijek istih ljudi koji su zbog svoje sveprisutnosti postali univerzalni aktivisti te time možda i odbijali one manje aktivne.²³⁸ Bio je to problem o kojem se raspravljalo u mjerodavnim tijelima SSRN-a, uz spominjanje nepotrebnoga nepovjerenja prema masama i uvlačenja glave među ramena radi izbjegavanja izbora:

„s druge strane, postavlja se pitanje, da li je to uopće humano, pa drugovi, obično se u te delegacije biraju ljudi koji su inače, ono što kažemo, aktivni, koji već imaju svoje zadatke u svojoj organizaciji udruženog rada, u partiji, u Socijalističkom savezu, pa sad, pošto je drug Pero dobar, hajde da ga biramo još onda i u ovu delegaciju.“²³⁹

²³³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Neki zadaci u vezi sa planovima i programima rada mjesnih zajednica, 1975.

²³⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1538, „Aktualna pitanja rada mjesnih zajednica, 1971.

²³⁵ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 119.

²³⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Stenografski zapisnik sa sjednice KOAMZ RK SSRNH, 18.2.1975.

²³⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3068, Učešće radnih ljudi i građana u MZ u odlučivanju o politici i sredstvima SIZ-ova: Magnetofonski zapisnik diskusione tribine, 9.6.1975.

²³⁸ Smiljanić, Nikola, „Borci NOR-a u radu i razvoju mjesnih zajednica“, *Društveno-političke organizacije u mjesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 151-155; Višnjik, 79.

²³⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3068, Učešće radnih ljudi i građana u MZ u odlučivanju o politici i sredstvima SIZ-ova: Magnetofonski zapisnik diskusione tribine, 9.6.1975.

Onodobna literatura nudila je neka rješenja za Peru i njemu slične. Neaktivnost i nezainteresiranost građana – koji se „nikad, otkad postoji mjesna zajednica, nisu našli ni na kakvoj zajedničkoj akciji“ – ishodište su mogle imati u veličini onih mjesnih zajednica koje su sa svojih 10–20 tisuća stanovnika premašivale okvir zamišljenoga modela i otežavale mu funkcioniranje.²⁴⁰ Dakle, mjesne je zajednice trebalo teritorijalno smanjiti te tako povećati njihov broj i dostupnost alata za odlučivanje. Trebalo je također angažirati nove aktiviste, posebno djecu i mlade te suzbijati pojavu pasivnih promatrača i glasačke mašinerije.²⁴¹ Mladi i žene su, osim popravljanja strukture aktivista, mogli pridonijeti i otporu prema primijećenom konzervativizmu i malograđanštini.²⁴² Djeca su u stambenim zgradama poticana na osnivanje pionirskih kućnih savjeta, i zabilježeno je više takvih primjera u Zagrebu.²⁴³ Dok su u slobodno vrijeme u društvenim prostorijama priređivali priredbe, igrali šah i stolni tenis te razgovarali s borcima, pioniri su se odgajali kao budući aktivisti i vrijedni članovi zajednice već u tom trenutku:

„A ako slučajno treba raznijeti pozive – nema problema! Tu su pioniri! Eto budućih aktivista – reći će netko. Ne, već samo – evo aktivista! Jer u Sigetu danas djeluje nekoliko pionirskih kućnih savjeta. Glavna im je briga uređenje okoline zgrade gdje stanuju, čišćenje stubišta, liftova, čuvanje zelenila... Pioniri sade i cvijeće, a ponekad se dogodi da nekog starijeg susjeda upozore na kućni red, na kulturu ponašanja i stanovanja.“²⁴⁴

U malo kasnijim životnim godinama, kad su postali članovi omladinske organizacije, na mlade je bilo složenije odgojno djelovati i oni su u mjesnim zajednicama mogli biti tema žustrih rasprava. S obzirom na njihovu nisku zastupljenost u tijelima i rijetke dolaskе na zborove, ondje su se teško mogli sami braniti i zauzimati za svoje programe. Naime, još 1968. među članovima savjeta mjesnih

²⁴⁰ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 112.

²⁴¹ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 120–122.

²⁴² Tomšić, 94.

²⁴³ „Od malih nogu uključeni u kućnu samoupravu“, *MZ*, 3, 1988. Usp. Duda, „Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo?“, 26.

²⁴⁴ „I ugledni pravnici, ekonomisti, inženjeri – istaknuti su aktivisti Mjesne zajednice Siget“, *MZ*, 1978., 2.

zajednica bilo je samo 9 posto mladih od 27 godina.²⁴⁵ Četiri godine potom udio nije bio veći i kretao se od niti šest u Sloveniji do jedva 12 na po dobi stanovništva ionako mlađem Kosovu.²⁴⁶ Godine 1977. jugoslavenski se prosjek popeo na 11 posto, bez većih razlika između gradskih, seoskih i mješovitih mjesnih zajednica.²⁴⁷ Kada je riječ o slanju mladih predstavnika izvan mjesne zajednice, 1982. udio mladih u delegacijama bio je gotovo 16 posto, četiri godine kasnije nezamjetno manjih 15 posto.²⁴⁸

Nitko od mladih nije uzimao riječ tijekom rasprave o njima na zboru u MZ Gripe, no neki stariji ipak su ih pokušali braniti. Međutim, pitanje je koliko je takvo ozračje moglo odisati dobrodošlicom za svježe snage koje su mogle pronaći prostor za sebe u društvenom samoupravljanju. Vjerojatnije su svoje mjesto lakše pronalazili oni koji ni na koji način nisu stvarali probleme i koji su po svim pokazateljima mogli biti uzorni omladinci. Tjedan nakon rasprave na Gripama čiji izvaci slijede, na sljedećem zboru saznalo se da su se „izgredi“ nastavili, da je bila pozvana policija i da se pitanje mora što prije riješiti.²⁴⁹ Rasprava o večernjim izlascima u društveni dom i popratnom neredu u susjedstvu ujedno pokazuje i moguću način sudjelovanja građana u zborovima koji se ponekad svodio na iznošenje primjedbi i misli, na razgovor iznerviranih ili pričljivih pred desecima koji to samo prate, bez zauzimanja zajedničkoga zaključka i stajališta.

„Ja cijenim našu omladinu. Ja stanujem u ovoj kući gdje se održavaju muzičke priredbe naše omladine, ali što se tu događa od strane omladine to je skandalozno. Na našim ulaznim stepenicama se sakupe i što se tu događa ni sama ne bi rekla, a u portunu je nesta sat za rasvjetu stepenica i mislim da su ga ukrali, te smo već par mjeseci u mraku. [...]

Predlažem da se sve društveno-političke organizacije na našem terenu sastanu sa rukovodstvom omladine i ove stvari riješe. Naš Društveni dom ne može sve omladince primiti na zabavi i tu dolazi do

²⁴⁵ Tomac, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, 170.

²⁴⁶ SGJ-74, 97.

²⁴⁷ SGJ-79, 107.

²⁴⁸ SGJ-84, 106; SGJ-88, 115.

²⁴⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, treći zbor, 26.10.1978.

gužve. Mislim da mi stariji bi trebali više da imamo kontrole nad omladinom, a i oni sami bi mogli i znaju da dovedu u red. [...]

Ja još smatram što se tiče plesa naše omladine da oni sami to uredi sa uvođenjem svog dežurstva po pitanju reda i mira za vrijeme zabave. [...]

Ja sam, drugovi, mogu kazati, bio samo jednom na plesu naše omladine i ništa loše nijesam vidio, a smatram da i mi stariji ponekad tu prisustvujemo. [...]

Mogu još reći da naša omladina nije za pohvalit, ali ima dobrih, da se oni što čine nered kazne čak i sucu za prekršaje. Poneki omladinac se loše vlada i treba na njega utjecati.²⁵⁰

Osim nestašne omladine, smetnja redu stvari u novom vremenu bili su „stari revolucionari koji su dali sve od sebe“.²⁵¹ I sam SUBNOR bio je osamdesetih godina svjestan da njegovi članovi u mjesnim zajednicama zauzimaju najodgovornije dužnosti i snažno pridonose poboljšavanju životnih uvjeta, standarda, jedinstva i samoupravljanja. Međutim, iako ponosni na svoju ulogu, borci nisu uživali u tome što nedostaje mlađih nasljednika koji bi od njih preuzimali dužnosti u bazi i osnovnim podružnicama društvenih organizacija te su o tome vrlo kritički govorili:

„Borce ‘zabrinjava’ što je politička baza u mjesnoj zajednici tijesna i jednostrana, što na raznim skupovima u mjesnoj zajednici osim boraca, jednog broja rezervnih [vojnih] starješina, penzionera i manjeg broja žena-domaćica, nema ni radnika iz neposredne proizvodnje, niti iz društvenih djelatnosti, niti omladine, osim u pojedinačnim slučajevima. Na tim skupovima nema najčešće ni odgovornih ljudi na raznim društvenim funkcijama, kao i većeg broja komunista...“²⁵²

SUBNOR je upozoravao na potrebu za većom društvenom brigom o mladima kojima je trebalo pomoći pri zapošljavanju te im omogućiti kulturne i zabavne sadržaje, posebno u gradovima gdje je mlade

²⁵⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Gripe, Zapisnik, drugi zbor, 19.10.1978.

²⁵¹ Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 124.

²⁵² „Borci u prvom ešalonu aktivista u mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1986., 10. Vidi: Filipović, Tina, „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije na lokalnoj razini: Općinski odbor SUBNOR-a Labin“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 53, 2021., 43-68; Filipović, Tina, „Borački prioriteti i autoriteti: SUBNOR u lokalnoj zajednici 1970-ih i 1980-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 125-148.

bilo teže okupiti u mjesnoj zajednici, a očekivalo se da je prepoznaju kao mjesto za sebe. U premošćivanju generacijskoga jaza i nastojanju da socijalizam mladima pokazuje svoje moderno lice društvo je tražilo pravi pristup i nagađalo da su rješenja možda vrlo jednostavna i da ponekad ovise samo o dobrom razgovoru te pravom sadržaju koji nudi „topla i suha prostorija“.²⁵³ Takvo mjesto ponekad je bila upravo mjesna zajednica kao središte zamišljene proširene obitelji.

Ostvareno sudjelovanje u samoupravljanju ponekad je moglo biti neučinkovito pa je uz iscrpljivanje dovodilo i do zasićenja i odustajanja od dokazivanja svojih stajališta općinskim i drugim službenicima. U takvim razočaranjima i svakom drugom trenutku u kojem su birokratski zahtjevi prema mjesnim zajednicama premašivali njihove stručne kapacitete, rado se govorilo o potrebi za profesionalizacijom čelne dužnosti u mjesnoj zajednici, dakle potrebi za radnim mjestom s punim radnim vremenom. Hrvatski Zakon o mjesnim zajednicama predviđao je dobrovoljno obavljanje poslova, bez ikakve naknade, ali i dopustio mogućnost zapošljavanja jedne osobe na puno ili skraćeno radno vrijeme.²⁵⁴ Kad općina nije odobravalala sredstva, neke su mjesne zajednice plaću za takve osobe bile spremne prikupiti samodoprinosom.²⁵⁵ U već spominjanoj MZ Gripe još su 1973., prije donošenja novog Ustava, iskazivali nezadovoljstvo „maćehinskim odnosom“ općinskih „birokrata i tehnokrata“ za koje su, smatrali su, mjesne zajednice bile samo „nužne popune u zakonu“ koje pak oko svakog svojeg zahtjeva moraju općinskim službama „neprekidno dosađivati i na tome inzistirati“.²⁵⁶ Za splitske je aktiviste to bila prepreka jačem aktiviranju građana i brzom odustajanju svih onih koji ne stižu tijekom radnoga vremena obilaziti općinske urede. Profesionalni predsjednik ili tajnik mogao je činiti upravo to. Slično su godinu kasnije razmišljali i sudionici zagrebačkog okruglog stola, primjerice već spomenuti Balenović.

²⁵³ Koprivnjak, Vjekoslav, „Omladina i Savez omladine u životu mjesne zajednice“, *Društveno-političke organizacije u mjesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 142.

²⁵⁴ Zakon o mjesnim zajednicama, čl. 53.

²⁵⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice ORMZ RK SSRNH, 17.5.1976.

²⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ Gripe, 25.1.1973.

„Dobrovoljnost rada u mjesnim zajednicama je dobra, ali je potrebno rad u tim društvenim ćelijama profesionalizirati, jer bi to bila garancija njegovog uređenja. Za to ostvarenje bilo bi potrebno izboriti odgovarajuća sredstva od općinskih organa.“²⁵⁷

„Imamo radnike koji rade volonterski uz svoj redovan rad, ali za određeno vrijeme ti ljudi postaju pasivni. Naime, ako radnik predlaže, diskutira, daje zdrave prijedloge i zalaže za određena pitanja a godinama ne vidi ploda, povlači se i više nije zainteresiran da sudjeluje u odlučivanju.“²⁵⁸

Razočarani i zatečeni postupcima Općine Ogulin bili su mještani naselja Sveti Petar i Puškarići koji su po predviđenom postupku 1973. samoupravno osnovali svoju mjesnu zajednicu u Svetom Petru i u općini je uspješno registrirali.²⁵⁹ Međutim, poslije ignoriranja u OK SSRN, dogodine su bili prisiljeni požaliti se Republičkoj konferenciji SSRNH jer su iz programa lokalnog radija i na ulici – umjesto službenim putem nakon kojega je trebao slijediti zbor birača – saznali da su njihovoj mjesnoj zajednici pripojena još dva sela i sjedište premješteno u Puškariće. Držali su da se to ne može činiti bez zbora birača, da je to „jedinствен primjer u našoj samoupravnoj praksi“ te da se „volja pojedinaca ne može staviti iznad volje naroda“. Sve do Ustavnoga suda Hrvatske osamdesetih su svoje zahtjeve dovele dvije zagrebačke mjesne zajednice: MZ Božidar Adžija iz Općine Medveščak Ustavnom je sudu podnijela tužbu protiv RO Elektra zbog nove trafostanice i njezina elektromagnetskoga zračenja u gusto naseljenom području te spor izgubila, baš kao i MZ Dr. Mladen Stojanović kada je vezano za gradnju uz šumu Jelenovac ustala protiv provedbenog urbanističkog plana Općine Črnomerec.²⁶⁰

Naravno, mjesne zajednice nisu uvijek bile u pravu, niti je svaki aktivist koji se borio u njihovo ime bio otporan na svaki mogući osobni interes. Međutim, riječ je bila o najmanjoj i najslabijoj karici društvenoga samoupravljanja koja je u kratkom vremenu sa svojim aktivistima i građanima prošla put na kojem su se početkom sedamdesetih godina ocrtavala očekivanja, poput onih slovenske

²⁵⁷ Isto.

²⁵⁸ „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

²⁵⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488 OK SSRN Ogulin, MK Sv. Petar, 3.3.1974.

²⁶⁰ Štulhofer, „Konflikt u komunalnom sistemu“. Vidi također Štulhofer, Aleksandar, „Lokalna urbana zajednica u akciji“, *Revija za sociologiju*, 4, 19, 1988., 527-536.

političarke Vide Tomšič, da će rad u mjesnoj zajednici biti „još mnogo raznovrsniji i bogatiji nego što o njemu dosad znamo“ do dija-gnoze iz sredine osamdesetih prema kojoj je rad u mjesnoj zajednici trebalo više cijeniti.²⁶¹

Aktivisti i entuzijasti

Potkrjepljujući svoje zahtjeve prema općini i temeljeći svoja stajališta na višedesetljetnom iskustvu, krajem osamdesetih u dalmatinskoj MZ Opuzen uputili su u srž problema sudjelovanja građana u samoupravljanju i istaknuli najveći izvor snage za napredak mjesne zajednice:

„Sreća da ima dovoljno entuzijasta i volontera, spremnih na odricanje i žrtvovanje slobodnog vremena, inače bi situacija u pogledu oživotvorenja ustavne koncepcije mjesnih zajednica bila još lošija. Zahvaljujući upravo entuzijazmu i visokoj svijesti radnih ljudi i građana ovoga područja, odvajanju i udruživanju vlastitih sredstava, u dobroj mjeri su riješeni osnovni problemi, primjerice, telefonija, priključni putovi, vodoopskrba itd.“²⁶²

Takve odlike i takvi pojedinci nisu ostajali neprepoznatima, iako su mnogi sigurno radili u sjeni i o njima šira javnost nikada nije ništa doznala. Na stranicama *Mjesne zajednice* zabilježene su tisuće imena aktera društvenoga samoupravljanja na lokalnoj i višim razinama, ljudi koji su davali izjave, iznosili stavove, skromno se hvalili i pri-gušeno se ljutili te bili fotografirani pri radu ili pred objektivom samostalno i skupno pozirali. U predstavljanju takvih osoba isticale su se rubrike Likovi naših aktivista i Upoznajemo vas s predsjednicima vijeća mjesnih zajednica. Donosile su osobnu priču ljudi koji su tada nazivani društveno-političkim radnicima, no samo ponekad su bili profesionalci s radnim mjestom i plaćom, a mnogo češće aktivisti, volonteri i entuzijasti. Rubrike su ih prikazivale kao pokretače u svojoj okolini i osobe koje su svojim zalaganjem odskakale od prosjeka. Donosile su njihov osobni profil – životni put, angažman u mjesnoj zajednici, pobude, očekivanja i razmišljanja, sve u par kratkih odgovora s novinarskim komentarom. Uz raniji pokušaj iz 1972., rubrika

²⁶¹ Tomšič, 97; Hrženjak, *Uloga i zadaci SSRN i SK*, 140.

²⁶² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Elaborat o društveno ekonomskoj opravdanosti osnivanja Općine Opuzen, 1987.

o aktivistima izlazila je između 1978. i 1990., a ona o predsjednicima vijeća od 1974. do 1987., i nije ih se moglo naći u svakom broju, no u objema su čitatelji dobivali kratku priču koja je stajala iza stotinjak imena i fotografskih portreta, najčešće aktivista iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Čak i uz oprez motiviran mogućnošću da su neki nahvaljeni preko mjere i da su neki možda imali lakši pristup novinskim stranicama – dok su drugi, više ili manje vrijedni, zbog udaljenosti novinara i redakcije bili zanemareni – ove su rubrike vrijedan izvor za kratke osobne povijesti i mikrohistoriju mjesnih zajednica. Rubrika Likovi naših aktivista najavljena je sljedećim rečenicama:

„To su novi učesnici naše revolucije – graditelji novih samoupravnih odnosa u mjesnim zajednicama i komuni. Gotovo da i nema mjesne zajednice ‘koja dobro radi’ bez takvih ljudi: tihih, svakodnevnih, običnih, ali velikih po zalaganju i oduševljenju koje prenose na svoju okolinu. Zato pozivamo mjesne zajednice da nam pišu o istaknutim aktivistima i društveno-političkim radnicima u svojim sredinama – o ljudima koji često puta i ne znaju za odmor – o onim entuzijastima koji su uvijek u prvim redovima svake akcije.“²⁶³

I pisalo se i izvještavalo o volonterskim i profesionalnim službenicima koji su svoje slobodno i radno vrijeme ulagali u mjesne zajednice, o pokretačima i organizatorima raznih akcija, predsjednicima savjeta mjesnih zajednica, tajnicima, predsjednicima mirovnih vijeća i savjeta potrošača, čelnicima podružnica Saveza komunista, SSRN-a i drugih organizacija, delegatima u drugim dijelovima delegatskoga sustava, društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada. Raspon je bio najširi mogući – od malih karika iz seoskih mjesnih zajednica do lokalnih političara iz općinskoga vijeća mjesnih zajednica, drugim riječima „od poljoprivrednika, inženjera, oficira JNA do penzionera“.²⁶⁴ Profili su po mnogočemu slični, no među predsjednicima vijeća mjesnih zajednica više je onih koji su bili u napornu snage i radeći za svoju sredinu ujedno nastojali oblikovati svoju karijeru, pa i onu političku. S druge strane, profili volontera pripadali su starijem i mlađem naraštaju, dobro držjećim umirovljenicima

²⁶³ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 5. Usp. Duda, Igor, „Radim sve što treba.“ Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 731-758.

²⁶⁴ „Na dnevnom redu – životni problemi“, *MZ*, 1978., 11.

i zrelijim omladincima, dakle onima čija je aktivna radna dob već završila ili onima kojima je karijera tek slijedila, ako su uopće imali takvih stremljenja.

Profili nude dovoljno podataka za njihovo svođenje na zajednički nazivnik koji sadrži osobine idealnog aktivista: one i oni su spremni pomoći, vrijedni su i skromni, s dovoljno slobodnoga vremena, ili jednostavno vremena koje su spremni dati za opće dobro, te pokazujući solidarnost i humanost motivirati i mobilizirati druge da također bar ponekad budu takvima, a sve to čine zahvaljujući svojoj socijalnoj inteligenciji, ugledu i poštovanju koje izgrađuju u zajednici i pritom su ideološki ispravni, iako ne nužno i članovi Saveza komunista. Uvelike je to slično osobinama poratnog idealnog socijalističkog čovjeka, snažnog i zdravog, radišnog i hrabrog, nesebičnog i otvorenog, naprednog i budnog.²⁶⁵ Takvih je bilo i u stvarnosti, no iza poželjnog ideala – promicanoga javno samo primjerima, nikada popisom osobina – stranice lista ipak otkrivaju i stvarne osobe sa svojim iskustvom i karakterom, već nagrađivane ili dotad neprepoznate. Uvjeti za rad nisu im bili jednaki. Umnogome je složenije bilo u seoskim mjesnim zajednicama koje su obuhvaćale više udaljenih naselja, no ni za otuđenje osumnjičen teren suvremene gradske četvrti s velikim stambenim zgradama nije bio bez svojih otegotnih okolnosti. Mnogi su se kao aktivisti ili lokalni političari dokazali te postali primjerom dobre prakse. S druge strane, mnogi se u svojim ulogama – koje su preuzeli odgovorno i s odobravanjem okoline ili uz određenu mjeru društvene obveze ili čak pritiska u nedostatku drugih kandidata – nisu najbolje snalazili. Nekima je nedostajalo vremena, nekima znanja i obrazovanja, nekima suradnika i agilnih sugrađana, nekima žara koji bi mjesnoj zajednici dao odgovarajući sadržaj.

Spomenute rubrike pružaju i dovoljno duboku profilaciju za izdvajanje nekoliko karakterističnih tipova aktivista: prvi su bili umirovljeni vojni časnici koji su i dalje htjeli pridonositi društvu i njegovoj ideološkoj ispravnosti, ali i u mirovini upravljati kolektivom koji im je donekle podređen; drugi su bili umirovljene društvene ili prosvjetne radnice i radnici koji su željeli biti okruženi ljudima, nerijetko svojim bivšim učenicima, poboljšavati međusobne odnose,

²⁶⁵ Duda, Igor, „Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika“, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka*, 2017., 13-14.

kvalitetu života i društveni standard; treći su tip činili poljoprivrednici, muškarci i žene srednje i starije generacije koji su bili cijenjeni pokretači lokalne sredine, prirodni vođe s iskustvom još iz godina ranoga socijalizma te kao takvi često nezamjenjivi; četvrti su najčešće bili muškarci zaposleni u neindustrijskom sektoru koji su imali energije i vremena za društveni angažman te pokazivali zanimanje za politiku; peti su tip bili omladinke i omladinci kao mlade snage u usponu koje su tek izgrađivale svoje mjesto u društvu, pa su ulažući u zajednicu pomagali i svojoj budućnosti. Ponekad su se tipovi dobro dopunjavali, ponekad su bili smetnja jedni drugima zbog različitih generacijskih i klasnih interesa iz kojih su proizlazili različiti pristupi prioritetima, planovima i načinu rješavanja problema.

Niz poželjnih osobina u drugačijim radnim uvjetima i karijernim ostvarenjima pokazivali su Andrija Ćuk, u kućanstvu dobar domaćin, izvan njega predsjednik VMZ-a u Općini Donja Stubica u Hrvatskom zagorju i direktor OOUR-a Astra – ugostiteljstvo, te sveprisutni i neumorni Miho Orlić, profesionalni tajnik seoske MZ Juršići u Općini Pula, koji je sa zagrebačkim Jugotonom čak uspio postići izdavanje ploče i kasete tamošnjega KUD-a s istarskim narodnim pjesmama.

„Ćuk voli rad i red, voli novo, akciju i aktivnost. Promišljeno i s dugogodišnjim iskustvom privrednog, turističkog i društvenog radnika, prima prijedloge, mišljenja, razmišlja, razlaže i odabire najbolje. Nije prijatelj mnogo riječi, voli akciju.“²⁶⁶

„Zatekli smo ga znojnog, s čekićem u ruci, 15 minuta prije početka fešte. Čovjek koji nema mira. Okretan, živahan, poslovno rastrzan. Za kratko vrijeme koje smo proveli u Juršićima – za sve nam je trebao Miho: organizirani susret s predstavnicima Skupštine općine, predstavljanje, vođenje razgovora, informacije... Ali ne samo nama. Zvali su ga na sve strane: aktivisti, mještani, folklorasi, gosti... Miho zna sve o svakoj akciji. Jer i bio je u svakoj – od ideje i financijske konstrukcije, dogovaranja i ugovaranja do kopanja, bojanja, čišćenja i popravljivanja. Od papira – do posljednjeg čavla. Kažu da je i telefone montirao. Miho vodi KUD ‘Roveriju’, tu su i bočari... A za feštu – i uređenje prostorija i pozivnice i primanje gostiju, scenario, režija... konferansa!“²⁶⁷

²⁶⁶ „Predstavljamo predsjednike VMZ“, *MZ*, 1981., 4.

²⁶⁷ „Korakom Velog Jože“, *MZ*, 1985., 8-9.

Sadržaj koji povezuje profile aktivista mogao bi se svesti na tri osnovne značajke: visoka razina radnoga elana, slobodno vrijeme koje se želi uložiti u opće dobro te jasni izvori motivacije za djelatnost u susjedstvu. To su niti koje se provlače kroz sva predstavljanja aktivista. Pritom je dobra motivacija jačala radnu energiju, no posljedica je bilo skraćivanje doista slobodnoga vremena, onoga koje su aktivisti mogli zadržati samo za sebe. Ne manje važan čimbenik i dobro gorivo u tom suodnosu bilo je zadovoljstvo nakon kvalitetno obavljena posla i ohrabrujuća povratna informacija koja je stizala od građana. Povezanost zadovoljstva i motivacije nije bila rijetka u novinskim člancima o aktivistima, a isticali su ju i mlađi i umirovljeni nastavnici koji su svoje iskustvo crpili iz rada s učenicima. Ramiz Nizić iz MZ Binježevo u bosanskoj Općini Hadžići zaključio je da mu rad u mjesnoj zajednici pruža zadovoljstvo kao i nekad rad na radnome mjestu te da se „osjeća srećnim kad riješi neko pitanje za ljude“.²⁶⁸ Vaso Simikić, predsjednik Mirovnoga vijeća MZ Ražljevo kraj Brčkog, bio je sretan kad je pridonosio sreći svojih sumještana: „To osećanje me podstiče i motiviše da ne sustanem iako sam već u godinama.“²⁶⁹ Uspjesi su bili poticaj i za Mitra Zimonjića iz MZ Grčica u istoj općini, no bio je tu i osjećaj obveze: „To što ja radim ne radim zbog priznanja i hvala. To mi je obaveza kao građanina i komuniste.“²⁷⁰ Slično je razmišljao 54-godišnji prosvjetni radnik Pavel Roharik iz MZ Padina u vojvođanskoj Općini Kovačica, koji je, svjestan da u mjesnoj zajednici građani ostvaruju svoje potrebe, prava i obveze, angažman osjećao kao svoju dužnost.²⁷¹ Sjećajući se ratnih strahota, „ravnodušna prema nastojanjima društva da gradi bolje sutra“ nije mogla biti učiteljica Milica Stankov iz MZ Aleksa Šantić i istoimenoga sela kraj Sombora.²⁷² Jednako tako Jelena Bajić, aktivistica u sarajevskoj MZ Bašćaršija i zaposlenica SSRN Bosne i Hercegovine, nije mogla bez svoje mjesne zajednice, s kojom se, slikovito je izjavila, „rodila“, pa ju „problemi sa kojima MZ živi uvijek mobiliju na nove akcije“.²⁷³ Mnogi su se na sličan način

²⁶⁸ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1985., 4.

²⁶⁹ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1980., 11.

²⁷⁰ „Decenija uspješnosti“, *MZ*, 1984., 12.

²⁷¹ „Priznanja za istraživanje prošlosti i društvenu aktivnost“, *MZ*, 1982., 2.

²⁷² „Nagrađeni o sebi“, *MZ*, 1979., 11.

²⁷³ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1987., 3.

zapravo poistovjetili sa sredinom u kojoj su djelovali, pa je Šime Barićev, zaljubljenik u svoj posao koji je u svakom novoizgrađenom riječkom objektu vidio još jednu radnu pobjedu, mogao reći „imam osjećaj da je u nju ugrađen dio mene“, a znalac splitskoga područja Ante Mužić s užitkom ustvrditi „sada su sve splitske mjesne zajednice ‘moje’“. ²⁷⁴ „Njegov drugi dom“ mjesna je zajednica bila i Mihajlu Stojkoviću, nagrađenom sekretaru VMZ-a SO Pančevo. ²⁷⁵ Obrnut je bio slučaj Vlastimira Kneževića iz Nove Pazove – čovjeka „koji se najčešće spominje i najviše hvali [...] istovremeno i najviše grdi i kudi“ – kojemu je dom postao dodatni ured mjesne zajednice i ondje je primao mještane koji su dolazili sa svojim zahtjevima, ponekad i s prijetnjama. ²⁷⁶

Želja za boljom životnom sredinom i teškoće u zadovoljavanju zajedničkih javnih potreba mogle su biti ključna motivacija aktivistima, koji su pritom mogli pokazivati mnogo entuzijazma, ali i prepoznavati unutarnje slabosti. U godini kad su mjesne zajednice postale ustavna obveza, iz krugova u kojima se raspravljalo o njihovoj organizaciji i učinkovitosti dolazila su tako stajališta puna optimizma, ali i ona koja su upozoravala na moguće zamke. Ivan Šafran iz zagrebačke Općine Centar smatrao je da u sustav ulazi nova „životna energija“, da će se ponovno dobro raditi te da će građani radi ostvarivanja zajedničkih potreba „dati svoje slobodno vrijeme, pa ako zatreba i sredstva“. ²⁷⁷ S druge strane, Ante Balenović iz zagrebačke Općine Dubrava isticao je da volonteri, koji imaju svoje radno mjesto, u mjesnoj zajednici postaju pasivni ako njihove inicijative uporno ne daju rezultate. ²⁷⁸ Poznate su bile teme i aktivnosti za koje je bilo lakše zainteresirati građane. „Najbrže se ljudi opredijele za one akcije komunalnog karaktera kojima se rješavaju problemi što ih najviše tište i zaokupljaju. [...] Upravo u takvim akcijama do punog izražaja dolazi jedinstvo i solidarnost građana“, tvrdio je Juraj Katovčić, stomatolog i krajem sedamdesetih predsjednik VMZ-a SO Jastrebarsko. ²⁷⁹ Neovisno o stranputicama pasivizacije i sa svježću o tome da

²⁷⁴ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 5; „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 6.

²⁷⁵ „Predstavljamo vam predsjednike vijeća mjesnih zajednica“, *MZ*, 1975., 3.

²⁷⁶ „Likovi istaknutih aktivista“, *MZ*, 1972., 3.

²⁷⁷ „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

²⁷⁸ Isto.

²⁷⁹ „Predstavljamo predsjednike VMZ“, *MZ*, 1979., 2.

radno mjesto oduzima tek trećinu uobičajenoga dnevnog vremena, kod Đure Rebića, predsjednika Vijeća udruženog rada (VUR) SO Karlovac i inženjera u Jugoturbini, postojala je želja „da svaki radnik bude aktivni činilac zbivanja u svojoj mjesnoj zajednici gdje provodi dvije trećine života“.²⁸⁰ Međutim, primjećivalo se na terenu da sastanci „u zamornoj beskonačnosti vode do nezainteresiranosti“ te da nakon dobrih zaključaka nema njihove primjene, što dovodi do opadanja aktivnosti.²⁸¹ Sastanci koji se „pretvaraju u veliko gubljenje vremena“ nisu bili nepoznanica ni u znanstvenoj literaturi kasnoga socijalizma.²⁸²

Iz tih i mnogih sličnih stajališta proizlazi da se oslanjanje na aktiviste i volontere u mjesnoj zajednici kretalo u ne previše široku prostoru u kojem je među zainteresiranima za mjesnu zajednicu trebalo zadržati radno aktivne i zaposlene građane, održati njihov volonter-ski status te ne dopustiti da njihovi dobri prijedlozi i inicijative ostanu neprihvaćeni i neostvareni. Osjećaj ulaska u slijepu ulicu mnoge je udaljavao od društvenog angažmana. Čini se da je u takvim uvjetima klackalica na kojoj su snage odmjeravali aktivnost i pasivnost, volonterstvo i profesionalnost, entuzijizam i razočaranje, uspjesi i neuspjesi ili pak radno i slobodno vrijeme morala biti prilično složen mehanizam.

Na težini jedne strane klackalice svoj je doprinos davao i odnos između aktivista i onih građana koji nisu odobravali njihov rad ili ih sumnjičili za stjecanje osobne koristi. Stojan Harambašić iz Korita kraj Lipika u zapadnoj Slavoniji stigao je 1946. kao učitelj u četrdesetak kilometara udaljene Batinjane kraj Daruvara gdje je umirovljen 1984. kao 61-godišnjak poslije ukupno 41 godine radnoga staža.²⁸³ Bio je dugogodišnji predsjednik MZ Batinjani i taj kraj vodio kroz izgradnju društvenoga doma, elektrifikaciju i gradnju vodovoda. Smiren i temeljit, s puno energije i volje, radio je s učenicima i mještanima kojima nije zamjerao određene prepreke koje su mu postavljali jer je aktere poznao kao svoje bivše učenike. Kao umirovljenik vratio se u rodna Korita i posvetio se voćarstvu kao svojem hobi, ali i ondje pokrenuo izgradnju vodovoda.

²⁸⁰ „Interesi MZ su interesi radnika“, *MZ*, 1978., 11.

²⁸¹ „Efikasniji oblici i metode rada SSRN u Puli“, *MZ*, 1987., 4.

²⁸² Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989., 24.

²⁸³ „Kad bi svi ‘uče’ – kao Stojan...“, *MZ*, 1973., 10.

Na nerazumijevanje susjeda, a ponekad i na prigovore svoje supruge zbog „sastančenja“, nailazio je Ivan Ivčević iz MZ Mirlović Polje koja je u Općini Drniš, u Dalmatinskoj zagori, zauzimala prostor od rijeke Čikole do planine Svilaje i okupljala oko osam stotina stanovnika.²⁸⁴ Do početka osamdesetih mjesna je zajednica izgradila dio osnovne infrastrukture, pa i spomenik palim borcima i žrtvama fašističkoga terora, no preostao je još vodovod. Ivčević se 1943. kao petnaestogodišnjak pridružio partizanima, 1950. postao član Komunističke partije te mirovinu zaradio 1969. kao skladištar. Postao je sekretar SK i predsjednik SUBNOR-a u Mirlović Polju te član Predsjedništva OK SKH pa otud i njegov angažman u drniškim općinskim uredima za dobrobit mjesne zajednice.

„Stojana Harambašića neki su pojedinci i sumnjičili jer nisu jednostavno mogli shvatiti da jedan čovjek može tako predano i neprekidno raditi bez ikakve naknade. Mislili su da on mora ipak imati neke koristi od toga. No, Stojan je za svaku akciju brižljivo i pedantno vodio evidenciju. [...] Svaki je čovjek dužan da našoj zajednici doprinese koliko može. Ja to želim, i tako radim unatoč svim nevoljama i preprekama.“²⁸⁵

„Znate, išao bih jedno jutro na gornju autobusnu stanicu, a drugo jutro na onu u dnu sela, da mi se ne bi smijali što idem svaki dan u Drniš. Nisam ja išao zbog sebe, već zbog svih nas. Neki to nisu razumjeli... [...] Bilo je teško. Danas je odlično. Kad vidim da su rezultati tu, nije mi žao. Dok smo radili oko struje i puta parola nam je bila: Nećemo stati dok struja i put ne stigne do svake kuće! Tako je i bilo. A ja... ne mogu bez posla. Volim to. Jedino se moja Božica ponekad ljuti što joj ne uspijevam pomoći u vinogradu ili polju, već samo sastančim po Drnišu... (smiju se oboje). Još sam da uspije ova akcija oko uvođenja vode... bilo bi dobro...“²⁸⁶

Spremnost na ulaganje vlastitoga slobodnog vremena u boljitak svoje okoline bila je zajednička svim dobrim aktivistima. Često se radilo o mlađim umirovljenicima koji su u želji da i dalje budu aktivni svoj prostor pronalazili u mjesnoj zajednici ili su u njoj u kasnijoj životnoj dobi zadržali utjecajno mjesto kakvo su prije imali. Najvažnije je ipak bilo da takav angažman nisu osjećali kao teret, nego su njegove

²⁸⁴ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 8-9.

²⁸⁵ „Kad bi svi ‘uče’ – kao Stojan...“, *MZ*, 1973., 10.

²⁸⁶ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 8-9.

rezultate smatrali svojom nagradom. Stjepan Novosel iz ozaljske MZ Hrašće u središnjoj Hrvatskoj, ujedno tajnik općinskoga SUBNOR-a, bio je krajem sedamdesetih već deset godina u mirovini, ali lokalno vrlo angažiran u kraju u kojem su vodu i struju dobili upravo zahvaljujući samodoprinosu i dobrovoljnom radu.²⁸⁷ Puna radnoga elana bila je Mica Makar, predsjednica Koordinacionog odbora za mjesne zajednice pri OK SSRN u Bjelovaru te članica odbora pri RK SSRNH i hrvatskom Saboru, koja je „sav svoj rad i slobodno vrijeme ulagala [...] u obilazak sela, u tumačenje uloge MZ“, ističući da je veseli rad s ljudima i rješavanje zajedničkih problema.²⁸⁸ Dobro planiranje vremena kao ključ društvene angažiranosti spominjalo se uz ime Radenka Jovanovića, 56-godišnjega poljoprivrednika, predsjednika Savjeta MZ Jabučje kraj Kragujevca i bivšega delegata u općinskom VUR-u.²⁸⁹ Umirovljeni kapetan korvete Milan Antunac, nekadašnji skojevac i borac u 14. dalmatinskoj brigadi, iz MZ Veli Iž u zadarskom arhipelagu u šali je isticao da „radi za trojicu“ te da obavlja poslove, poput knjigovodstva, s kojima se nikad prije nije susretao: „Radim sve što treba [...] Kad se voli mjesna zajednica – sve se nauči raditi!“²⁹⁰ Vujadin Andrić iz MZ Pučile kraj Bijeljine, iako u dobi od 63 godine, bio je „uvijek u pokretu“ te još od mladosti sudjelovao i na sastancima i u radnim akcijama, a ni kao umirovljenik nije posustajao: „... imam više slobodnog vremena od drugih, a nije mi, vala, ni teško.“²⁹¹ Bio radni dan ili nedjelja, svejedno je bilo Vladi Vidoviću iz MZ Kočićevo kraj Bosanske Gradiške, nekadašnjem poslovođi prodavaonice, osnivaču nogometnoga kluba i organizatoru radnih brigada, koji je teren obilazio svojim automobilom ne tražeći naknadu: „On radi kao iz inata. Ne čuje hvale, niti je traži.“²⁹²

Po pisanju lista, mnogi stariji aktivisti u svojoj su sredini doživljavani kao nezamjenjivi. Ramiz Drljević iz MZ Kopači u istočnobosanskoj Općini Goražde bio je društveno-politički aktivan još od 1946., a ni četrdesetak godina poslije kao umirovljenom željezničaru

²⁸⁷ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 11.

²⁸⁸ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 5.

²⁸⁹ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 6.

²⁹⁰ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 5.

²⁹¹ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1985., 4.

²⁹² „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 11.

nije mu nedostajalo „elana i volje“.²⁹³ Dugogodišnji nagrađivani društveni radnik i ratni invalid Luka Stamenković u jednoj niškoj mjesnoj zajednici nije posustajao ni sa 62 godine i bio je spreman raditi dokle god bude bio sposoban i tražen: „Ništa ne prećutim, a opet me, eto, traže, računaju na mene.“²⁹⁴ Od sastanaka i obveza u svojoj MZ Prva Kutina kraj Niša nije bježala poljoprivrednica Anka Petrović, ondje poznata „po jasnim i konkretnim diskusijama“ i općenito nezamjenjiva, iako i sama pomalo nezadovoljna što su se mlađe i obrazovanije žene i dalje oslanjale na nju. Sličan je problem imao 70-godišnji Milorad Dragojlović iz MZ Skela kraj Obrenovca u Srbiji, umirovljenik s bogatim iskustvom u mjesnoj zajednici i općini, koji se žalio na godine i nemogućnost povlačenja, otkrivajući pritom i težinu djelovanja među ljudima na terenu.

„Pa zar ostavi dan ko dukat vredan da sastančiš, znaju često da mi kažu komšije. A ja na to gledam ovako: važno je da se dogovorimo, da znamo što hoćemo, pa kad svako uradi ono za što je zadužen, onda će nam napredovati i poljoprivreda i čitavo selo. [...] Sada me malo i godine omele, ali kad sam bila mlađa kao da nisam znala za umor. Uveče se vraćam s njive, ostavljam motiku i odlazim na zbor građana ili na sastanak aktiva žena, ili na neki društveni zadatak.“²⁹⁵

„Davao sam ostavku nekoliko puta. Star sam, brate, da prisustvujem maratonskim sednicama, a kamo li da usaglašavam mišljenja ‘stotinu ljudi i stotinu ćudi’, da predsjedavam i ubeđujem one od kojih su i očevi digli ruke, o prednosti ulaganja i rada za opšte dobro mesne zajednice.“²⁹⁶

Sigurno su godine života i rada ostavljale traga na starijim aktivistima, no nespremnost većega broja mladih na angažman i preuzimanje poslova stavljali su dokazane starije kadrove u položaj odgađanja stvarnog umirovljenja i dovodili do njihove nezamjenjivosti. Ismet Gračić iz banjalučke MZ Nova Varoš u mirovini je bio od 1952. i zbog zdravstvenoga se stanja 1990. morao povući, no desetljećima je bio „vrsni aktivist“, posebno u mjesnom Crvenom križu, gdje je članstvo tražilo da ne odstupa „jer je to bila najveća garancija da

²⁹³ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 7.

²⁹⁴ Isto.

²⁹⁵ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 6.

²⁹⁶ „Osam plodnih godina“, *MZ*, 1982., 3.

će mjesna organizacija uspjeti u svom radu“.²⁹⁷ I pored svih rečenica o zajedničkom djelovanju u međugeneracijskoj povezanosti, u iskazima zabilježenima u tisku može se primijetiti procijep između udaljenih naraštaja, kao i između poratnoga vremena i kasnoga socijalizma. Nakon 35 godina društvenoga rada u mirovinu je sredinom sedamdesetih otišla dinamična Zena Kalogjera te je u želji da i dalje bude aktivna 1978. djelovala kao predsjednica Savjeta MZ Gornji grad u Zagrebu, ali i u tijelima na općinskoj i republičkoj razini. Najviše joj je smetala birokratizacija koja je, smatrala je, uništavala pravu samoupravnu ulogu mjesne zajednice:

„Ali, ipak, nekada je bilo lakše – ne zato što smo bili mlađi, već zato što se tada radilo na obnovi, s više elana i oduševljenja zasnovanog na zajedničkom interesu, na jedinstvenoj želji. Danas me kao aktivistu smeta što se traži mnogo administriranja. Još uvijek se uloga mjesne zajednice ne shvaća ispravno. Smatra se da je to produžena ruka općinske uprave, a ne osnovna samoupravna ćelija društva u kojoj se zadovoljavaju zajedničke potrebe radnih ljudi i građana. Iz toga proizlazi ta ogromna administracija, koja ne dopušta da razvijemo onu pravu samoupravnu funkciju mjesne zajednice, kao okvira samoupravljanja u naselju...“²⁹⁸

Na svoj se način poratnoga vremena tada sjećao 82-godišnji zidar Veljko Damjanović Brka iz Kovačevca u Srbiji, čitateljima predstavljen kao najjači mještatinin i sudionik svih građevinskih radova: nije zaboravio kako se nekada gradilo i sredstvima mještana i dobrovoljnim radom te najčešće bez projekta.²⁹⁹ Uvjerena u snagu herojskih godina i svoje generacije bila je još jedna aktivistica koju su novinari pitali za usporedbu s prošlosti. Mladi bi možda i bili u stanju nastaviti rad poratnih aktivista, nevoljko je osamdesetih zaključila Razija Dujković, umirovljena nastavnica i direktorica osnovne škole, predstavljena kao osoba puna optimizma i energije, dobitnica mnogih nagrada – Srebrna značka SSRN-a grada Sarajeva za izuzetan i dugogodišnji društveno-politički rad bila je povod intervjuu – i predsjednica Općinske konferencije SUBNOR-a u Novom Sarajevu, ujedno poklonica poratnoga kulta rada.

²⁹⁷ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1990., 2.

²⁹⁸ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 6.

²⁹⁹ „Likovi naših aktivista“, *MZ*, 1978., 11.

„Mislim da smo mi posebna generacija – SKOJEVSKA. Naučili smo na stalan rad, odgovornost. Sve zadatke izvršavali smo na vrijeme. Ja, recimo, nisam nikada zakasnila na sastanak, a kamoli na posao. A kroz rad sve je ljepše... Dobila sam i neka priznanja – Spomen plaketu, Orden rada sa zlatnim vijencem, Orden republike sa srebrnim vijencem, puno ratnih odlikovanja, pa sad ovo, dosta. I to uvijek daje neki poticaj. [...] Naši borci nikada ne izostaju, borimo se za pravilan rad delegata. [...] Naša bratska opština Trešnjevka iz Zagreba nema ni jedan neriješen problem. Bili smo iznenađeni. Tako bi trebalo biti i kod nas i drugdje. [...] Po prirodi sam optimista, gledam sa optimizmom na rad omladine i pionira. Smatram da sa malo više volje mogu nastaviti rad nas revolucionara. Borci i omladina treba da zajedno rade. [...] Što se tiče ideala – mi smo odrasli u kapitalizmu, oni u socijalističkoj zemlji, slobodnoj zemlji. Imaju neuporedivo bolji standard, malo smo ih i razmazili. Mi smo se borili za komunizam, slobodu, bratstvo i jedinstvo... Oni imaju sve to i bore se samo za bolji život, oni nemaju potrebe da se bore za ono što je već izboreno. Ali, imaju šta da čuvaju i to je borba!“³⁰⁰

Mnogi su aktivisti radili s mladima nastojeći im prenijeti metode djelovanja i društvene vrijednosti. Okupljali su ih u mjesnoj zajednici, osiguravali prostor za rad i zabavu, organizirali tečajeve i seminare političkoga sadržaja, nudili kulturne i sportske programe, osnivali klubove, turnire i natjecanja. U tom smjeru djelovali su, primjerice, Dževad Mujkanović iz Fojnice i Jan Njemoga iz Kovačice.³⁰¹ Svoje je iskustvo mladima diljem makedonske Općine Strumica, „ne žaleći ni truda ni vremena“, prenosio Aleksa Mitev.³⁰² U selu Šabići u MZ Badić kraj Bosanske Krupe pokretač mladih bila je upravo jedna od njih: Mina Šabić, koja je krajem 1981. pohađala četvrti razred gimnazije.³⁰³ Uz njezino vodstvo, mladi su podizali omladinski dom, gradili i održavali cestu prema općinskom središtu, pomagali pri sjetvi i kupovali glazbene instrumente. Kakvi god bili u očima starijih, mladima je trebalo davati prostora za programe i akcije koje su sami htjeli provesti. Međutim, stariji se ponekad nisu dali, a spomenuti Mitar Zimonjić to je ovako objasnio:

³⁰⁰ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 6.

³⁰¹ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1980., 1; „Doprinosi Jana Njemoge“, *MZ*, 1983., 10.

³⁰² „Likovi aktivista“, *MZ*, 1984., 7.

³⁰³ „Likovi aktivista“, *MZ*, 1981., 12.

„Znaju oni, brate, i da rade i da organizuju posao i hoće. Ja sam penzioner i stariji sam čovjek, ali moram priznati da baš ti stariji, kojih ima dosta u većini mjesnih zajednica, puno smetaju. Oni treba da ponude iskustvo i da pomognu, ali treba da poslušaju i mlade. Ako hoćete zabilježite, ako nećete ne morate, ali mislim da bi svaka mjesna zajednica mnogo efikasnije izvršavala svoju ulogu kada bi više građana bilo angažovanih u njenom radu. Sav teret se obično svali na grupu ljudi koji hoće raditi. Tako je to svugdje pa i kod nas.“³⁰⁴

Svugdje pa tako i u slovenskoj televizijskoj seriji *Naša krajevna skupnost* moglo se dogoditi da mogući aktivist, no za početak ipak delegat, netko postane gotovo prisilno i uz nagovaranje.³⁰⁵ Kada je Pipan prepoznat kao dobar kandidat laskali su mu govoreći da je to „iznimna čast“ i da je „Prometej samoupravljanja“ u mjesnoj zajednici, no on se aktivirao preko mjere koju je okruženje bilo spremno podnijeti pa je krenulo bojkotiranje i izbjegavanje „gnjavatora“. Od kandidata za delegata postao je zamjena za netom umirovljenog općinskog službenika. Mislili su da su ga se tim lukavim premještajem riješili, no nepostojanje srednjoročnog plana razvoja uskoro je mjesnu zajednicu temeljem upozorenja određenog općinskog službenika moglo stajati financiranja. Gnjavljenje je tako od drugarske poprimilo birokratsku dimenziju, no naposljetku je ipak moglo donijeti određene koristi i onima koji u slobodno vrijeme nisu htjeli unijeti više od nužne doze društvenoga samoupravljanja.

Za svakoga ponešto

„Za svakog po nešto“ bilo je u kulturno-zabavnom životu Zaprešića nedaleko od Zagreba početkom osamdesetih i godinama ranije.³⁰⁶ Mjesna zajednica takve povećane veličine, ujedno i središte općine, mogla se osloniti na Narodno sveučilište koje je slobodno vrijeme građana ispunjavalo koncertima, kinopredstavama te predavanjima liječnika i znanstvenika. Kulturno-umjetničko društvo Ilija Gregorić tada je već deset godina radilo „na razvijanju kulturne djelatnosti na amaterskoj osnovi sa ciljem da odgaja članove u duhu socijalističkog

³⁰⁴ „Decenija uspješnosti“, *MZ*, 1984., 12.

³⁰⁵ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevna skupnost*, epizoda Delegat, RTV Ljubljana, 1980-1981.

³⁰⁶ „Za svakog po nešto“, *MZ*, 1981., 12.

patriotizma, boreći se za kvalitetu i idejnost umjetničkog rada“, što je u praksi značilo postojanje limene glazbe, mješovitoga zbora, folklornog ansambla, tamburaške sekcije, odnosno glazbenu živost koju je stvaralo 450 članova KUD-a podijeljenih u deset sekcija. Značilo je to i ne prepuštati se primanju gotovih sadržaja, nego u aktivnoj dokolici sudjelovati u oblikovanju novih. Mladi su najviše zanimanja pokazivali za Sportsko društvo Jugokeramika, povezano s istoimenom tvornicom, i za Rukometni klub Partizan, proizašao iz poratnoga Društva za tjelesni odgoj Partizan. S više od šest stotina članova najmasovnije je bilo Sportsko-ribolovno društvo Šaran čiji su članovi brinuli o poribljavanju i čuvanju okoliša. Slobodno vrijeme ispunjavao je i Raketno-astronautički klub, uspješan u raketnom i aviomodelarstvu, ali i volontiranje u Crvenom križu.

Sliku slobodnoga vremena sličnu zaprešićkoj daju prikazi društvenoga života u stotinama drugih mjesnih zajednica. Ona je uvijek potpunija ondje gdje je zajednica bila omanji grad ili veće selo jer su dostupni kadrovi i materijalna sredstva pružali više mogućnosti, dakle i više organiziranoga kulturnog i sportskog amaterizma. Kapaciteti mjesnih zajednica u tim područjima nisu bili podjednaki, kao ni u mnogočemu drugome, no u malim je mjestima ispunjenost zajedničkog i organiziranog provođenja slobodnoga vremena gotovo isključivo ovisila upravo o mjesnoj zajednici. Najčešće se računalo da je ključ u prostoru i da će otključavanje novih društvenih prostorija udahnuti snagu sadržaju, iako se u toj procjeni moglo pogriješiti. Takva ulaganja iz dana u dan događala su se diljem Jugoslavije. Tipski zato zvuči vijest da su u Slavoniji, u virovitičkim seoskim mjesnim zajednicama sagrađeni brojni društveni domovi gdje se „veći broj mještana može okupiti u jednoj prostoriji na sastanku, priredbi ili zabavi (ponegdje i na svadbi)“.³⁰⁷ Zajedničkom snagom i novcem dom su gradili u MZ Očauš, u bosanskoj Općini Teslić.³⁰⁸ Jelenak, Gorica i Martinići u crnogorskoj Općini Danilovgrad ulagali su u omladinski dom, knjižnicu, televizor, gramofon i sportski poligon.³⁰⁹ U Makedoniji, u Općini Gostivar u desetak su sela gradili ili obnavljali domove kulture i omladinske domove koji su

³⁰⁷ „Novi polet u izgradnji društvenih domova“, *MZ*, 1983., 11.

³⁰⁸ „Dom i struja – cilj Očaušana“, *MZ*, 1980., 1.

³⁰⁹ „Zamašna akcija stanovnika Jelenka, Gorice, Martinića...“, *MZ*, 1971., 4.

ponekad imali knjižnicu i kinodvoranu.³¹⁰ Međutim, nije sve moglo biti samo u gradnji infrastrukture pa su se neke mjesne zajednice izrazitije okrenule sadržajnoj nadgradnji. Bosanska MZ Sanski Most razvila je tradicionalnu Akciju cvijeća kao cjelogodišnji program osvještavanja o očuvanju okoliša, važnosti širenja i održavanja zelenih površina, održavanja vodotoka i pošumljavanja, čak i nagrađivanja cvijetnjaka i dvorišta te najljepših primjeraka kućnoga bilja.³¹¹ U brojnim je sredinama naglasak bio na tjelesnoj kulturi pa se, primjerice, svaki četvrti građanin, kao u Makarskoj, ili svaki peti, kao u Glibovcu kraj Smederevske Palanke, bavio sportom i rekreacijom.³¹² Sportske, kulturno-umjetničke, tehničke i druge aktivnosti u zatvorenom prostoru i na sportskim terenima bile su zanimacija djece i mladih u MZ Jalžabet kraj Varaždina gdje je u dokolici bilo sve manje „nekadašnjih priča o vukodlacima i vješticama“, a više povijesti, tehnike i prirode.³¹³

Sportski sadržaji sigurno jesu bili među najpopularnijima. Nogomet, rukomet, košarka, odbojka i stolni tenis u mjesnim su zajednicama bili najčešće zastupljeni sportovi među rekreativcima i natjecateljima. Bez barem jednostavnih igrališta po naseljima masovnost ne bi bilo moguće ostvariti, stoga je i tema gradnje bila jednako važna koliko i vijesti o sportskim susretima i treninzima. Takve su vijesti ponovno često bile tipske i nastajale su po sličnom obrascu. U MZ Mol u vojvođanskoj Općini Ada za razne su ekipne sportove i razne uzraste sagradili sportsko-rekreacijski centar gdje su tereni imali rasvjetu i tribine.³¹⁴ Na sjevernom Jadranu, opatijska MZ Matulji – čiji su građani u zajedništvu bili „svi kao jedan“ – sagradila je mali sportski centar koji je godinama očekivao mjesni DTO Partizan, čiji su članovi u međuvremenu koristili ne sasvim odgovarajuću školsku dvoranu.³¹⁵ Južnije, na otoku Ugljanu u zadarskoj općini, MZ Sutomišćica poslije četiri godine gradnje i podizanja obalnog zida radi zaštite od plime uz samo je more otvorila igralište kao zač-

³¹⁰ „Obnavljaju se domovi kulture“, *MZ*, 1979., 11.

³¹¹ „Mjesec cvijeća 1977.“, *MZ*, 1977., 7-8; „Akcijom cvijeća za čišći grad“, *MZ*, 1987., 7.

³¹² „Četvrtina stanovništva aktivna u sportu i rekreaciji“, *MZ*, 1984., 2; „Svaki peti stanovnik – sportista“, *MZ*, 1979., 2.

³¹³ Hrženjak i dr., „Jalžabet između prošlosti i budućnosti“, 77, 107.

³¹⁴ „Rekreacija – sastavni dio života“, *MZ*, 1986., 8-9.

³¹⁵ „Mjesna zajednica Matulji – svi kao jedan“, *MZ*, 1972., 12.

tak budućega sportsko-rekreacijskog centra.³¹⁶ Baranjska MZ Darda u belomanastirskoj općini preko OSIZ-a odgoja i obrazovanja podigla je novu školsku dvoranu koju su također koristili klubovi i rekreativci i koja je sve mještane „zblížila“.³¹⁷ S druge strane, mimo vijesti o otvaranju novih objekata, postojale su i one koje su bilježile uspjehe. Jednostavna dvorana MZ Voćarska u zagrebačkoj Općini Medveščak s postavljenim je stolovima također bila „mjesto okupljanja“, a u njoj su 1988. posebno uspješni bili stolnotenisači, članovi Društva za sportsku rekreaciju Partizan.³¹⁸ Izvrsni u amaterskom sportu bili su mještani MZ Glibovac kraj Smederevske Palanke koji su deset godina ranije na Olimpijskim seoskim igrama Srbije imali čak 450 sudionika koji su povlačili užu, igrali nogomet, odbojku, rukomet, košarku i šah, gađali iz puške, skakali u dalj i vozili biciklističke ture te za sve to dobili republičko priznanje.³¹⁹ Godine 1977., u Godini fizičke kulture, iz Općine Kruševac su javljali da je u stotinjak sela osigurano zemljište za sportske terene ili su oni već izgrađeni pa se održavaju brojni susreti i natjecanja s tisućama sudionika, a na delegatskoj je osnovi preustrojena sportska organizacija Partizan čime je „podruštvljena fizička kultura“.³²⁰

Shvaćanje rekreacije kao društvene vrijednosti i obaveze bilo je posve u skladu sa smjernicama jugoslavenskoga savjetovanja Sportska rekreacija u mjesnoj zajednici, koje je 1975. održano u Šibeniku uz sudjelovanje više od dvije stotine delegata SSRN-a, SSO-a, mjesnih zajednica, općina, OUR-a, sindikata, SIZ-ova, Saveza za sportsku rekreaciju i tjelesni odgoj Partizan Jugoslavije i drugih.³²¹ Pored preporuke o osnivanju Partizanova aktiva ili društva u svakoj mjesnoj zajednici i proglašavanja Godine fizičke kulture, svi koji su tome mogli pridonijeti pozvani su na stalnu brigu i angažman oko rekreacije:

³¹⁶ „Sagrađeno igralište“, *MZ*, 1978., 8-9.

³¹⁷ „Dvorana ih zblížila“, *MZ*, 1986., 1.

³¹⁸ „Sportska dvorana – mjesto okupljanja mladih“, *MZ*, 1988., 5.

³¹⁹ „Svaki peti stanovnik – sportista“, *MZ*, 1979., 2.

³²⁰ „Sportske manifestacije okupile 32.000 ljudi“, *MZ*, 1978., 4.

³²¹ O DTO Partizan vidi: Klasić, Hrvoje, „How Falcons Became Partizans“, *The International Journal of the History of Sport, Special issue: The History and Social Role of Sport in Socialist Yugoslavia*, 9, 34, 2017., 832-847.

„Sportskom rekreacijom u mjesnoj zajednici obuhvatiti što veći broj stanovnika svih dobi, oba spola, i tako doprinosti očuvanju i podizanju njihovog zdravlja, vitalnosti, radnih sposobnosti i produktivnosti. [...] Sportska rekreacija je značajan faktor kulturnog i kreativnog načina provođenja slobodnog vremena, razvijanja slobodne socijalističke ličnosti, podizanja obrambene sposobnosti u okviru jedinstvenog sistema općenarodne obrane. [...] U mjesnim zajednicama treba razvijati raznovrsne i svim uzrastima dostupne sportsko rekreativne aktivnosti koje će obogaćivati sadržaj i organizirano korištenje slobodnog vremena.“³²²

Godine 1989. Rovinj je bio domaćin trostrukoga programa: VII. Europskog festivala sportske rekreacije s više od 3.000 inozemnih i više od 700 jugoslavenskih sudionika koji su nastupili u dvadeset disciplina, zatim međunarodnoga znanstvenog skupa Sportska rekreacija u radnim organizacijama i turizmu koji je ujedno bio prilika za redovito okupljanje UNESCO-ova Odbora za sport i slobodno vrijeme te XXXV. smotre Partizana Jugoslavije.³²³ List *Mjesna zajednica* o svemu je izvještavao u novoj rubrici Odmor i rekreacija. Za mjesne zajednice još važnije su bile Partizanove preporuke za rad mjesnih ograna, među njima savjet o izlasku u prirodu jer za rekreativno tjelesno vježbanje sportski objekti u mjesnoj zajednici ne moraju biti nužnost.³²⁴

Kultura je također bila područje u kojem se mnogo ulagalo u izgradnju prostora za odvijanje programa. Najčešće je to bio društveni dom ili dom kulture unutar kojega je bila višenamjenska dvorana za održavanje zborova građana, priredaba, predstava, kinopredstava i koncerata, uvježbavanje folklornih i drugih amaterskih nastupa domaćih i gostujućih KUD-ova, družina i pojedinaca. Mogli su pod istim krovom biti barem manja knjižnica, po mogućnosti s čitaonicom novina, časopisa, enciklopedija i drugih izdanja, možda spomen-soba povijesne ili folklorne baštine te izložbeni prostor s fotografijama, slikama i skulpturama lokalnih i drugih umjetnika, a u nekom kutku vrlo vjerojatno i ugostiteljska ponuda. Očekivalo se da

³²² „U svakoj mjesnoj zajednici organizacija za sportsku rekreaciju“, *MZ*, 1975., 11.

³²³ „Evropski festival sportske rekreacije“, *MZ*, 1989., 5: „Svi su pobjednici – nema poraženih“, *MZ*, 1989., 7-8.

³²⁴ „Mogući sadržaji programa sportske rekreacije u MZ i uvjeti za njihovu realizaciju“, *MZ*, 1989., 4.

takvi prostori budu ugodni, skladno uređeni i ukrašeni umjetničkim djelima jer će njegovanjem „kulture ambijenta“ mjesna zajednica lakše privući one građane koji nisu imali naviku posjećivati kulturne ustanove i priredbe.³²⁵ Prema ocjeni Izvršnog odbora SSRNJ šezdesetih je u Hrvatskoj bilo uređeno nekoliko stotina domova, u Sloveniji su se isticali Ljubljana, Kranj, Tržič i Škofja Loka, u Crnoj Gori Titograd (kasnije Podgorica), Nikšić i Kotor, mnogo uspješnih primjera bilo je u Srbiji, dok su deseci novih domova otvoreni u Makedoniji te Bosni i Hercegovini.³²⁶ Međutim, istim vrednovanjem već tada su uočena tri problema: takvih prostora i dalje nije bilo dovoljno, neki su bili korišteni nenamjenski, a prioritetni zadatak ipak nisu trebali biti objekti već programi.

„Toj činjenici treba dodati jednu još goru, a ta je što nije mali broj naselja u kojima su izgrađene i adaptirane društvene prostorije, ali se one ne koriste u svrhe kojima su namijenjene. Te su prostorije često prepuštene propadanju ili služe različitim privrednim organizacijama ili pojedincima kao birtije, kartašnice, skladišta ili ih koristi općinska uprava za mjesne urede i druge upravne potrebe. [...] Važnije je organizirati široku aktivnost oko potpunijeg korištenja društvenih prostorija i razvijanja društveno-zabavnog života i samoupravnih odnosa.“³²⁷

Stoga su se nastojanja oko razvoja kulture, njezine dostupnosti svima i otvorenosti za sve nastavila tijekom sedamdesetih i osamdesetih. Cilj takve uključivosti bio je kulturni napredak radnih ljudi i građana koji su sami trebali biti stvaratelji kulture umjesto tek puki primatelji gotovih sadržaja visoke i masovne kulture jer će se samo tako – planiralo se, i u društvenim mijenama djelomično ostvarivalo – kultura istrgnuti iz okrilja „elitizma, monopola, privatizacije, začahurenosti tradicionalnih institucija i snobovskog mentaliteta“.³²⁸ Spuštanje među građane ili rad na povezivanju kulture i narodnih masa, sukladno stajalištima Desetoga kongresa SKJ, bio je i cilj

³²⁵ „Razvoj kulturnih delatnosti u mesnoj zajednici“, *MZ*, 1973., 11.

³²⁶ „Društvene prostorije u mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1970., 9.

³²⁷ Isto.

³²⁸ „Kultura kao zajednički produkt, interes i potreba radnih ljudi i građana“, *MZ*, 1974., 4. Vidi: Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture u praksi: mikroperspektiva Karlovca i Pule“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 59-81.

istaknut 1974. pri obilježavanju tridesete godišnjice Prvoga kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom kada su OUR-i i mjesne zajednice izdvojeni kao „najdjelotvornije i društveno najodgovornije mjesto za [...] promicanje i oživotvorenje“ načela masovnosti kulture.³²⁹ Godinu ranije Republički odbor za mjesne zajednice RK SSRN Makedonije prihvatio je program jednogodišnje kulturne akcije na selu koji je s ciljem zadovoljavanja kulturnih potreba, odnosno mobiliziranja svih snaga na gradnji domova i osposobljavanja kadrova, provodila Kulturno-prosvjetna zajednica Makedonije u suradnji s općinama, lokalnim medijima i makedonskom akademskom zajednicom.³³⁰

Svaki novi dom i svaki novi program značili su potvrdu takvih republičkih i saveznih namjera. Svoj doprinos potvrdi davali su novi dom kulture u Sibirju kraj Slavenskoga Broda, zatim društveni dom, nadaleko zamijećen KUD Seljačka sloga i likovna grupa u Donjoj Dubravi u Međimurju, književna večer u Jurjevu kraj Senja u Hrvatskom primorju i amaterska likovna grupa Bundek u novozaagrebačkoj MZ Središće.³³¹ Jednaki učinak postizali su dom kulture u MZ Banovići Sela, smještenoj podno Konjuha u bosanskoj Općini Banovići, izložbe i umjetničke kolonije Kluba likovnih radnika Krušnica te kinopredstave po mjesnim zajednicama Bosanske Krpe.³³² U Srbiji su to, među ostalim, činili dani amaterske kulture u Jaloviku u Općini Vladimirci s kojima je živjelo „celo selo“, potom dom kulture u čačanskoj MZ Srezojevci, baš kao i veliki i nagrađivani dom kulture u vojvođanskoj Sonti koji je imao dvoranu s pet stotina sjedala i nastojao ponuditi „sve ono što karakteriše život i želju meštana“.³³³ Upravo je Vojvodina bila hvaljena zbog iznimno razvijene mreže domova koju je 1981. činilo oko dvije stotine objekata,

³²⁹ „Djelotvorna kulturna akcija – prvorazredna društvena obveza mjesnih zajednica“, *MZ*, 1974., 8.

³³⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2637, Републички одбор на месните заедници, sjednica, 12.2.1974., Едногодишна културна акција на село.

³³¹ „Otvora se dom kulture“, *MZ*, 1980., 4; „Kulturno-zabavne aktivnosti u žiži interesa“, *MZ*, 1988., 4; „Književno veče i izložba slika“, *MZ*, 1982., 2; „Slikarstvo koje zbližava“, *MZ*, 1988., 5.

³³² „Dinar za domove kulture“, *MZ*, 1977., 2; „Uređuju se domovi kulture“, *MZ*, 1978., 7; „Likovne izložbe u mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1978., 7.

³³³ „Celo selo živi sa danima kulture“, *MZ*, 1979., 10; „Dom kulture – za Dan Republike“, *MZ*, 1978., 11; „Dom kulture ‘25. maj’ – središte društvenog života“, *MZ*, 1987., 5.

no ondje nisu namjeravali stati na pokrivenosti već gotovo svakog drugog naselja, nego graditi i dalje sve dok dom kulture ne bude u svakoj mjesnoj zajednici.³³⁴ Početak rada malih mjesnih kulturnih centara bio je prekretnica u aktivnostima mjesne zajednice, toliko važna da su na otvorenje ponekad dolazili istaknuti dužnosnici. Član Predsjedništva SFRJ Lazar Koliševski prisustvovao je 1973. s još pet tisuća građana polaganju kamena temeljca u gostivarskoj MZ Negino, na lokaciji gdje su vjerski predstavnici tražili džamiju, a mjesna zajednica sa svojim društveno-političkim organizacijama dom kulture.³³⁵ Nova predsjednica CK SKH Milka Planinc govorila je 1972. na otvorenju Titova spomen-muzeja u MZ Veliko Trojstvo, mjestu u kojem je on živio i radio dvadesetih godina, smještenom u Općini Bjelovar čijih je 86 od 114 sela već tada imalo društveni dom ili dom kulture.³³⁶ Hrvatska lokalna „rasadišta kulturnih akcija“ i makedonski radni ljudi kao „kreatori kulture“ trudili su se biti što boljima.

„Karakteristika je organizacije kulturnog života u mjesnim zajednicama da nije koncentrirana na jednu formalno određenu ili prihvaćenu instituciju, nego da se njome bavi nekoliko organizacija kao na primjer: SSRN, Savez omladine, Vatrogasno društvo, škola, mjesna zajednica, neformalno sastavljene glazbene grupe i druge.“³³⁷

„U tom je smislu očit sve veći interes za kulturno-zabavni život pri čemu radni ljudi podjednako nastoje da, s jedne strane, budu njegovi neposredni nosioci, a s druge da stvore što povoljnije uslove za nastup kulturnih institucija i organizacija opštine i širih društveno-političkih zajednica.“³³⁸

Na tom putu pomoći su mogle smjernice kakve su u Hrvatskoj 1981. na tridesetak stranica sastavljene u Radničkom i narodnom sveučilištu Moša Pijade u Zagrebu pod naslovom Elementi planiranja razvoja kulturnih djelatnosti u mjesnoj zajednici. Poslije izravnog i oštrog početka koji je ukazao na „očiti nesklad između načela kulturne politike i njezina praktičnog provođenja“, uslijedile su tvrdnje o zaostajanju kulture u mjesnoj zajednici u usporedbi s onom u radnim organizacijama, o potrebi za decentralizacijom i demetropolizacijom

³³⁴ „Dom kulture u svakoj MZ“, *MZ*, 1981., 9.

³³⁵ „Radni ljudi – kreatori kulture u svom naselju“, *MZ*, 1973., 12.

³³⁶ „Domovi kulture i škole – rasadišta kulturnih akcija“, *MZ*, 1972., 12.

³³⁷ Isto.

³³⁸ „Radni ljudi – kreatori kulture u svom naselju“, *MZ*, 1973., 12.

kulture te uključivanjem svih građana, u dobnom smislu od društva Naša djeca do kluba umirovljenika. Navodeći mogući sadržaj rada smjernice su razradile metodologiju planiranja razvoja kulture u širokom području koje je uključivalo kulturu stanovanja, zaštitu okoliša, zdravstvenu, tjelesnu i tehničku kulturu, kulturu samoupravljanja i međuljudskih odnosa, kulturne djelatnosti u općenarodnoj obrani, knjigu kao „istinsku potrebu“, kulturni amaterizam i informiranje. Kritika usmjerena na „kulturno mrtvilo“ ukazivala je na neuspjeh u mnogim sredinama:

„Ne trebamo gajiti iluzije kad govorimo o planiranju kulturnih potreba u mjesnoj zajednici da su sve mjesne zajednice i ljudi u njoj spremni i sposobni da se izbore za vlastiti svakidašnji kulturni život, za primjerene oblike samoaktivnosti. Uspjesi u jednoj mjesnoj zajednici povući će druge mjesne zajednice u organiziranu kulturnu akciju u brojnim gradskim naseljima koja danas žive u kulturnom mrtvilu, ako se izuzme konzumiranje onih kulturnih sadržaja što ih prenose sredstva masovnog informiranja.“³³⁹

Samo nekoliko godina kasnije nekim je mjesnim zajednicama doista bilo iznimno stalo do izvrsnoga prijema domaćeg i stranog televizijskog programa, čime su pokazivale što to zapravo njihovi stanovnici rado čine u slobodno vrijeme te pokretale ulaganja u dotad nepoznatu razinu infrastrukture. Vremena zajedničkoga sjedenja uz televizor u dvorani društvenoga doma odavno su bila prošlost kada su mariborske mjesne zajednice Prežihov Voranc i Selnica napravile „korak u budućnost“ i postale predvodnice u uvođenju kablске televizije u Jugoslaviji.³⁴⁰ Zbog konfiguracije toga područja prijem je bio otežan pa su ondje osmislili sustav koji će povezati zemaljske i satelitske programe te od Dana mladosti 1986. njihov prijem preko kabela omogućiti u svakom domu. Trošak nabave skupe satelitske antene time je podijeljen među tisućama kućanstava koja su dobila savršen signal obaju programa Televizije Ljubljana i Televizije Zagreb, koparske, austrijske i mađarske televizije te nekoliko satelitskih kanala kao što su Musicbox, Teleklub, Filmnet i SAT1.³⁴¹ Dobili su još

³³⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6538, Radničko i narodno sveučilište Moša Pijade, OOUR Centar za kulturu, OOUR Centar za samoupravljanje, Katja Matković Mikulčić, Željko Obad, Elementi planiranja razvoja kulturnih djelatnosti u mjesnoj zajednici, 1981.

³⁴⁰ „Korak u budućnost“, *MZ*, 1986., 7.

³⁴¹ „Što je to kablovska televizija“, *MZ*, 1986., 8-9.

nešto: prvo, mogućnost za mali lokalni studio kojim preko kabela mogu emitirati lokalne vijesti i informirati delegate – što je redovito svagdje bila važna tema – te drugo, uspješnu akciju koja pridonosi „afirmaciji mjesnih zajednica kao faktora društveno-ekonomskog razvoja“.³⁴² Slično se događalo u nekim dijelovima Ljubljane, Grosuplju, Mojstrani, Kranju, Velenju, Ptuj i Celju, zainteresiranih je bilo i u Splitu, Zagrebu, Beogradu, baš kao i u sarajevskoj MZ Dobrinja i skopskoj MZ Živko Brajkovski u Općini Čair, što je sve zajedno pobudilo zanimanje i podršku Jugoslavenske radiotelevizije i Saveznog izvršnog vijeća.³⁴³ Ipak, sve bi bilo nemoguće bez uplata kućanstava, a na mariborskom području one su tada s iznosom od 85.000 dinara bile ispod razine prosječne mjesečne plaće.

Dio novca za slične je svrhe u nekim sredinama mogao donijeti turizam, o kojem se sedamdesetih i osamdesetih rado pisalo kao o motoru razvoja primorskih i kontinentalnih mjesnih zajednica, posebno manjih i seoskih. Mislilo se pritom prije svega na komercijalni turizam, ne na socijalni koji je i dalje opstajao pa je, primjerice, tisuću vojvođanske djece tijekom ljeta 1989. u smjenama boravilo u šibenskoj MZ Betina, na otoku Murteru, gdje je s OSIZ-om dječje zaštite odmaralište uredila MZ Dolovo iz Općine Pančevo.³⁴⁴ Turizam je općenito shvaćan kao „dobrobit“ za domaće i goste pa je u idealnoj strukturi svojih tijela svaka mjesna zajednica mogla barem razmišljati i o vlastitu turističkom društvu; turizam je značio godišnji odmor na moru sa svim troškovima i prihodima toga poduhvata, vikend proveden na selu izloženom samim počecima ruralnoga turizma te niz drugih scenarija s itinerarima usmjerenima diljem zemlje; i konačno, turizam je postajao „glavna briga“ i „glavni zadatak“, bilo da je već „donio preporod“ i „preuzeo primat“ ili je to kao „neiskorištena šansa“ nekome mjestu mogao učiniti u budućnosti.³⁴⁵

³⁴² „Korak u budućnost“, *MZ*, 1986., 7.

³⁴³ „Što je to kablovska televizija“, *MZ*, 1986., 8-9; „Kablovska i satelitska TV – u strategiji razvoja Jugoslavije“, *MZ*, 1986., 11.

³⁴⁴ „Letovanje i zimovanje za 1000 mališana“, *MZ*, 1989., 1.

³⁴⁵ „Tko će biti domaćin ‘vikenda na seoski način’“, *MZ*, 1974., 32; „Turizam je donio preporod“, *MZ*, 1978., 8-9; „Glavni zadaci – stvaranje uslova za normalan život i turističko privređivanje“, *MZ*, 1980., 2; „Sebi i gostima na dobrobit“, *MZ*, 1981., 5; „Uz poljoprivredu koraci u turizam“, *MZ*, 1981., 5; „Turističko društvo u svakoj mjesnoj zajednici“, *MZ*, 1983., 4; „MZ i turizam – još uvek neiskorištena šansa“, *MZ*, 1983., 4; „Turizam preuzeo primat“, *MZ*, 1984., 5; „Turizam im je glavna briga“, *MZ*, 1989., 9.

Shvaćalo ga se kao sve važniju gospodarsku granu, u mnogim sredi-nama do tada već i ključnu, koja stoga može pomoći u razvoju in-frastrukture i sadržaja za slobodno vrijeme jugoslavenskih građana, kako onih koje su turistima bili izravni domaćini, tako i onih koji su ulazili u ulogu domaćih turista. Međutim, turizam je donoseći i odnosio jer je u programima organizirane zabave i društvenoga ži-vota žarište sa stalnoga stanovništva moglo prijeći na turiste. Takva je nezgodna opasnost 1980. bila zamijećena u općem komentaru potaknutom analizom pulskih mjesnih zajednica čija krivnja u tom smislu nije bila ni blizu onoj koja se mogla svaliti na neke druge ja-dranske općine:

„Malo je sredina koje se pored toga bave i pitanjima zdravstvene i socijalne zaštite, brige o djeci i omladini, a slično je i s kulturno-za-bavnim i sportskim životom. Nešto više rezultata na tom području imaju mjesne zajednice gdje je razvijen turizam, no na takvu aktiv-nost uglavnom se misli kako bi se zadovoljili gosti, a manje da se zadovolji kulturne i sportske potrebe mještana.“³⁴⁶

U nastojanjima suprotnima ovoj kritici uspijevali su nešto sjevernije, u zaleđu dviju istarskih općina najviše usmjerenih turizmu. U MZ Kanfanar, koja je pripadala rovinjskoj općini i čiji su brojni stanovni-ci radnim mjestom bili vezani za Rovinj i turizam, ta je gospodarska grana imala dobar povratni utjecaj na porast osobnog i društvenog standarda ne zagađujući izravno zaleđe sezonskom turističkom in-dustrijom.³⁴⁷ Stoga je Kanfanar s dvije stotine kućanstava i jednako toliko priključaka bio „vjerojatno rekorder po broju telefona u našoj zemlji“, što su mještani postigli sudjelujući izravnim uplatama bez samodoprinosu te ulaganjem radnih sati i tjelesne snage. U središtu mjesta bili su mjesni ured, pošta, zdravstvena stanica, parkiralište, čak i cvjetnjak sa zastavama. KUD Dvigrad djelovao je pet godina i okupljao pedesetak mladih, u Lovačkom društvu bilo je 120 čla-nova, mnogi su bili aktivni kao vatrogasci i pripadnici civilne zašti-te. Sportsko društvo Kanfanar okupljalo je više boćarskih klubova iz okolnih sela, održavalo nekoliko suvremenih boćališta i veselilo se novom nogometnom igralištu. Dakle, u ponudi je ponovno bilo za svakoga ponešto, a za sve ostale potrebe bili su tu gradovi u okolici

³⁴⁶ „U općini uvažavaju stavove mjesnih zajednica“, *MZ*, 1980., 9.

³⁴⁷ „Mladi se vraćaju“, *MZ*, 1980., 9.

sa svojim narodnim sveučilištima i drugim ustanovama. Manje od Kanfanara, smještena u zaleđu turističke Općine Poreč, mogla je ponuditi MZ Kaštelir u kojoj je sedamdesetih tek započelo preusmjerenje s poljoprivrede na turizam, iako takvo iznenađenje samo koju godinu ranije pri izradi srednjoročnoga plana razvoja „nikome nije bilo na umu“.³⁴⁸ Svoj je hobi s dužnošću ondje povezao Marčelo Valenta, predsjednik MZ, koji je fotoaparatom i kinokamerom snimao sve događaje i svoje snimke svake godine prikazivao na svečanoj sjednici Savjeta MZ. U susjednoj MZ Tar adaptirali su kinodvoranu uz pomoć lokalnih poduzeća, SIZ-a za kulturu i dobrovoljnim radom mještana te angažmanom OK SSRN.³⁴⁹ Tarski DVD iza sebe je imao tridesetogodišnji rad, Turističko društvo koordiniralo je smještajem u kućnoj radinosti, KUD se ponajviše bavio folklorom, Zajednica Talijana imala je svoju limenu glazbu, hrvatska djeca učila su talijanski pridonoseći „boljem komuniciranju među ljudima, razvoju zajedništva i njegovanju tradicija“, uspješan je bio mjesni nogometni klub, Crveni križ našao se među najboljima u općini, boračka i omladinska organizacija radile su na „evociranju uspomena na događaje iz novije povijesti“, aktiv Saveza komunista brojao je 65 članova, a MK SSRN dobro je djelovala u šest sekcija.³⁵⁰ Time su mnogi mještani svoje slobodno vrijeme ispunili društvenim angažmanom ili sadržajem koji su aktivisti omogućavali – baš onako kako je u zajednici trebalo i biti.

Upravo na učlanjivanje u društva i njihovo povezivanje s ciljem smislenog i svrhovitog korištenja slobodnoga vremena te na „prevladavanje negativnih elemenata kulturnog nasljeđa“ pozivao je hrvatski KOAMZ kada su unutar RK SSRNH analizirani planovi i programi rada mjesnih zajednica provedeni do sredine sedamdesetih:

„Veliki dio slobodnog vremena radni bi ljudi mogli na taj način usmjeriti u vrlo konstruktivnom pravcu. Kulturno-prosvjetna društva, muzička, pjevačka, folklorna i druga društva mogla bi daleko češće i bolje izmjenjivati svoja iskustva, svoje programe i međusobno se posjećivati te na taj način pružiti razonodu i intelektualnu zadovoljštinu radnim ljudima.“³⁵¹

³⁴⁸ „Turizam je donio preporod“, *MZ*, 1978., 8-9.

³⁴⁹ „Turizam preuzeo primat“, *MZ*, 1984., 5.

³⁵⁰ Isto.

³⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sjednica KOAMZ-a, 18.2.1975., Neki zadaci u vezi sa planovima i programima rada mjesnih zajednica.

Društveno-političke organizacije, društvene organizacije i udruženja građana sigurno jesu bili više ili manje uspješno angažirani u osmišljavanju slobodnoga vremena, no sedamdesetih i osamdesetih oko toga nisu stvarali društveni pritisak ili dirigirano slobodno vrijeme, izuzev mogućeg pretjeranog angažmana ponekog lokalnog aktivista. U istočnosrijemskoj MZ Golubinci bilo je sporta, lova, izleta, radioamaterstva, izložaba ručnih radova i dobrotvornih priredaba, a iza svega su stajali SSRN, SK, SSO, SUBNOR, KDAŽ, Savez rezervnih vojnih starješina (SRVS), Crveni križ, umirovljeničko, sportsko i lovačko društvo – upravo organizacije i udruge koje su ondje predstavljene kao „duša“ mjesne zajednice.³⁵² Aktivnost društveno-političkih i društvenih organizacija „kakva se rijetko nalazi“, utvrđena je i u Dalmaciji, u trogirskoj MZ Čiovo gdje su se isticali omladinac Tonči Miše i mjesni SSO: vlastitom snagom i prilogom od po dinar od svakoga kućanstva uredili su zapušteni prostor i ponudili ozbiljan program, a na otvorenju su svima dobro došli „sendviči i coca-cola“:

„Omladinci organiziraju kružoke o raznim temama. Pozivaju borce, aktiviste i komuniste da im drže predavanja o NOB-i, Partiji i revoluciji. Pružaju poduku učenicima srednjih škola iz fizike, matematike, stranih jezika... Svake subote organiziraju razgovore o aktuelnim temama.“³⁵³

Još konstruktivniji u izbjegavanju puke dokolice bili su mladi u Obudovcu kraj Bosanskoga Šamca. Godine 1985. tamošnjih 27 djevojaka i mladića upisalo je za njih besplatan 60-dnevni tečaj izrade pletenih košara u čemu je pomogla obližnja Tvornica pletenog namještaja, a sve s ciljem smanjenja nezaposlenosti i osposobljavanja radne snage.³⁵⁴ Program se provodio ni manje ni više nego u prenamijenjenoj dvorani diskoteke unutar omladinskoga doma. Sličnim putem krenulo je mjesto Sitnica u kosovskoj Općini Vučitrn, u ovom slučaju u suradnji s vučitrnskom Industrijom tekstila Polet i SIZ-om za zapošljavanje.³⁵⁵ U prostoru tamošnje mjesne zajednice godinama se održavao tečaj krojenja i šivanja koji je do 1989. završilo već oko šest stotina žena ulažući svoje vrijeme u dvomjesečno savladavanje teorije i četveromjesečnu praksu.

³⁵² „Mnogobrojne organizacije i društva – ‘duša’ mesne zajednice“, *MZ*, 1989., 9.

³⁵³ „Što rade Tonči i njegovi omladinci“, *MZ*, 1975., 12.

³⁵⁴ „Disko pretvorili u proizvodnu halu“, *MZ*, 1985., 2.

³⁵⁵ „Prekvalifikacijom do zaposlenja“, *MZ*, 1989., 3.

Ipak, svrhovito stjecanje novih znanja i vještina nije zauzelo sve omladinske i slične domove te iz njih izbacilo diskoteke kao u Obudovcu. Upravo suprotno, u sklopu novih društvenih prostorija ponekad su diskoteke namjenski građene ili su se naknadno nametnule kao najbolje rješenje za okupljanje mladih. Ponekad je na tom putu bilo fascinacije kao u Kovinu, ponekad otpora kao u Puli. Kada je 1989. na središnjem trgu I. MZ Kovin, u istoimenoj vojvođanskoj općini, otvoren suvremeni dom kulture, pokazalo se da zgrada „dominira centralnim trgom pitomog gradića“ te da se u njoj i oko nje rado okuplja „i mlado i staro“.³⁵⁶ U podrumu povećega zdanja našli su se diskoteka i prostorije za ONO i DSZ. „Koštao je dosta, ali će vratiti mnogo više“, pokazalo se kao ispravno očekivanje u prvim mjesecima rada jer dom je vrvio posjetiteljima i gledateljima dobro osmišljenih programa. Kao najbolje ulaganje pokazala se upravo diskoteka:

„Za samo tri meseca rada u aulama doma su održane četiri izložbe slika i skulptura. [...] U pozorišnoj dvorani su održane tri predstave [...] Treći deo Doma, Diskoteka ‘PINK’, i sadržajno i finansijski je ostvario najbolje rezultate. Do kraja prošle godine, njeni prostori su bili prepuni svake večeri, jer su u njima gostovali poznati izvođači narodne i rok muzike. [...] Od 1. septembra – kada je diskoteka otvorena, do 24. oktobra – u njoj se svake večeri zabavljalo prosečno oko 400 posetioca, koji su platili – 239.275 dinara, što je daleko najbolji finansijski rezultat u Domu kulture.“³⁵⁷

Ne tako velebna, već više priručna bila je od sredine osamdesetih diskoteka u novom prostoru pulske MZ Gregovica.³⁵⁸ Novi društveni dom ondje su, istroživši se u gradnji, bili prisiljeni održavati zaradom od kafića iznajmljenoga privatnom poduzetniku i od disco-kluba koji je prostor dijelio s dvoranom mjesne zajednice koja je tako imala svoje dnevno i večernje lice, jedno za sastanke i drugo za ples. Savjet doma trebao je sudjelovati u stvaranju programa i mnogi su „roditelji bili zadovoljni što se omladina zabavlja na takav način“ jer tako ne „krstare cijelim gradom u potrazi za zabavom [...] u lokalima i na sumnjivim mjestima“. Međutim, koliko god nadzirana zabava u sigurnim uvjetima bila dobrodošla, negodovanje skupine

³⁵⁶ „Otvoren Dom kulture“, *MZ*, 1990., 4.

³⁵⁷ „Diskoteka najrentabilnija“, *MZ*, 1990., 4.

³⁵⁸ „Radnim akcijama do standarda“, *MZ*, 1984., 5; „Kako do sredstava za održavanje društvenog doma?“, *MZ*, 1984., 6.

tvrdokornijih građana izazivao je komercijalni aranžman, čak je doveo do optuživanja vodstva mjesne zajednice za „antisamoupravno ponašanje“ i privremenog obustavljanja rada kluba, no aranžman je imao svoju finansijsku opravdanost, također i društvenu pa ga je podržao i aktiv Saveza komunista čiji je tajnik Vlado Zadković rekao:

„Dugo smo se bavili pitanjem: kako okupiti mlade? Tražili smo prave sadržaje rada koji bi privukli pažnju mladih. Tek smo ovim disco-klubom uspjeli privući da se okupljaju oko MZ. Svi smo bili zadovoljni što je napokon krenulo. Vjerovali smo da ćemo ih kasnije, kroz različite forme rada, zainteresirati i za društveno-političku i samoupravnu aktivnost u mjesnoj zajednici. Zato smo i podržali akciju mjesne zajednice na svim našim sastancima, jer smo svjesni situacije u kojoj se našla.“³⁵⁹

Koliko su diskoteke i uvjeti okupljanja mladih bili goruća tema svjedoči i tome posvećena cijela epizoda serije *Naša krajevna skupnost*. Mjesna zajednica imala je na raspolaganju zapušteno skladište koje je moglo donijeti zaradu od najamnine, pa i širenjem gostionice za što je gostioničar Đoka, doseljenik iz Srbije, bio zainteresiran, no delegacija omladinskog aktiva, među njima i sin predsjednika mjesne zajednice, zatražila je od tajnika prostorije za svoj disko-klub. U rješavanju slučaja nastojalo se postići troje: zadovoljiti mlade, izbjeći nepotizam i ne nasjesti na Đokine privatne interese. Općina je razrješavanje prepustila mjesnoj zajednici, a ova je vrući krumpir prebacila samoupravljačima – mladima i gostioničaru. Međutim, Đoka je vješto iskoristio situaciju postigavši da u prostor usele društvene prostorije nogometnoga kluba koji je vodio, dok će sokovi stizati isključivo s gostioničkoga šanka i tako njemu povećavati promet. Mladi su, istina, nešto dobili, ali u tom sukobu privatnog i javnog ne baš ono što su tražili.³⁶⁰

Osamdesetih su dugoročna društvena akcija Potrošač i udruženi rad te akcijski program Mjesec potrošača u jednom od svojih razgranatih rukavaca pozornost počeli usmjeravati prema akciji nazvanoj Vrtovi za sve. Jasan poticaj okretanju gradskoga stanovništva obradivom zemljištu dale su ekonomska kriza i višegodišnja stabilizacija koje su naglasile potrebu za jačanjem životnog standarda na različite načine pa i putem razvijanja sklonosti prema urbanom vrtlarstvu

³⁵⁹ „Kako do sredstava za održavanje društvenog doma?“, *MZ*, 1984., 6.

³⁶⁰ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevna skupnost*, epizoda Disko, RTV Ljubljana, 1980-1981.

koje bi omogućilo povoljniju opskrbu voćem i povrćem te donosilo osobnu i društvenu dobrobit. Nikako nije zanemariv ni duh vremena – sažet u sloganu *do it yourself* (DIY), u Jugoslaviji uglavnom poznatom kao *uradi sam* – u kojem su hobiji, kao vid mentalne i tjelesne rekreacije, sedamdesetih i osamdesetih postupno postajali sve poželjniji sadržaj za slobodno vrijeme.³⁶¹ Širenju ove ideje pridonosili su i domaći izdavači svojim brojnim priručnicima, novinskim priložima i rado čitanim časopisima, kao što je od 1975. bio zagrebački *Sam svoj majstor* ili još od 1969. ljubljanski *Moj mali svet*, usmjeren upravo na vrtlarstvo, uređenje okućnica i uzgoj biljaka. Osamdesetih, u jeku širenja vrtlarskoga pokreta, Obrazovni program Televizije Zagreb proizveo je specijaliziranu seriju *Vaš povrtnjak*. U vrtlarstvu su se okušali i tada popularni književno-televizijski junaci iz *Smogovaca*.³⁶²

Na početku višegodišnjega puta ulaska akcije Vrtovi za sve u planove mjesnih zajednica bila je inicijativa odozdo. Na meti je bilo zemljište u društvenom vlasništvu, poljoprivredno i ono urbanizirano na kojem gradnja još nije započela, smješteno unutar četvrti i među većim stambenim zgradama ili negdje na rubu grada. Među stanovništvom koje je metu odredilo najčešće su bili mlađi umirovljenici u pedesetim godinama, puni snage i želje za ispunjavanjem slobodnoga vremena. Međutim, gledajući sa strane i odozgo, spontane vrtlare trebalo je uklopiti u organizacijski okvir, a usput im pridružiti brojne nove hobiste. List *Mjesna zajednica* veću je pozornost vrtlarstvu dao ljeti 1983. te u ljeto i jesen sljedeće godine prateći prve sustavne pomake u najvećim gradovima i otkrivajući neslužbeno korištenje ove aktivnosti u ranijim godinama.

U sarajevskoj Općini Novi Grad zemljište se moglo dobiti u zakup već 1978., a vrtlari su u neke dijelove grada stihijski osvajali barem dvije godine ranije, među njima i Milovan Savić, čili i preplanuli umirovljenik Famosa (Fabrike motora Sarajevo).³⁶³ Regulirajući dotadašnju spontanost općina je 1984. vrtlarima zakup društvenoga zemljišta godišnje naplaćivala od 1,50 do 3 dinara po četvornom metru i očekivala prihod od milijun dinara. Gradska Općina Ilidža naplaćivala

³⁶¹ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 125-127.

³⁶² Duda, Igor, „S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma“, *Historijski zbornik*, 2, 2014., 411.

³⁶³ „Bašte ‘podupiru’ standard Sarajlija“, *MZ*, 1984., 8-9.

je za uređeno i iskrčeno zemljište dinar po metru te jednogodišnjim ugovorom dodjeljivala najviše 500 četvornih metara po građaninu, pretpostavljajući da je to više nego dovoljno za prehranjivanje jednoga kućanstva, ali i dalje s namjerom nedovoljno za osobnu zaradu prodajom uroda na tržištu. Poduzeća društvenoga sektora, poput OOUR-a PPK UPI, imala su prvenstvo u zakupu pa su u toj općini 1984. zakupila 230 tisuća, a građani 80 tisuća kvadrata. Sarajlije su imale svoju računicu, poput Bože Trkulje, umirovljenoga zapovjednika policijske stanice čija je mirovina iznosila oko 20 tisuća dinara, tek par tisuća manje od prosječne jugoslavenske plaće, a prema općinskom je cjeniku mogućih 500 metara možda plaćao najviše 1.500 dinara godišnje:

„U proljeće investiram za sjeme i gnojivo oko tri hiljade dinara. To se višestruko isplati. Evo, danas nosim kući pet kila graška. A grašak je na pijaci 60 dinara. Znači dobiću vrijednost od 300 dinara. A to nije malo ni za bogatije domaćinstvo. [...] Iskreno da kažem, na ovaj način se udaljim iz kuće. Da ne smetam domaćici. A istovremeno nešto privredim i rekreiram se.“³⁶⁴

„Odlučio sam se za najam zato što sam htio spojiti ugodno s korisnim, I tako svake subote ili nedjelje idem nekuda na vikend. Pa zar nije onda bolje da pođem na „svoju“ parcelu, u svoj vrt, ili kako ga moja supruga i ja nazivamo, na svoj ranč, i tamo se fizički rekreiram. I ne samo to. Mi se vrtlari tako nađemo, razgovaramo, zabavljamo (koji puta, uz roštilj) i do kasno u noć. A ne zaboravimo ni na financijsku korist. Posadio sam krumpir, grah, paradajz, krastavce, tikvice... [...] Paradajza sam dobio preko 100 kilograma... krastavaca preko 200 kilograma. Sve nisam mogao ni potrošiti. Davao sam prijateljima, nosio sam u poduzeće gdje radim.“³⁶⁵

Tako je razmišljao Milorad Banjac koji je iz središta Zagreba automobilom rado prevaljivao dvadesetak kilometara u smjeru Velike Gorice, do svojega vrta u Črakovcu.

Vrtova je bilo i u Španskom, Prečkom i novozagrebačkim naseljima, no črnkovečka vrtlarska kolonija, odmila zvana „mali raj“, imala je sasvim organiziran začetak.³⁶⁶ Godine 1981. na poziv Turističkoga saveza Velike Gorice, *Večernjega lista* te poljoprivrednih zadruga iz Črakovca, Velike Mlake i Čičke Poljane javilo se oko tri stotine

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ „Što kažu u MZ Črnkovec“, *MZ*, 1983., 6-7.

³⁶⁶ „Kako su se rodili zagrebački ‘Vrtovi za sve’“, *MZ*, 1983., 6-7.

rekreativaca pripravnih obrađivati po 150 četvornih metara za godišnju naknadu od 2.500 dinara ili tek četvrtinu prosječne mjesečne plaće, odnosno dvjestotinjak dinara na mjesečni dohodak od oko deset tisuća. Stanovnici tih mjesnih zajednica često su živjeli u mješovitim kućanstvima čiji su članovi bili zaposleni u gradu i obrađivali svoje poljoprivredno zemljište pa se među vrtlarima našlo mnogo onih iz udaljenih i sasvim gradskih četvrti. Vrijeme je pokazalo da su uz zemljište dobili i nove prijatelje, priliku za rekreaciju i stalni stručni savjet. Damir Rožić, agronom i rukovodilac proizvodnoga sektora Opće poljoprivredne zadruge Budućnost, zajedničkoga poduhvata pet susjednih mjesnih zajednica putem kojega su prodavali vlastite viškove, pomagao je nespretnim gradskim vrtlarima, pa i u vrijeme njihovih godišnjih odmora kada je jednom prilikom o svojem trošku kupio potrebno sredstvo i prskanjem spriječio širenje krumpirove zlatice:

„Mi smo zemlju izorali, bacili umjetno gnojivo, pripremili za sjetvu, napravili gredice, dali alat za obrađivanje... dajemo stručne savjete... Napravili smo i šupu za alat (u njoj je i naš alat koji dajemo vrtlarima a i njihov vlastiti). Zanimljivo je spomenuti da polovica vrtlara nikada do tada nije se bavila povrtlarstvom – bio im je to prvi susret s motikom, lopatom...“³⁶⁷

Bijeg u prirodu, iz stana u zgradi ili čak od supruge kao motiv je bio prisutan u čavrljanju novinara sa živahnim vrtlarima koji su, željni druženja s kolegama i prolaznicima, pri ruci redovito imali barem piće kojim bi počastili gosta. Četvrti koje su godinama ili čak desetljećima bile simbol modernizacije i urbanizacije – pravilne geometrijske pozornice novoga života smještenog u osunčane stanove, na asfalt ravnih prometnica i prostore organiziranih društvenih sadržaja – u ovom diskursu postajale su gotovo neprijateljsko „sivilo betonskih zgrada“ u kojem pate upravo oni koji su odrastali u prirodi, koji su „nenavikli da ceo dan odmaraju“ i koje gradsko vrtlarstvo „nostalgично podseća na pitominu seoskih njiva i polja“.³⁶⁸ To beogradsko ozračje protiv otuđenja u stranome gradu bilo je jednako onome u Zagrebu gdje je problem također bila „monotonija velegradskog života“ i gdje su vrtlari ostvarili prisnost, kako je primijetila tajnica maksimirske MZ Dobri dol Danica Drakula potvrđujući da

³⁶⁷ „Što kažu u MZ Črnkovec“, *MZ*, 1983., 6-7.

³⁶⁸ „I građani Beograda imaju spremna rješenja“, *MZ*, 1983., 6-7.

je to „veliki korak k povratku prirodi, i još veći k povratku iskrenim i toplim međuljudskim odnosima, tako rijetkim u velikim urbanim središtima“. ³⁶⁹ Ondje je u nekadašnjem neprohodnom grmlju između osmerokatnica u ulicama Dobri dol i Jordanovac vrtove obrađivalo tridesetak građana, razmjenjivalo iskustva, stjecalo prijatelje, na postavljenim stolovima igrali su šah i kartali. Sve su 1982. pokrenuli umirovljenici Milica i Radomir Brakuš, koji se oporavljao od srčanog udara. Iako su tajnici mjesne zajednice vrtlari bili „simpatični“, ipak su nazivani „divljima“. Naime, našli su se između odobravanja dijela aktivista, koji su tvrdili da je novonastalo stanje bolje od ranije zapuštenosti, i suprotnih glasova prema kojima su vrtlari bili „uzurpatori“. Mjesna zajednica u ovom slučaju nije imala većinu za davanje bilo kakve podrške, a Općina Maksimir sva je okopavanja zemljišta i postavljanja priručnih ograda držala bespravnim.

Za organizirano društveno samoupravljanje i hortikulturnu urednost urbanoga javnog prostora, neformalna samoorganiziranost i prizori krumpira iza neuglednih ograda bili su problem. Dok su jedni tražili kako odozgo uvesti red i najbolje iskoristiti nastalu priliku za „humanizaciju prostora“, drugi su se pribojavali pretjeranog uplitanja i tuđega reda u svojem poretku, među njima i Milenko Đukić iz beogradske MZ Kozara koji je sluteći štetu priželjkivao „samo da mesna zajednica ne ode u drugu krajnost – pa uništi i ovo što smo postigli“. ³⁷⁰ Naime, ondje je komunalna inspekcija, potaknuta i nekim kućnim savjetima, u strahu od ilegalnoga naseljavanja i poljoprivredne zarade rušila neugledna spremišta oruđa i uništavala usjeve tvrdeći da sve to „ružno izgleda iz aviona“. ³⁷¹ U tamošnjoj Gradskoj konferenciji potrošača planirali su da će mjesne zajednice popisati zemljišta, osigurati stručnu pomoć i inicirati davanje u zakup u skladu s programom Potrošač i udruženi rad, onako kako to su to već činile u Ljubljani, Mariboru, Zagrebu i Sarajevu. ³⁷² Upravo su slovenski modeli bili podrobno razrađeni. Urednički predstavljen kao „primjer koji treba slijediti“, ljubljanski je ustroj počivao na Hortikulturnom društvu u sklopu kojega je djelovalo Predsjedništvo organiziranih povrtlara, a na nižim razinama bili su mjesni aktivni povrtlara delegatski

³⁶⁹ „Vrtovi za sve‘ i u općinama Maksimir, Novi Zagreb i Trešnjevka“, *MZ*, 1983., 6-7.

³⁷⁰ „I građani Beograda imaju spremna rješenja“, *MZ*, 1983., 6-7.

³⁷¹ Isto.

³⁷² „Prestrojavanje za nove akcije“, *MZ*, 1984., 11.

udruženi u općinske zajednice.³⁷³ Primjerice, u MZ Stane Sever u ljubljanskoj Općini Vič-Rudnik mjesni aktiv okupljao je 92 člana, samoupravno organizirana čak i niže, na razini vrtlarskoga naselja ili kolonije. Primjenom ovog do mikrostrukture razrađenoga modela u Ljubljani su uspjeli reorganizirati divlje vrtove, a time i s njima povezanu divlju gradnju i prikupljanje otpada, ali i sanirati veća divlja odlagališta otpada na čijem je mjestu priređeno zemljište za nove nasade. Neke su kolonije imale i dječja igrališta te prostor za male dječje vrtove. U Mariboru je 1984. oko 1.200 obitelji obrađivalo unajmljene vrtove temeljem ugovora sa SIZ-om za komunalne poslove i uz godišnju zakupninu od 30 dinara po metru četvornom.³⁷⁴ U pripremu modela i izradu „agrokarte“ s dostupnim društvenim česticama uključeni su bili GK SSRN, Privredna komora, izvršna vijeća mariborskih općina, Agrokombinat, Poljoprivredna zadruga Zadrugnik, javno pravobranilaštvo, SIZ za komunalije, Zavod za urbanizam i Zavod za poljoprivredu. Planirali su i komunalno opremanje vrtova o trošku SIZ-a, s igralištima i spremištima oruđa, ali bez električne energije kako bi se spriječilo naseljavanje. Povrh svega, tridesetak od 84 tamošnje mjesne zajednice sudjelovalo je te 1984. u nagradnom natjecanju Zlatna ruža za najbolje hortikulturno uređenje.

Slijedeći primjere velikih gradova program Vrtovi za sve širio se po općinama. Tako je i program rada karlovačkoga Vijeća potrošača 1987. predviđao dodjeljivanje neobrađenog obradivog zemljišta građanima, uz važnu napomenu: kako je rok određen kao „odmah“, Općinski komitet za komunalno-stambene poslove morao je ubrzati proceduru, a savjeti potrošača u mjesnim zajednicama morali su „imati izoštreniji sluh“ za potrebe građana.³⁷⁵ Na sličan su način u jugoslavenskom akcijskom programu Mjesec potrošača za 1988. svi akteri – savjeti potrošača, mjesne zajednice, općine, sindikat, zadruge i općinski komiteti za komunalne poslove i urbanizam – pozvani na hitnu akciju kako bi se što bolje primijenila inozemna i iskustva nekoliko najvećih jugoslavenskih gradova te se uz skromnu naknadu ili čak besplatno građanima dodijelila zemlja „radi proizvodnje povrća, rekreacije i druženja“.³⁷⁶

³⁷³ „Ljubljanski ‘vrtovi za sve’“, *MZ*, 1984., 6.

³⁷⁴ „Mariborska ‘agrokarta’ za povrtlare-amatere“, *MZ*, 1984., 8-9.

³⁷⁵ „Potrošači Karlovca u akciji“, *MZ*, 1987., 2.

³⁷⁶ „Akциони program Mjeseca potrošača...“, *MZ*, 1988., 1.

U VJEŽBANJU ZAJEDNIŠTVA

Savezni Ustav iz 1974. odredio je da općine „međusobno surađuju na načelima dobrovoljnosti i solidarnosti“, dok je za građane vrijedila „dužnost [...] svakoga da drugome pruži pomoć u opasnosti i da solidarno s drugima sudjeluje u otklanjanju opće opasnosti“.³⁷⁷ Pojam „solidarnost“ javlja se u Ustavu na tridesetak mjesta, otprilike svaki drugi put uklopljen u „načela uzajamnosti i solidarnosti“ koja je jugoslavenski socijalizam ubrajao među svoja osnovna načela te ih i u raznim ustavnim člancima povezivao sa suradnjom, međusobnom ovisnošću, odgovornošću, socijalističkim humanizmom i čovječnošću. Ustav je prepoznavao radničku solidarnost i solidarnost s oslobodilačkim pokretima diljem svijeta, solidarnost i socijalnu sigurnost radnih ljudi i građana, solidarnost i uzajamnost u ostvarivanju zajedničkih potreba i interesa u području obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva i socijalne skrbi. Načelo je, nadalje, svoju primjenu pronašlo u unaprjeđivanju životnih uvjeta izdvajanjem i udruživanjem sredstava uz primjenu još jednoga načela: „Svatko prema sposobnostima – svakome prema njegovu radu“, kao privremenoga rješenja do budućega komunističkog ideala „Svatko prema sposobnostima – svakome prema potrebama“.³⁷⁸ Pored toga, slobode i prava građana, zapisano je u Ustavu, „ostvaruju se u međusobnoj solidarnosti ljudi i ispunjavanjem dužnosti i odgovornosti svakog prema svima i svih prema svakom“.³⁷⁹ U tako zamišljenoj isprepletenosti građana bilo je prostora za razne oblike iskazivanja solidarnosti, od onih koji su više ovisili o pruženoj ljudskoj ruci do onih koje je bilo lakše mjeriti novčanim iznosima. Zajedništvo se gradilo stvaranjem osjećaja sigurnosti, oslanjanjem na pomoć susjeda u trenutku nevolje i sudjelovanjem u obrani i zaštiti

³⁷⁷ Ustav SFRJ, čl. 119, 196.

³⁷⁸ Ustav SFRJ, Osnovna načela, 6, 22.

³⁷⁹ Ustav SFRJ, čl. 153.

od prirodnih nepogoda i drugih neprijatelja. Zajedništvo se jačalo zajedničkim akcijama poput referendumske promidžbe, izglasavanja i višegodišnjega davanja samodoprinosu za zajedničke potrebe u naselju. Zajedništvo se širilo bratimljenjem s drugim mjesnim zajednicama. Takvi su sadržaji bili važan sastojak koncepta mjesne zajednice, što je vidljivo iz riječi Roberta Kramera iz KRMZJ-a:

„Mjerilo uspješnosti rada mjesne zajednice ne može u prvom redu biti broj sastanaka savjeta, skupštine, delegacija, zborova i komisija MZ i stanje u pogledu izrade normativnih akata – iako je i sve to također potrebno – već prije svega briga o čovjeku i stvarni sadržaji samoupravne aktivnosti.“³⁸⁰

Naravno, sve to vodi prema mjesnoj zajednici kao društvenom ljepilu, ali i mehanizmu koji se morao voditi ustavnim načelom solidarnosti pri ostvarivanju zajedničkih komunalnih potreba i društvenih interesa.³⁸¹ Pri vrhu vertikale vlasti, Skupština SFRJ je 1979. u Rezoluciji o daljem razvoju mjesnih zajednica oslikala idealnu „humanu socijalističku zajednicu“ u kojoj si susjedi međusobno pomažu razvijajući solidarnost, povjerenje, drugarstvo te razumijevanje među generacijama i spolovima.³⁸² O solidarnom odnosu prema starijim građanima često se raspravljalo, primjerice na sjednicama KOMZ-a pri RK SSRNH.³⁸³ Slično drugim republikama, makedonski je parlament zakonom omogućio rast fondova solidarnosti temeljem uplaćivanja prosječnoga dnevnog osobnog dohotka.³⁸⁴ Na ovaj su način bili prikupljeni milijuni dinara, osobito tijekom Tjedna solidarnosti koji se u Jugoslaviji provodio u suradnji s Crvenim križem, SSRN-om i mjesnim zajednicama. Suradnju utemeljenu na uzajamnosti i solidarnosti između radnika u udruženom radu i građana podupirala je Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije.³⁸⁵ Konačno, „samopomoć i međusobnu ispomoć“ građana naglasio je i posljednji petogodišnji

³⁸⁰ „Briga o čovjeku – smisao postojanja mjesne zajednice (1)“, *MZ*, 1983., 2.

³⁸¹ Ustav SFRJ, čl. 114.

³⁸² HR-HDA-1228 RK SSRNH, 484, Rezolucija Skupštine SFRJ o daljem razvoju mjesnih zajednica, 1979.

³⁸³ HR-HDA-1228 RK SSRNH, D-6069, KOMZ, Zapisnik, 11.5.1981.

³⁸⁴ „Solidarnost i uzajamnost u mjesnoj zajednici“, *MZ*, 1975, 1.

³⁸⁵ HR-HDA-1228 RK SSRNH, 1543, Savjetovanje Gradovi i naselja u Jugoslaviji – izgradnja i funkcionisanje naselja, Zagreb, 6–7.6.1977.

PAMZ.³⁸⁶ Dakle, gledano odozgo, solidarnost je uobičajeno bila poželjna kvaliteta društvenoga samoupravljanja i društvene osviještenosti, što se uspješno prelijevalo na lokalnu razinu.

Solidarnost

Početkom 1975. seoske mjesne zajednice Općine Vukovar sudjelovale su u humanitarnoj Akciji solidarnosti Selo – selu radi prikupljanja pomoći za poplavom pogođena mjesta u Općini Nova Gradiška, na drugom kraju Slavonije.³⁸⁷ Sjedišta vukovarskih mjesnih zajednica privremeno su postala stožeri za prikupljanje novčanih priloga, odjeće i obuće, brašna, masti, ulja, graha, krumpira, stočne hrane i bala sijena. Tovarnik, Bapska, Mohovo i Šarengrad bili su zaduženi za potopljeni Davor, a još četiri skupine sela prikupljale su pomoć za Gređane, Donji Varoš, Orubicu i Dolinu. Sve su pokrenule mjesne podružnice SSRN kojima su se pridružili uobičajeni partneri u ovakvim poduhvatima – Savez socijalističke omladine, Savez komunista, mjesne zajednice te ključni i neizostavni Crveni križ koji je tada sa svojim pomlatkom u Jugoslaviji imao gotovo pet milijuna članova, uvijek vrijednih u akcijama Solidarnost na djelu.³⁸⁸ Cilj sabirnih akcija poput ove slavonske bio je potaknuti ne čin milosrđa boljestojećega prema slabijemu, već partnersku pomoć zajednici u nevolji. Pomoći u uklanjanju posljedica prirodne nepogode, udružiti snage u radnoj akciji te financijski ili praktično podupirati programe društvene zaštite ili socijalne skrbi bili su najčešći načini ostvarivanja ideja humanosti, prijateljstva, zajedništva i socijalističkoga morala. Upravo je solidarnost bila riječ koja je kao zajednički nazivnik okupljala sva takva nastojanja.

Već 1971. Komisija za mjesne zajednice zagrebačke gradske skupštine sa zadovoljstvom je istaknula općenitu spremnost građana „da svojim snagama i svojim sredstvima“ sudjeluju u rješavanju problema svoje mjesne zajednice „stvarajući tako i nove samoupravne odnose unutar zajednice i u gradu uopće“.³⁸⁹ Iste se godine u Opći-

³⁸⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica, PAMZ 1986–1990.*, 1986., 19.

³⁸⁷ „Solidarno: Selo – selu“, *MZ*, 1975, 1.

³⁸⁸ SGJ-76, 100.

³⁸⁹ HR-HDA-1228 RK SSRNH, 1538, Aktualna pitanja rada mjesnih zajednica, Skupština grada Zagreba, Komisija za mjesne zajednice, Zagreb, 1971.

ni Osijek pripremao društveni dogovor najavljen kao „prvi kodeks solidarnosti u zemlji“ kojim bi se utvrdile „odgovarajuće etičke norme, osnove svjesnog ponašanja svakog čovjeka u pitanjima solidarnosti“ te se potaknulo osiguravanje „jednakog starta u život djeci i omladini“, kao i „suzbijanje pojave neosjetljivosti i indiferentnosti na rješavanje životnih pitanja radnih ljudi i građana, na otklanjanje opasnosti zaoštavanja odnosa unutar radničke klase u okviru komune uslijed povećanja socijalnih razlika i istovremeno na suzbijanje psihologije očekivanja rješenja u prvom redu od državnih organa“.³⁹⁰ Solidarnost je u ovom slučaju podrazumijevala više osjetljivosti za tuđi društveno podređeni položaj i češće uključivanje samih građana, odnosno društva u rješavanje onih pitanja kojima se država nije mogla ili nije trebala baviti. U kasnim sedamdesetima samoupravni sporazum o planiranju u mjesnim zajednicama beogradske Općine Savski Venac među ciljevima i zadacima naveo je „ostvarivanje zajedništva, humanizma i socijalističke solidarnosti“, što je uključivalo i financiranje temeljem uzajamnoga razumijevanja i dogovorenih prioriteta.³⁹¹ Sve češće se solidarnost navodila u statutima mjesnih zajednica pa se tako i novosarajevska MZ Vaso Miskin Crni u prikupljanju sredstava, prema svojem temeljnom dokumentu, usmjerila na namjene kao što su „međunarodna pomoć, pomoć za otklanjanje posljedica od elementarnih nepogoda, rješavanje socijalnih pitanja građana koji nemaju sredstava za život ni imovine“.³⁹²

Iako su i ranije prikupljale novčane priloge za slične svrhe, mjesne zajednice krajem sedamdesetih službeno su osnivale svoje fondove solidarnosti s posebnim statutom, skupštinom koja je djelovala po poslovniku i upravnim odborom čiji je rad bio reguliran pravilnikom. Do tada se od mjesnih zajednica očekivala podrška općinskim fondovima solidarnosti koji su korišteni za najakutnije potrebe.³⁹³ Međutim, petogodišnji programi akcija mjesnih zajednica iz 1976. i

³⁹⁰ HR-HDA-1228 RK SSRNH, 484, RK SSRNH, KOMZ, sjednica, 14.6.1971., Prvi kodeks solidarnosti u zemlji.

³⁹¹ HR-HDA-1228 RK SSRNH, 1465, SO Savski Venac, Izvršni savet SO, Samoupravni sporazum o osnovama planova mesnih zajednica Opštine Savski Venac za period 1976.–1980. godine, 1977.

³⁹² „Solidarnost i uzajamnost u statutima mjesnih zajednica“, *MZ*, 1979., 10.

³⁹³ HR-HDA. 1228 RK SSRNH, 490, Petogodišnji plan akcija mesnih zajednica od 1. I 1971. do 31. XII 1975.

1981. predviđjeli su u svojim poglavljima o socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti zalaganje

„za izražavanje drugarske i prijateljske dobrosusjedske pažnje i formiranje fondova solidarnosti u mjesnoj zajednici i većim stambenim zgradama radi intervencije u svim prilikama u kojima se na bilo koji način narušava životna ravnoteža čovjeka i porodice ili se ostvaruje svojevrsna životna prekretnica, kao što je teška bolest ili smrt u porodici, nesposobnost za rad, odlazak u mirovinu, rođenje, vjenčanje, završetak školovanja ili fakulteta, odlazak na odsluženje vojnog roka, prvo zaposlenje i sl.“³⁹⁴

Uvođenjem fondova nastojalo se usustaviti dobrovoljno prikupljanje i korištenje sredstava koja su bila namijenjena kao pomoć u slučaju smrti, teške materijalne situacije ili elementarne nepogode, „ukratko za pomoć svakome i svuda gdje je neophodno da solidarnost, humanost, bliskost među ljudima dođe do punog izražaja“.³⁹⁵ Već 1973. fond je osnovala novobeogradska MZ Sutjeska i u njemu okupila čak 85 posto kućanstava koja su dvije godine kasnije na računu imala 120 tisuća dinara, iznos jednak trogodišnjem osobnom dohotku, a sredstva je koristilo tridesetak obitelji.³⁹⁶ Fondove su do druge polovice desetljeća osnovala sve mjesne zajednice Općine Novi Beograd, među njima i MZ Kozara gdje su donijeli i sve potrebne normative akte. Prema tamošnjem statutu sredstva fonda činili su doprinosi članova, prilozi građana i kamate. Članovi fonda bile su sve fizičke i pravne osobe koje su uplaćivale doprinos, što se činilo početkom godine i za što se dobivala članska knjižnica. Godine 1978. taj je godišnji doprinos bio 50 dinara, iznos koji je odgovarao samo jednom postotku prosječne mjesečne plaće, dakle građanima pojedinačno mali izdatak koji je ukupno činio vrijedan zbroj. Povrh toga, tijekom cijele godine mogli su se uplaćivati dodatni dobrovoljni prilozi građana i radnih organizacija. Građani su za smrtni slučaj člana fonda i uzdržavane osobe mogli dobiti tri tisuće dinara i najviše toliko za smrt nečlana, dok su oni bez redovitih primanja na pomoć mo-

³⁹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 487, Program akcija MZ 1981–85., *Fronta*, 1982. Usp. „Usvojen Program akcija mesnih zajednica 1976–1980“, *MZ*, 1976., 8; HR-HDA RK SSRNH 1228, 486, Program aktivnosti mjesnih zajednica u ostvarivanju srednjoročnih planova razvoja od 1976. do 1980., 1.1977.

³⁹⁵ „Solidarnost i uzajamnost u statutima mjesnih zajednica“, *MZ*, 1979., 10.

³⁹⁶ „U Fondu solidarnosti 85 odsto domaćinstava“, *MZ*, 1976., 6-7.

gli računati samo jednom godišnje u iznosu koji bi odredio upravni odbor. U tom tijelu svaka je zgrada bila zastupljena s barem jednim članom, a svi članovi fonda birali su delegate za skupštinu, po jednoga na četrdeset članova. Fond je uredno radio sve dok članstvo ne bi palo na manje od četvrtine kućanstava u mjesnoj zajednici. Statut fonda MZ Kozara ovako je opisao svrhu njegova postojanja:

„Zadatak Fonda solidarnosti je da se prikupljenim novčanim sredstvima, saglasno odredbama ovog statuta, pomaže građanima sa teritorije mesne zajednice i to kada im je novčana pomoć neophodna, ukazuje kolektivna pažnja porodicama umrlih građana, učestvuje u humanitarnim akcijama organizovanim u zemlji.“³⁹⁷

Fond je djelovao i u fiktivnoj mjesnoj zajednici iz televizijske serije *Naša krajevna skupnost* čija je jedna epizoda obradila temu dobivanja solidarne pomoći radi stambenoga zbrinjavanja.³⁹⁸ Naime, očekivalo se da će samohrana majka Neža biti prisiljena s djetetom napustiti stan na koji je oko bacio par koji se nije namjeravao susprezati od nečasnih postupaka da bi do njega došao. Formalni je razlog za iseljenje bio taj što majka nije mogla podmirivati ekonomsku umjesto povlaštene stanarine koju je SIZ dotad naplaćivao, a utvrđeno je i da koristi površinu veću od one koja joj pripada prema broju članova kućanstva. Tumačilo se da svi moraju plaćati zakonom određen iznos kako bi se moglo ulagati u održavanje i gradnju stambenoga fonda te da iz takve socijalne ravnopravnosti i odgovornosti ne može biti isključena ni Neža. Uz mnoge dodatne privatne i javne zaplete tijekom kojih je tajnik mjesne zajednice po prvi put izrekao sumnju u svoju stalnu poštalicu o dobrim ljudima, u mjesnoj je zajednici ipak održano glasanje o dodjeljivanju sredstava kojima bi Neža pokrila razliku do iznosa ekonomske stanarine. Uslijed žustre rasprave o isprepletenosti privatnih interesa i zakonskih obaveza, ženske podrške Neži i razotkrivanja nekih tajni, većina prisutnih građana složila se oko solidarnosti i dodjeljivanja pomoći majci s djetetom na što je gostioničar Đoka mogao zaključiti da mjesna zajednica ipak nije „mačji kašalj“. Solidarnost je u ovom slučaju zaživjela.

³⁹⁷ „Solidarnost i uzajamnost u statutima mjesnih zajednica: Normativa akta Fonda solidarnosti MZ Kozara, Novi Beograd, Statut, 28.12.1978.“, *MZ*, 1979., 10.

³⁹⁸ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevna skupnost*, epizoda Solidarnost, RTV Ljubljana, 1980-1981.

Izvan područja socijalne skrbi idejom solidarnosti prožeti su sedamdesetih bili izvještaji o borbi protiv elementarnih nepogoda u slučajevima sličnima onom vukovarsko-novogradiškom. Primjerice, na jesen 1972. dugotrajne su kiše u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji dovele do nezapamćenih poplava te su se mjesne zajednice angažirale oko podizanja zečjih nasipa i prikupljanja svakovrsne pomoći jer su „apelom na ljudsku solidarnost“ nadomještale činjenicu da one same nisu raspolagale velikim novčanim sredstvima.³⁹⁹ U Požegi su svi radnici bili pozvani na solidarno odricanje od jednodnevne zarade i „oni su to i učinili“, a za uplate takve vrste bio je otvoren račun Republičkoga štaba za elementarne nepogode pri RK SSRNH.⁴⁰⁰ Istodobno je ugrožena bila i Bosanska krajina gdje je, primjerice, MZ Prijedor osigurala hranu, odjeću i obuću te mobilizirala svoju jedinicu civilne zaštite koja je s vatrogascima i jedinicama teritorijalne obrane evakuirala stanovništvo.⁴⁰¹ Dvije godine kasnije ponovno je bilo opasno u porječju Save i njezinih pritoka. Na nasipima u Općini Sisak raspoređeni su bili radnici, omladina i pripadnici JNA, uz „mnogo podviga, samopožrtvovanja“, a jednako vrijedno svi navedeni dovoženi su autobusima radi prikupljanja uroda kako bi kukuruz, repu i krumpir spasili od vode.⁴⁰² U organizaciji Štaba civilne zaštite MZ Sunja „stanovnici [su] kao jedan sudjelovali na kopanju zemlje, na izgradnji ‘zečjih nasipa’“ ne žaleći „truda ni sna“. Pomoć je stizala svakodnevno pa su tako Podravke i Podravci iz Đurđevca poslali deset kamiona s poljoprivrednim proizvodima i odjećom. U karlovačkoj je općini tada dvadeset mjesnih zajednica bilo poplavljeno i, dok je slika posljedica na terenu opisivana riječima „tuga i pustoš“, ekipe lokalnih štabova narodne obrane svjedočile su „neviđenoj međuljudskoj solidarnosti“ i ozračju u kojem se nije pitalo „gdje tko stanuje, što je po zanimanju, koje je nacionalnosti“. ⁴⁰³ Isti su vođeni val mjesne zajednice Općine Bosanski Brod, zbližene i povezane, ispratile duž četrdeset kilometara savske obale uz pomoć civilne zaštite, teritorijalne obrane i vojnika ročnika utvrđujući nasipe, organizirajući dežurstva, evakuaciju i smještaj unesrećenih.

³⁹⁹ „Mjesne zajednice poplavljenih područja u akciji“, *MZ*, 1972., 10.

⁴⁰⁰ „Poplava kakvu ne pamte“, *MZ*, 1972., 10.

⁴⁰¹ „U odsječenim kućama čekalo se na pomoć mjesnih zajednica“, *MZ*, 1972., 10.

⁴⁰² „Solidarnost ljudi još jednom došla do izražaja“, *MZ*, 1974., 11.

⁴⁰³ „Dokazali neophodnost postojanja“, *MZ*, 1974., 11.

„Ljudska solidarnost, saosjećanje i svijest o potrebi da se pomogne ugroženima sreće se na svakom koraku. Osjećaj da nisi prepušten samom sebi olakšava težinu ugroženih i evakuiranih porodica i stvara mirniju i spokojniju atmosferu, pa se nastale teškoće lakše prebrođuju. [...] Na svakom koraku ozbiljna i radna atmosfera. Svatko zna svoj posao i obavlja ga. [...] Svuda se osjeća neposrednije zbližavanje ljudi, bolje razumijevanje, solidarnost.“⁴⁰⁴

Početkom osamdesetih se prema nerazvijenim selima planinskoga područja Kopaonika u južnoj Srbiji i na Kosovu iskazivala „solidarnost jača od potresa“.⁴⁰⁵ Naime, područje općina Brus, Aleksandrovac, Blace, Kuršumlja, Raška i Leposavić od 1980. do kraja 1983. pogodilo je 7.500 potresa koji su ugrozili više od 20.000 stanovnika, i inače naviklih na „težak gorštački život“, a uslijed sporosti reakcije saveznoga fonda solidarnosti na terenu su ključne bile jedinice JNA, mjesne zajednice i masovni dobrovoljni rad građana.⁴⁰⁶ Dok je i dalje odjekivala „potmula tutnjava iz dubine naoko pitome planine“, vojska je probijala ceste, a iz svih dijelova zemlje stizala je pomoć: stambeni kontejneri, građevinski strojevi, građevinski materijal, odjeća i obuća, hrana i novac, uključujući i donacije zemunskih i smederevskih mjesnih zajednica te vunene čarape, školski pribor i uspjeli poziv na dopisivanje što su ga uputila djeca iz jednoga bosanskog sela.⁴⁰⁷ Akciju je popratio list *Mjesna zajednica* objavljivanjem dugoga popisa žiroračuna svih ugroženih mjesnih zajednica te primjera dobre prakse. Tako su u Slavoniji, u Slavonskom Brodu žene iz MZ Đuka Matanić isplele vunene pulovere, djeca iz MZ Podvinje prikupila su novac za vršnjake, županijska MZ Cerna uplatila je dio prihoda s prijateljske utakmice vinkovačkoga Dinama i švicarskoga Grasshoppera, u kojem je tada bio angažiran Miroslav Ćiro Blažević, dok su mjesne zajednice istočnobosanskih općina Čajniče, Foča, Gorazde, Rudo i Višegrad prema Kopaoniku uputile novčanu pomoć i karavanu koju su činila 32 puna kamiona.⁴⁰⁸

Iako novinari *Mjesne zajednice* na tome nisu suviše inzistirali, ovakve su akcije bile i prilika za iskazivanje bratstva i jedinstva među

⁴⁰⁴ „Pomoć jedinica JNA“, *MZ*, 1974., 11.

⁴⁰⁵ „Solidarnost jača od potresa“, *MZ*, 1984., 10.

⁴⁰⁶ „Ljudi pogođeni zemljotresom čekaju pomoć“, *MZ*, 1984., 8-9.

⁴⁰⁷ „Solidarnost jača od potresa“, *MZ*, 1984., 10.

⁴⁰⁸ „Mesne zajednice Jugoslavije – za Kopaonik“, *MZ*, 1984., 12.

jugoslavenskim narodima i narodnostima. Spomenuto prikupljanje pomoći za kopaonička naselja događalo se u cijeloj Jugoslaviji pa i među iseljenicima; u slučaju poplave na karlovačkom području nije se pitalo tko je što po nacionalnoj pripadnosti, ali je nedostatak zanimanja za taj podatak zabilježen kao poželjan ishod; dok izvještaj o vukovarskoj pomoći novogradiškim naseljima uključenost pojedinih mjesta s većinskim srpskim stanovništvom u obje općine uopće nije spominjao. Prigušenost izravnoga spominjanja bratstva i jedinstva ostavlja dojam njegova implicitnoga podrazumijevanja, posebno unutar Hrvatske i njezinih građana Hrvata i Srba. Moglo bi se reći i da je humanost u ključnim trenucima bila važnija tema od izravne političke poruke koja bi verbalizirajući ideju bratstva i jedinstva zapravo isticala razlike koje ne bi trebale biti tema jer su one, barem u akcijama ove vrste, uspješno prevladane te nije bilo potrebno isticati ni njih kao prepreku ni njihovo uspješno savladavanje. Djela su u takvim slučajevima nosila jaču poruku od svima poznate političke fraze, a za mjesne je zajednice ionako važniji bio odnos čovjeka prema čovjeku nego naroda prema narodu.

Naime, nekada je bilo lakše iskazati solidarnost kolektiva prema drugom lokalnom kolektivu, nego osobno licem u lice. Kako mjesne zajednice nisu bile podjednako razvijene ni uspješne u ostvarivanju svojih planova, različiti su bili i putevi solidarnosti. Veća je zajednica imala izdašnije resurse, ali je mogla biti manjkava u ostvarivanju zajedništva, ponekad i u prepoznavanju potrebitih u vlastitoj sredini. U manjoj su zajednici međuljudski odnosi bili bliskiji, no sposobnost za obimnije i samostalne akcije bila je bitno manja. U svakom je slučaju mjesna zajednica bila prirodno okruženje za iskazivanje solidarnosti jer je povezivanje susjeda bilo jedan od njezinih osnovnih zadataka. S obzirom na njezino mjesto u samoupravnom trokutu, imala je ulogu i u raspodjeli društvenih sredstava i ujednačavanju razlika u razvijenosti, tim više ako je na njezinu području djelovao OOUR koji je sredstvima upotpunjavao funkcije društvenoga samoupravljanja. Solidarnost je u svim segmentima rada djelovala kao protuotrov otuđenju koje se primjećivalo i od kojeg se gotovo strahovalo.

Protiv te opasnosti u Općini Pančevo aktivisti su u svakoj mjesnoj zajednici djelovali putem komisija za odgojni rad s djecom i mladima te komisija za socijalno-zdravstveni odgoj: anketirali su oko 15

tisuća starijih kojima je najčešće nedostajalo malo druženja pa su ih povezali s dječjim i omladinskim servisima za pomoć starijima; imali su i evidenciju socijalno potrebitih, za starije posebnu kuhinju i izlete, sabirne akcije, a djeci iz siromašnijih obitelji ljetovanje su plaćali novcem iz fondova solidarnosti.⁴⁰⁹ MZ Golobok u Općini Smederevska Palanka 1974. je u suradnji s Institutom za socijalnu politiku iz Beograda po prvi put uvela gerontodomaćicu kao njegovateljicu starijih u seoskim kućanstvima.⁴¹⁰ Anketom su utvrdili potrebu za takvom pomoći u desetak kućanstava i poslije prvotne suzdržanosti broj korisnika je rastao. Komisija za socijalnu i dječju zaštitu zagrebačke MZ Gornji grad, u kojoj je svaki četvrti stanovnik bio stariji od šezdeset godina, izradila je kartoteku potrebitih, osnovala je Klub za starije ljude koji je nudio druženje i skrb, pripremali su se topli obroci, brinulo se o smještaju djece u jaslice, vrtiće i školski cjelodnevni boravak, organizirali su se programi za djecu te koncerti i manifestacije za sve građane.⁴¹¹ Za mjesnu zajednicu nabavili su i prijenosni EKG uređaj. Zdravlje je od polovice sedamdesetih sve češće postajalo tema u mjesnim zajednicama koje su dobro surađivale s domovima zdravlja. U MZ Rade Končar na zagrebačkoj Trešnjevci osamdesetih je djelovao niz klubova sa stotinama bolesnika, najviše tlakaša, a baš takvi su svoj klub iz Dugog Sela povezali s onim iz karlovačke MZ Švarča.⁴¹² „Čovjek je čovjeku čovjek“ bio u ogromnoj zagrebačkoj Mamutici i zato jer su novozagrebačka naselja bilježila odlične rezultate zdravstvene prevencije što je bila posljedica obvezivanja liječnika iz doma zdravlja da u mjesnim zajednicama vode samozaštitne klubove, savjetovališta i tribine.⁴¹³ Predavanja o zdravlju su uz pomoć Crvenog križa pratili i u zemunskoj MZ Sava Kovačević gdje su građani dolazili i radi mjerenja krvnoga tlaka.⁴¹⁴ Kao mnoge druge sredine, varaždinska MZ Jalžabet bilježila je redovite liječničke preglede djece i gotovo stopostotnu procijepljenost protiv različitih zaraznih bolesti, čime su građani štitili jedni druge.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ „Dečji i omladinski servisi za pomoć starijima“, *MZ*, 1975., 10.

⁴¹⁰ „Geronto-domaćica“ u MZ Golobok“, *MZ*, 1975., 10.

⁴¹¹ „Briga o čovjeku od rođenja do smrti“, *MZ*, 1976., 6-7.

⁴¹² „Prvi sastanak klubova kroničnih bolesnika u MZ Hrvatske“, *MZ*, 1984., 6.

⁴¹³ „U ‘Mamutici’ – čovjek je čovjeku čovjek...“, *MZ*, 1987., 10.

⁴¹⁴ „Raznovrsne humanitarne aktivnosti“, *MZ*, 1987., 10.

⁴¹⁵ Hrženjak i dr., „Jalžabet između prošlosti i budućnosti“, 78.

Ipak, ponekad je sustav socijalne podrške i društvene solidarnosti mogao zakazati. Pokazivalo se tada da je bilo lakše pomoći unesrećenima koji su bili nepoznati i daleki, nego doći do baš svakog potrebitog u neposrednom okruženju. Iako je sličnih slučajeva ranije bilo u Ljubljani, Rijeci, Zagrebu, Somboru i drugim mjestima, događaji s početka 1983. potresli su javnost u Srbiji i Jugoslaviji.⁴¹⁶ U siječnju je u Smederevu od gladi, žeđi, stresa i zime preminula 11-mjesečna djevojčica koja je na tjedan dana bila ostavljena sama u kući nakon što je njezina majka, već poznata sustavu socijalne skrbi, završila u bolnici na liječenju od žutice. Tih su dana u Beogradu pronađeni tijelo šezdesetogodišnjaka koje su oglodali štakori, mumificirano truplo već tri mjeseca bezivotne 72-godišnjakinje i tijelo još jedne starije žene koje je nakon ubojstva cijeli mjesec čekalo da netko nešto posumnja.

„Te informacije su uzbudile javnost i počela su pitanja: zar je i to moguće u našem humanom samoupravnom socijalističkom sistemu; zar smo se u tolikoj meri međusobno otuđili; što su radile i gdje su bile profesionalne službe (centri za socijalni rad, kućna nega, patronaža) u tim opštinama; gde su bile, šta su radile i zašto su zatajile mesne zajednice u kojima se to zbilo, organizacije Crvenog krsta, komisije za socijalnu zaštitu, jedinice SIZ socijalne zaštite i društvene brige o deci, društva penzionera i mesne organizacije SSRN u njima?“⁴¹⁷

Uslijedile su brojne reakcije i sastanci na kojima se pokušavalo prevenirati slične buduće događaje i postići da mjesna zajednica postane „centar brige“ o čovjeku „od rođenja do njegove smrti“. Prevladavajući je zaključak bio da mnoge uspostavljene ustanove djeluju neusklađeno i iscrpljuju se u formalnostima, a da pritom nitko ne zna što se događa s nekom konkretnom osobom koja je sama i bez podrške ikoga bližnjeg. Stanislav Pešić, predsjednik MK SSRN u smederevskoj MZ Slavija gdje je preminulo dijete, rekao je: „Svi oni imaju programe rada koji se međusobno prepliću a rezultati i odgovornost izostaju.“⁴¹⁸ S različitih se razina tih dana pozivalo na više brige i odgovornosti građanina prema građaninu, na uspostavu svakodnevnih veza, ali i aktiviranje savjeta solidarnosti i klubova za

⁴¹⁶ „Da se ovakvi primeri više nigde ne ponove“, *MZ*, 1983, 2.

⁴¹⁷ Isto.

⁴¹⁸ Isto.

druženje starijih u mjesnim zajednicama te dodjeljivanje socijalnoga radnika iz centra za socijalni rad koji bi bio nadležan za određenu mjesnu zajednicu. Iz vrha KRMZJ-a Robert Kramer je u dva dulja osvrta u *Mjesnoj zajednici* ponovio tvrdnje o pretjerivanju s formalnostima koje potiru sadržaj, a njega bi trebali činiti i mala dječja kina, i amaterske kreativne radionice, i dnevni obilasci starijih osoba, i zdravstvena preventiva sa svojevrsnom „kartotekom zdravlja“ građana, klubovima za liječenje bolesti poput hipertenzije, dijabetesa ili alkoholizma, kao i uspostava „socijalne karte“ mjesne zajednice s evidencijom socijalno ugroženih kako bi se utvrdilo pravo na prednost u dobivanju pomoći. Konačni cilj bio bi „samoupravni automatizam“ koji bi podrazumijevao brzu i učinkovitu pomoć svakom građaninu u potrebi. U tome bi se angažirati morale komisije za socijalnu zaštitu, Crveni križ, društva za brigu o djeci, društva za brigu o starijima, društva umirovljenika, pionirska organizacija, komisije SSRN-a i SUBNOR-a, SIZ-ovi raznih djelatnosti i OUR-i koji bi morali brinuti o svojim radnicima i izvan radnoga mjesta. Kramer je smatrao da se ne može zvati mjesnom zajednicom ona struktura koja sve to ne može ispuniti i koja nije u stanju potaknuti socijalizaciju obitelji nasuprot njezine privatizacije. Očekujući cjelovito djelovanje svih razina sustava, Kramer je prihvaćao i posljedice korisnog izvansustavnog djelovanja Caritasa, ali je istupao protiv njegovih polazišta u kojima je vidio skupljanje „milodara“, „svojevrsne milostinje metodama presađenim iz buržoaskih društava“. Neprihvatljivo mu je bilo i senzacionalističko medijsko praćenje nemilih događaja s početka 1983., posebno glad za intimnim detaljima u slučajevima osobnih tragedija.

„U mjesnoj zajednici predmet brige, pažnje i druge organizirane pomoći mora biti svaka socijalno ugrožena porodica, svako nezbrinuto, bolesno ili odgojno ugroženo dijete, svaki talentirani omladinac i omladinka kojima se moraju stvoriti uvjeti za nastavak školovanja, bez obzira na imovno stanje roditelja, svi stari, nemoćni i osamljeni ili bolesni građani, svaki nezaposleni i svaki pojedinac ili porodica bez stana.“⁴¹⁹

Kramer je svojim istupima te 1983. podsjetio na zapisano u aktualnom Programu akcija mjesnih zajednica 1981–1985., no i prethodni

⁴¹⁹ „Briga o čovjeku – smisao postojanja mjesne zajednice (2)“, *MZ*, 1983., 3.

je program iz 1976. istim riječima predlagao savjete i fondove solidarnosti, sabirne akcije, savjetovaništa, kućne posjete, povezivanje djece i starijih, kao i poticanje društvenosti u klubovima.⁴²⁰ Crni početak 1983. ipak se dogodio pronašavši rupu u sustavu. Nikako naglo, već postupno uspostavljala se „humana zajednica“, to „društvo rada, solidarnosti i socijalističke humanosti“ u kojem je „čovjek čovjeku cilj“.⁴²¹ Postupnost potvrđuju i namjere petogodišnjega plana akcija mjesnih zajednica iz 1971. kojim se već tada pozivalo na popisivanje potrebitih, hitno rješavanje prioriternih slučajeva, uspostavu društvene prehrane i kućnih posjeta, posjećivanje dječjih domova i zdravstveno prosvjećivanje.⁴²² U kasnijim planovima i Kramerovim porukama odzvanjao je tada sedam godina star intervju u međuvremenu preminuloga Kardelja koji je zamjećivao stranputice i slabe točke sustava:

„Sada se međutim, suviše oslanjamo na brigu organa vlasti za ljude, a premalo organizujemo brigu ljudi o ljudima. U tom se pogledu čini premalo. Tome doprinose i shvatanja da navodno, u socijalizmu više ne treba da postoji briga za druge, da o tome treba da brinu organi vlasti ili udruženog rada. To je donekle i tačno. Činjenica je da je samim našim sistemom, preko udruženog rada, socijalnog osiguranja itd., ipak, velika većina ljudi stvarno zbrinuta i zaštićena od raznih nevolja. Međutim, zapostavili smo i ne razvijamo dovoljno odgovornosti i osećanje ljudi za druge ljude, to jest da oni sami uzajamno brinu jedni o drugima.“⁴²³

Nakon ovoga ostaje pitanje hoće li se zbrinuti građani s više pažnje brinuti o nezbrinutima ili će se opustiti u vlastitoj ugodu, u svojem mjehuru od sapunice. Pomaka je bilo, no ciljeve planova trebalo je uporno ponavljati u svakom sljedećem petogodišnjem razdoblju očekujući da oni postanu samorazumljivi, prihvaćeni i primijenjeni, što je stvaralo prostor za samokritiku i satiru. Upravo propitivanje brige za susjeda bilo je tema u jednoj od epizoda serije *Naša krajevna*

⁴²⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 487, Program akcija MZ 1981–85., *Fronta*, 1982. Usp. „Usvojen Program akcija mesnih zajednica 1976–1980“, *MZ*, 1976., 8; HR-HDA RK SSRNH 1228, 486, Program aktivnosti mjesnih zajednica u ostvarivanju srednjoročnih planova razvoja od 1976. do 1980., 1.1977.

⁴²¹ „Usvojen Program akcija mesnih zajednica 1976–1980“, *MZ*, 1976., 8.

⁴²² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, Petogodišnji plan akcija mesnih zajednica od 1. I 1971. do 31. XII 1975.

⁴²³ „Briga čoveka o čoveku“ (Iz intervjua Borbi), *MZ*, 1976., 12.

skupnost u kojoj su akteri u živopisnoj urbanoj mjesnoj zajednici – ponukani samo željom za uspješnim sudjelovanjem u republičkom Tjednu borbe protiv alkoholizma, dakle radi formalnog ispunjavanja „viših ciljeva“, solidarnosti i humanosti – uvjerili čašici sklonog Frakla da se u domu zdravlja podvrgne programu odvikavanja od alkohola.⁴²⁴ Tijekom prinudnoga liječenja žrtvovani je Frakl u gostionici kod Đoke – koji ondje nije htio postaviti plakat akcije kako ne bi otjerao goste i ugrozio promet – na račun mjesne zajednice pio sokove tražeći „samo najbolje, uvoznu robu, pogospodio se“, a „voćni sokovi su luksuz“ i „triježnost je skupa stvar“. Izdržavši predviđenih šest tjedana i ispavši iz fokusa zbog početka Tjedna turizma i ugostiteljstva, kao još jedne u nizu akcija, Frakl je posegnuo za rakijom i tako je liječenje zapravo propalo tek što je završilo, iako je sama akcija bila uspješna dok je trajala.

Obrana i zaštita

Kada je u večernjim satima 6. svibnja 1976. potres pogodio područje uz talijansko-jugoslavensku granicu, u slovenskoj Općini Tolmin oko tri tisuće stanovnika moralo je napustiti svoje kuće u kojima boravak više nije bio siguran.⁴²⁵ Mjesne zajednice Podbela i Breginj jako su stradale, u potonjoj je gotovo svaka kuća bila oštećena, no nije bilo ljudskih žrtava. Nije te noći bilo ni prometnih nesreća, ni krađa po pogođenim selima i zaselcima Posočja, ni širenja zlonamjernih vijesti. Građani su si međusobno pomagali kao obični civili i kao pripadnici civilne zaštite. Već iste večeri u četrdeset i jednoj postojećoj mjesnoj zajednici preuzeli su zadatke koji su im pripadali prema planovima i rasporedu za ovakve prilike. Ekipe su u nekoliko sati pregledale sva planinska naselja i preko radiostanica dojavljivale podatke stožeru u Tolminu. Noću su postavljeni šatori za građane, a sljedećega dana raspačavani su leci s važnim informacijama. Civilnoj zaštiti pomagali su izviđači i vojnici. Točno se znalo tko što radi i svi su položili taj „veliki ispit organiziranosti“ i „solidarnosti u izvanrednoj situaciji“. Ovako je stanje vidio predsjednik MZ Podbela Mirko Marcola:

⁴²⁴ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik *Naša krajevna skupnost*, epizoda Frakl gre na zdravljenje, RTV Ljubljana, 1980-1981.

⁴²⁵ „Solidarnost ljudi – i osjećaj da nisu sami“, *MZ*, 1976., 5.

„I u našem selu, odmah poslije potresa, sastali su se svi organi mjesne zajednice i štab civilne zaštite. Odmah smo naredili da ljudi napuste svoje kuće, a za one kojima je pomoć bila najpotrebnija – djeci, starijima i bolesnima – napravili smo provizorna boravišta. Mi smo dosta udaljeni od glavnih centara. Uz to bila je i noć i nismo očekivali da ćemo brzo dobiti pomoć iz Tolmina, Kobarida i Bovca. No, pomoć je stigla prilično brzo, tako da smo za one najpotrebnije već iste noći dobili i šatore, koje su nam postavili pripadnici JNA.“⁴²⁶

Ovakva pravovremena i promišljena reakcija svih službi koje su mogle pomoći bila je dio sustava općenarodne obrane i društvene samozaštite (ONO i DSZ) koji se u Jugoslaviji izgrađivao od kraja šezdesetih.⁴²⁷ Njegov cilj bilo je uspješno djelovanje na zaštiti stanovništva u slučaju elementarne nepogode, bilo kakve nezgode ili moguće ratne opasnosti, ali uvijek uz provedbu procesa podruštvljavanja obrane i zaštite, dakle demokratizaciju aktivnosti, uključivanje građana, njihovo suodlučivanje i osposobljavanje za samopomoć, samozaštitu i pružanje otpora neprijatelju. Građani su tako idealno postajali „naoružani narod“, a „svaka kuća – bunker“.⁴²⁸ Otud i važnost mjesne zajednice u takvu sustavu, ali i određeni problemi do kojih je dolazilo pri sudaru načela samoupravljanja i neposredne demokracije sa stručnim obrambenim pitanjima i vojnim tajnama. U pripremama stanovništva i provođenju aktivnosti vodeća je bila uloga SSRN-a, odnosno njegovih mjesnih konferencija u mjesnim zajednicama, no očekivao se jak politički i stručni doprinos mjesnih podružnica Saveza komunista, SRVS-a i SUBNOR-a, kao i izravno sudjelovanje Crvenoga križa, Saveza izviđača, Gorske službe spašavanja, radioamatera, članova dobrovoljnih vatrogasnih, planinarskih, ronilačkih, ribolovnih društava i klubova te drugih organizacija. Građani su činili i jedinice civilne zaštite opće i posebne namjene, ali i oružane jedinice teritorijalne obrane. U operativnom smislu planovi ONO i DSZ morali su biti usklađeni s općim planovima mjesne zajednice te s uputama koje su stizale iz općinskoga sekretarijata za narodnu obranu jer su komisije za ONO u mjesnim

⁴²⁶ Isto.

⁴²⁷ Mandić, Mile, *Mesna zajednica u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti*, Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1989.

⁴²⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1977, Zapisnik s internog razgovora, 15.12.1972.; MZ u općenarodnoj odbrani i samozaštiti, 27.11.1972.; „Svaka kuća – bunker“, MZ, 1976., 10.

zajednicama i mjesni štabovi civilne zaštite zapravo bili podređeni odgovarajućim općinskim tijelima. Naravno, važna je bila i usklađenost s JNA. Osim u mjestu stanovanja, građani su kao radnici u sustav ONO i DSZ bili uključeni u svojim OUR-ima, a oni su, kao i u drugim pitanjima iz njezine nadležnosti, morali surađivati s mjesnom zajednicom kojom su bili okruženi. Zadatak mjesne zajednice bio je trajno raditi na obrambenoj, borbenoj, političkoj, psihološkoj, organizacijskoj i materijalno-tehničkoj spremnosti, uz obuhvaćanje cjelokupnoga stanovništva koje bi moralo biti spremno za sve uvjete, čak i za život na okupiranom teritoriju.⁴²⁹ Građane se u tom smislu osposobljavalo za razne oblike borbe i otpora, djelovanje protiv izdajnika i suradnika agresora, spašavanje ljudi i dobara, uspostavljanje službe motrenja, dojavljivanja i uzbunjivanja, osiguravanje komunalnih i drugih potreba u ratnim uvjetima, održavanje opskrbe i zdravstvene zaštite, čuvanje zaliha hrane i proizvodnju hrane te zbrinjavanje evakuiranoga stanovništva i ranjenika. Časnici JNA bili su zadovoljni spremnošću i željom stanovništva za sudjelovanjem:

„Znači po pitanju izviđanja, obavještavanja, ranjenika, transporta hrane, vode, a naročito u pogledu čuvanja mostova, skela, popravka, vodiča itd. pokazale su se mjesne zajednice strašno korisne, tako da su naše starješine se već na njih navikle. To je već normalno njima da se obrate na mjesnu zajednicu i to potpuno ravnopravno, a bez da mu je netko rekao da li je ona aktivirana ili nije. Oni se aktiviraju sami.“⁴³⁰

Građani se doista jesu aktivirali. Međutim, dok Tomčev priručnik *Sadržaj rada i program mjesne zajednice u gradskom i seoskom naselju* iz 1967. ne spominje obrambeno-zaštitne sadržaje, a tome nije posvećen niti jedan od dvanaest svezaka njemu matične biblioteke Dopisni seminar o mjesnim zajednicama, list *Mjesna zajednica* već 1968. javlja o prvoj zagrebačkoj vježbi civilne zaštite i narodne obrane koja se odvila u MZ Zapruđe, a godinu kasnije o velikom doprinosu koji su banjolučke mjesne zajednice, civilna zaštita i „zbratimljeni ljudi“ dali u pomaganju nakon razornoga potresa, potom i o mostarskoj MZ Rondo Zgoni čijih se 20 tisuća stanovnika

⁴²⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, SKMZP, Komisija za ONO i DSZ, 19.1.1977.

⁴³⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1977, Zapisnik s internog razgovora, 15.12.1972.

tijekom vježbe uspjelo okupiti na zbornom mjestu za 72 minute.⁴³¹ Već 1971. na skupštini Konferencije Mjesna zajednica i porodica Jugoslavije zadovoljno se isticalo kako je zemlja prva u svijetu po uključivanju stanovništva u obranu te da mjesne zajednice u tom trenutku predstavljaju „8.500 centara aktivnog otpora – oružanog, ekonomskog, psihološkog i propagandnog“.⁴³² Čak se radilo na posebnom ustroju ratnih mjesnih zajednica koje su bile veće od mirnodopskih i time lakše upravljive odozgo u izvanrednim situacijama.⁴³³ U godinama pokretanja sustava, dok se mnoge mjesne zajednice još nisu snalazile, izvještavalo se o primjerima dobre prakse, primjerice, o beogradskim mjesnim zajednicama gdje je čak 207 tisuća građana bilo uključeno u civilnu zaštitu i za njih je održano više od tisuću tečajeva što su dobrovoljno činili aktivisti i pričuvni časnici.⁴³⁴ U Hrvatskoj su građani u MZ Kastav slušali predavanja i polazili tečaj prve pomoći, a njihov štab civilne zaštite isticao se u riječkoj općini; u MZ Ivanić-Grad sastavili su evidenciju obveznika i sredstava jedinica civilne zaštite te pripremili tečajeve i predavanja za oko dvije tisuće polaznika; a MZ Kaštel Lukšić za svoje je uspjehe od Republičkoga sekretarijata za narodnu obranu dobila nagradu.⁴³⁵ U bjelovarskim mjesnim zajednicama stanovništvo je u masovnoj obuci steklo teoretska znanja i praktične vještine, a svako je selo imalo borbenu grupu.⁴³⁶ Tijekom vojnih manevara Sloboda '71. zabilježen je odličan odaziv stanovništva pa su u MZ Veljun u slunjskoj općini čak i učenici viših razreda pripremili parole – poput „Plavi su smeće, crveni u cvijeće! Bježite plavi, Kordun vas davi!“ – koje bi noću polijepili po zidovima u slučaju vojnoga napada.⁴³⁷ Tog 5. listopada 1971. u Veljunu su, sudeći po izvješću, svi bili spremni za akciju:

⁴³¹ Tomac, *Sadržaj rada i program mjesne zajednice*; „Izašao iz štampe“, *MZ*, 1968., 2; „Mjesna zajednica Zaprude izvršila zadatak“, *MZ*, 1968., 8; „Najveći su teret ponijele mjesne zajednice“, *MZ*, 1969., 11; „Zbratimljeni ljudi – nadjačali stihiju“, *MZ*, 1971., poseban broj, Specijalno izdanje za SR BiH povodom II kongresa samoupravljača; „Visoka ocjena opštenarodne obrane“, *MZ*, 1971., 5.

⁴³² „Samoupravljanje i svenarodna obrana“, *MZ*, 1971., 9.

⁴³³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1977, MZ u općenarodnoj obrani i samozaštiti, 27.11.1972.

⁴³⁴ „Samoupravljanje i svenarodna obrana“, *MZ*, 1971., 9.

⁴³⁵ „Narodna odbrana u mesnim zajednicama“, *MZ*, 1971., 1.

⁴³⁶ „Zemlju možemo uspješno braniti!“, *MZ*, 1971., 3.

⁴³⁷ „Mjesne zajednice u manevru 'Sloboda 71'“, *MZ*, 1971., 10.

„Toga jutra bila je u Veljunu prava ratna atmosfera, avioni agresora nadlijetali su selo, odrasli i djeca sklanjali su se, mjesna je straža bila na svojim položajima, civilna zaštita i Crveni križ također. U skrovitoj ambulanti bio je dežurni liječnik, bolničarke, pripremljena nosila za ranjenika itd. A sjedište mjesne zajednice bio je centar, prava košnica, gdje su se obavljali dogovori svih organa, društveno-političkih organizacija koje su bile – a bile su sve – aktivirane za obranu zemlje, svoga kraja i svoga sela.“⁴³⁸

Sličnih je scenarija tijekom sedamdesetih i osamdesetih bilo i drugdje po Jugoslaviji. U pozadini tako zahtjevnih akcija bilo je mnogo uloženoga truda i koraka poput onih koje je Općinski sekretarijat za narodnu obranu u Srebrenici činio u obuci za oružanu borbu pri čemu je za 123 omladinke iz niza mjesnih zajednica priređeno prikazivanje obrazovnih filmova, a aktivisti i pričuvni časnici obučavali su ih za gađanje puškom M-48.⁴³⁹ Zbog vježbe Jesen 85 u kruševačkoj MZ Veselin Nikolić omladinci, čiji je entuzijizam „blistao“, uspjeli su u manje od pola sata uručiti više od 1.500 poziva pripadnicima jedinica civilne zaštite i teritorijalne obrane.⁴⁴⁰ Dodatni poticaj nastojanjima oko angažmana mjesnih zajednica i uključivanja stanovništva u obranu i zaštitu dale su upravo usustavljene masovne vježbe civilne zaštite. Ove su akcije diljem Jugoslavije, također uz koordinaciju SSRN-a, najprije prolazile faze planiranja i višemjesečne pripreme da bi potom tijekom obično dvodnevni masovnih praktičnih vježbi dolazile do vrhunca koji je pokazivao razinu spremnosti sustava općenarodne obrane i društvene samozaštite u uvjetima simulirane nezgode, nepogode ili ratne opasnosti. U Makedoniji i Bosni i Hercegovini, primjerice, takve su akcije nazivane Svi u obrani i zaštiti, u Crnoj Gori Jedinstveni u obrani i zaštiti, a u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji Ništa nas ne smije iznenaditi (NNNI), odnosno Nič nas ne sme presenetiti ili Ništa nas ne sme iznenaditi. Netom osnovana izdvajanjem iz veće jedinice, skopska MZ Bote Boceviski sudjelovala je u završnim dvodječnim vježbama velike akcije Svi u obrani i zaštiti u listopadu 1980. kada je u njoj mobilizirano 400, a u skloništa smješteno 4.000 građana. Priključili su se kućni savjeti

⁴³⁸ Isto.

⁴³⁹ „Omladinke na obuci“, *MZ*, 1983., 4.

⁴⁴⁰ „Nova praktična rešenja“, *MZ*, 1985., 11-12.

i OUR-i te brojna djeca i mladi „ne žaleći vreme i trud“.⁴⁴¹ Pioniri su bili u kurirskoj službi, omladinci u civilnoj zaštiti i teritorijalnoj obrani, jedni i drugi upozoravali su na zamračivanje stambenih prostora i upućivali građane prema skloništima. Izviđači su izvijestavali o kretanju vozila glavnim ulicama i mostovima, grupiranjima i diverzantima te pomagali majkama s djecom. Točno dvanaest mjeseci ranije dvije godine stara titogradska (podgorička) MZ 19. decembar iskazala se sa svojih osam tisuća stanovnika u dvodnevni vježbama Jedinstveni u obrani i zaštiti.⁴⁴² Sve su pratili predsjednik RK SSRN i republičko vodstvo koji su mogli pohvaliti masovnost, organiziranost, odgovornost, disciplinu, snalažljivost, obučenost i uvježbanost, no to se i očekivalo s obzirom na angažman ove mjesne zajednice u suzbijanju posljedica stvarnoga potresa u travnju te godine.

U Hrvatskoj je NNNI, koji je korijenje vukao iz izviđačke akcije, 1977. „u čast Titovih jubileja“ okupio više od 2,5 milijuna sudionika, godinu kasnije čak 2,8 milijuna, a u osamdesetima se program počeo mijenjati pa izrazito velike brojke koje bi govorile o vrhunskoj masovnosti više nisu bile isticane kao znak uspjeha.⁴⁴³ Prije te faze, NNNI je u Vukovaru uspijevaio okupiti trećinu stanovništva, a godišnje bi se na tečajevima u mjesnim zajednicama osposobilo oko 3.600 građana, što se sve financiralo temeljem samoupravnoga sporazuma o izdvajanju i udruživanju sredstava za financiranje potreba ONO i DSZ prema kojem je općina davala jedan posto svojega proračuna, OUR-i i SIZ-ovi po 0,4 posto dohotka te MZ 0,4 posto svojih sredstava u tekućoj godini.⁴⁴⁴ Velike brojke NNNI-ja u Hrvatskoj podrazumijevale su uključenost svake mjesne zajednice što je bilo posebno zanimljivo zagrebačkoj redakciji lista *Mjesna zajednica*. Za izvjestitelje je provođenje NNNI-ja bilo „karika u lancu neprekidne revolucije“ i akcija u kojoj su zapažali „polet, požrtvovanje, samoinicijativu, maštovitost i kreativnost“.⁴⁴⁵ List je objavljivao i reklame za opremu civilne zaštite koju su, primjerice, činili preklopna sanitetska nosila, zaštitne kacige, zaštitna obuća, torba s priručnom apotekom i kom-

⁴⁴¹ „Svestrano izražena spremnost“, *MZ*, 1980., 12.

⁴⁴² „Organizovani i spremni za pružanje svih oblika otpora“, *MZ*, 1980., 1.

⁴⁴³ „Ništa nas ne smije iznenaditi '77“, *MZ*, 1977., 5; „Ništa nas ne smije iznenaditi '78“, *MZ*, 1978., 11; „NNNI – aktivnost koja traje cijelu godinu“, *MZ*, 1987., 12.

⁴⁴⁴ „Trećina stanovništva u akcijama NNNI“, *MZ*, 1982., 8-9.

⁴⁴⁵ „Ništa nas ne smije iznenaditi '77“, *MZ*, 1977., 5.

plet za osobnu zaštitu građana čiji je sadržaj bio usklađen s normama što ih je propisala savezna vlada, a sve su to bili proizvodi zagrebačke tvornice Banija.⁴⁴⁶ Beogradski kombinat Sport reklamirao je laki zaštitni ogrtač od polietilena.⁴⁴⁷ U Osijeku su novinari *Mjesne zajednice* 1977. zabilježili vježbu u uvjetima bombardiranja Gajeva trga, u Kninu danonoćna dežurstva u mjesnim zajednicama, u Gospiću akciju svih 97 mjesnih zajednica i izviđače koji su iz četrdeset ličkih školskih zgrada spašavali učenike od zračnoga napada, u Sinju su bili stvoreni uvjeti za spašavanje nakon potresa, na Cresu i Lošinju šesnaest je mjesnih zajednica uvježbavalo spašavanje od požara, na Braču su simulirali ratne uvjete tijekom kojih su izdavali list *Brački kurir* i primali nove članove u Savez komunista, dok su u MZ Prečko na zagrebačkoj Trešnjevci trčali u skloništa uslijed zračne opasnosti i osnivali omladinsku radnu brigadu, a drugdje u gradu uvježbavali spašavanje od poplave i potresa. U Varaždinu je najuzbudljivije bilo u IV. MZ, u Trakošćanskoj ulici:

„Pojavljuju se avioni u brišućem letu. Odjekuju detonacije. Iznenadni zračni napad učinio je svoje. Vatra, dim, ruševine, ozlijeđeni, zatrpani. A zatim reski zvuk sirene. Uzbuna. Pripadnici jedinica CZ iz mjesne zajednice stižu prvi. Ručnim aparatima uspijevaju ugasiti manje požare. U međuvremenu pristižu profesionalne jedinice varaždinske vatrogasne brigade – pod punom ‘ratnom’ spremom. Zadijvljuje brzina i vještina kojom spašavaju stanovnike najviših katova ugroženih požarom. Ekipe prve pomoći IV mjesne zajednice vrlo su efikasne: nosila, zavoji, longete, flasteri, a onda transport u bolnicu ili ambulantu – na sigurno mjesto.“⁴⁴⁸

Prema kraju osamdesetih sve češće se govorilo o nužnosti promjena u akciji NNNI ili čak njezinu ukidanju. U Koordinacionom odboru za ONO i DSZ pri RK SSRNH nisu bili „do kraja zadovoljni“ i primjećivali su da su neke mjesne zajednice ulagale velik trud, nekima je to bio „konfekcijski posao“, neke su odrađivale samo formalnosti.⁴⁴⁹ Smatrali su da je u tom obliku vježba „ispunila svoju zadaću“ i da se zamor osjećao zato jer se kao općedruštvena akcija provjere organiziranosti i osposobljenosti provodila još od 1975., a prove-

⁴⁴⁶ Oglas Banija, *MZ*, 1974., 9; 1979., 8-9 i 10.

⁴⁴⁷ Oglas Sport, *MZ*, 1971., 11.

⁴⁴⁸ „Ništa nas ne smije iznenaditi ‘77“, *MZ*, 1977., 5.

⁴⁴⁹ „NNNI – aktivnost koja traje cijelu godinu“, *MZ*, 1987., 12.

dena anketa unutar SSRNH upućivala je na suviše manifestacijski karakter akcije, neuklanjanje uočenih propusta i neusklađenost s novim društvenim potrebama.⁴⁵⁰ Iako im je Zakon o narodnoj obrani namijenio značajnu ulogu, mjesne zajednice aktivizmom i volontiranjem nisu uspijevale držati korak sa sustavom ONO i DSZ koji se u općinama sve više profesionalizirao i birokratizirao, stoga je zaključak bio da „teren nije u stanju uvijek i na vrijeme odgovoriti svim zahtjevima višeg organa“.⁴⁵¹ Prijedlozi za provođenje NNNI-ja išli su u smjeru decentralizacije, zapravo veće različitosti u trenutku, obimu i vrsti vježbi po hrvatskim regijama i općinama, te u smjeru naglašavanja ne rada u ratnim uvjetima, već sadržaja mirnodopske društvene samozaštite u područjima kao što su prometna sigurnost, protupožarna zaštita, zaštita zakonitosti i društvene imovine, samozaštita te više aktivnosti u stambenim zgradama i OUR-ima koji su ionako u ovim pitanjima bili nedovoljno povezani s mjesnim zajednicama. Već 1988. tema NNNI u Zagrebu bila je sigurnost u cestovnom prometu.⁴⁵² Godinu ranije je u povodu Univerzijade mnogo uloženo u aktiviranje kućnih savjeta i sigurnost stambenih zgrada čiji su ulazi dobivali automatske brave i sve češće se zaključavali.⁴⁵³ U skladu s različitostima opatijske i porečke mjesne zajednice jačale su svoje sposobnosti za prevenciju i suzbijanje ljetnih požara.⁴⁵⁴ Bili su to osuvremenjeni oblici samozaštite koji su zamijenili oponašanje ratnog stanja i gotovo filmske scenarije vježbi. Osnovna znanja glavnina je stanovništva već stekla i barem u tom trenutku činilo se da takvi spektakli neće doživjeti svoje stvarno uprizorenje.

Modernizacijski glasovi jačali su i u Sloveniji. Smatralo se da je Općina Kranj razvila odličan sustav obrane i zaštite u koji je 45 mjesnih zajednica uključeno, ali ne i opterećeno onim što nisu mogle savladati. Naglašavali su stručnost u vođenju toga sustava u općinskom sekretarijatu za narodnu obranu čije su operativne grupe obilazile teren te izbjegavanje uplitanja po načelu društvenoga samoupravljanja jer se pokazalo da zbog masovnosti „nastale štete nadmašuju

⁴⁵⁰ „Čekaju li nas iznenađenja oko akcije ‘Ništa nas ne smije iznenaditi’“, *MZ*, 1989., 8-9.

⁴⁵¹ Isto.

⁴⁵² „Zaustaviti ‘igru smrti’ na cestama“, *MZ*, 1988., 11.

⁴⁵³ Duda, „Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo?“, 23-24.

⁴⁵⁴ „Interventne grupe za zaštitu od požara u MZ“, *MZ*, 1989., 4; „Svaki minut oklijevanja – neoprostiva greška“, *MZ*, 1989., 4.

pozitivne efekte“.⁴⁵⁵ Isticali su ekonomičnost i efikasnost pa su u mjesnim zajednicama zadržali jedinice civilne zaštite opće namjene, a one posebne ustrojili samo na razini općine i bolje ih opremili. Oprema je i inače išla samo onim mjesnim zajednicama koje su je mogle primjereno skladištiti. Time su izbjegavali propadanje nove opreme što se, primjerice, dogodilo u Rijeci.⁴⁵⁶ Kada su 1988. Kranjci organizirali 16. sajam opreme i sredstava civilne zaštite, priredili su program na otvorenom i zatvorenom, pokaznu vježbu spašavanja iz visokih objekata i kulinarsku ponudu za posjetitelje koji su stizali u velikom broju.

No, usprkos osvježenjima u sustavu ONO i DSZ, neprijatelji su u zemlji i dalje bili stari i poznati, uz poneku novu pojavu:

„Opasnosti i ugrožavanje naše slobode i nezavisnosti našeg socijalističkog puta mogu doći sa raznih strana. Izvorište im je s jedne strane u sukobima interesa vojnih blokova i kontinuiranoj aktivnosti neprijateljske emigracije, a s druge strane u napadima na temeljne vrednosti naše revolucije, na naš samoupravni put i politiku nesvrstavanja koji se javljaju unutar zemlje i u pokušajima podriivanja bratstva i jedinstva, pojavama nacionalizma i klerikalizma raznih vrsta i boja i verbalnim pa čak i tu i tamo i fizičkim napadima na JNA, koja predstavlja udarnu snagu i garanta naše slobode i nezavisnosti. Mjesna zajednica predstavlja prvu borbenu liniju u kojoj se – kako je to potvrdila i dosadašnja praksa – kroz dobro organizovanu društvenu samozaštitu može uspješno onemogućiti narastanje takvih pojava.“⁴⁵⁷

Dio je to stavova, zaključaka i preporuka u proljeće 1987. u Zenici održanoga jugoslavenskog savjetovanja na temu Mjesna zajednica u ONO i DSZ. U općini domaćinu bilo je 16 gradskih, 11 prigradskih i 36 seoskih mjesnih zajednica koje je nastanjivalo od skromnih 560 do čak deset tisuća stanovnika i koje su bile pripravne za izvanredne i ratne prilike: postojala su tijela za rad u ratnim uvjetima, planovi obrane, štabovi civilne zaštite i jedinice opće namjene te telefonske i radijske veze.⁴⁵⁸ Pohvalio se time Krsto Lakičević, općinski sekretar za narodnu obranu, ali bilo je ondje i teškoća, koje također

⁴⁵⁵ „Obrambeni sistem ‘po mjeri čovjeka’“, *MZ*, 1988., 6.

⁴⁵⁶ „‘Niču’ gradovi u gradu“, *MZ*, 1984., 12.

⁴⁵⁷ „Kako je planskim akcijama svih odgovornih organa u opštini unapređena odbrambeno-zaštitna aktivnost u *MZ Zenice*“, *MZ*, 1987., 7.

⁴⁵⁸ „Stavovi, zaključci i preporuke“, *MZ*, 1987., 12.

nisu bile samo zenička briga: manjkavo je bilo sudjelovanje građana u neposrednom odlučivanju o obrani i zaštiti, slabo su surađivale mjesne zajednice i OUR-i, stručnjaci za ovu temu nisu pridonosili ustroju obrane i zaštite u vlastitim mjesnim zajednicama, rasla je pasivnost članstva društveno-političkih organizacija.⁴⁵⁹

Slično se, uz zaostajanje malih seoskih mjesnih zajednica, manjak sredstava i kadrova te nedovoljnu podršku općine, primjećivalo i u Crnoj Gori.⁴⁶⁰ U Hrvatskoj je bilo mjesnih zajednica koje nisu imale plan obrane od poplave, a bile su u poplavnom području u kojem su akcije inače bile odlične pa su ponegdje radi vježbe iz rijeke čak izvlačili rashodovani autobus.⁴⁶¹ U malim i izoliranim zajednicama sve starije stanovništvo nije moglo sudjelovati u vježbama pa je brigu o njima i pokrivanje prostora trebalo drugačije osmisliti. O svemu tome bilo je riječi na saveznom savjetovanju u Zenici u čijim se zaključcima našlo i štošta drugoga. Upozoravalo se na potrebu za jačim usklađivanjem susjednih mjesnih zajednica, zadržavanjem širega kruga odlučivanja među građanima i pojednostavljivanjem metodologije donošenja planova, kao i na glomaznost nekih mjesnih zajednica, što je otežavalo organizaciju obrane i zaštite. Potaknuti stanjem na Kosovu i prilikama u zemlji, sudionici savjetovanja smatrali su da može doći do ugrožavanja sustava obrane i zaštite pa su podsjetili na vrijednosti bratstva i jedinstva, suradnju neovisno o nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti te na razvijanje „vjerske tolerancije“ i neuplitanje vjerskih organizacija u politiku. Poruku su uputili i komitetima ONO i DSZ koji, zaključilo se u Zenici, ne bi smjeli dovoditi do pasivizacije drugih tijela i preuzimati poslove koji im ne pripadaju. Takva je pojava bila na tragu problema profesionalizacije sustava obrane i zaštite te želja za njegovim širenjem.

Primjedaba koje su spominjale pretjerivanje i militarizaciju jugoslavenskoga društva bilo je i ranije, još u vremenu u kojemu u mnogim mjesnim zajednicama nije bila održana ni jedna jedina vježba.⁴⁶² Međutim, profesionalizacija obrane i zaštite na razini općine pove-

⁴⁵⁹ Isto.

⁴⁶⁰ „Informisanje, područjstavljanje odlučivanja i osposobljavanje kadrova“, *MZ*, 1987., 10.

⁴⁶¹ „Značajna uloga MZ u vježbi ‘Karlovac 88’“, *MZ*, 1988., 10.

⁴⁶² „Ništa nas ne smije iznenaditi ‘77’“, *MZ*, 1977., 5; „Nisu retke mesne zajednice u kojima nije izvedena ni jedna vežba“, *MZ*, 1976., 9.

ćala je zatvaranje sustava i namjeru uplitanja u šira područja djelovanja, primjerice u prilike unutar poduzeća. Komisija CK SKJ za ONO i DSZ tražila je utvrđivanje uloge civilne zaštite tijekom štrajkova i demonstracija.⁴⁶³ U riječkoj MZ Kantrida primjećivali su povezanost sve veće prisutnosti tijela ONO i DSZ te istodobno sve veće nezainteresiranosti građana čemu su htjeli doskočiti aktiviranjem mladih iz dva zadnja razreda srednje škole i rezervnih starješina bez ratnoga rasporeda u jedinicama, pozivajući i dalje na „demokratski općenarodni karakter“ sustava obrane i zaštite koji ne smije imati „prizvuk represivnog zaštitnika rukovodećih struktura“ jer to među građanima kompromitira i taj sustav i JNA.⁴⁶⁴

„U okvir ovoga spada i već raširena praksa da se tako reći kod svih većih unutrašnjih samoupravnih konflikata u samoupravnim organizacijama i zajednicama isturaju u prvu liniju komiteti ONO i DSZ. To je posljedica oportunističkog ponašanja odgovarajućih rukovodećih i samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija koji izbjegavaju sučeljavanje s problemima. Ovakvo iskrivljavanje uloge komiteta za ONO i DSZ ima negativan odjek i odmaže u postizanju da sistem ONO i DSZ postane svojina svih građana.“⁴⁶⁵

Ni spomenuta komisija CK SKJ nije prihvaćala profesionalizaciju svih poslova civilne zaštite u mjesnim zajednicama i OUR-ima nazivajući to „papiromanijom“, „birokratizacijom“ i „mistifikacijom“.⁴⁶⁶ Komisija je, razmatrajući zadatke SK i stanje civilne zaštite na svojoj sjednici u rujnu 1988., izrazila zadovoljstvo povećanjem aktivnosti tijekom prethodnih deset godina, porastom broja pripadnika civilne zaštite s 2,2 na 3,2 milijuna i izgradnjom skloništa, no kao noviji problem od polovice osamdesetih uočavala je usporavanje opremanja i osposobljavanja, ponegdje potpuni zastoj, te sve veću neujednačenost među republikama i mjesnim zajednicama. I dok je „najveći broj mesnih zajednica u kojima se u razvoj civilne zaštite ništa ne ulaže, i ona u tim sredinama praktično stagnira“, Komisija je uvidjela da se u službenim tijelima „često prezentiraju suviše afirmativni i optimistički materijali o civilnoj zaštiti, pa su i njihovi zaključci ponekad nerealni“. U svemu tome mjesna je zajednica bila

⁴⁶³ „Civilna zaštita i zadaci SK“, *MZ*, 1988., 12.

⁴⁶⁴ „Svaki radni čovjek i građanin mora znati svoj zadatak u ratu“, *MZ*, 1987., 8-9.

⁴⁶⁵ Isto.

⁴⁶⁶ „Civilna zaštita i zadaci SK“, *MZ*, 1988., 12.

zapoštljena i izgubljena u složenoj izradi planova obrane, a građani i dalje nisu imali osobne zaštitne komplete, iako je tako bilo odlučeno na saveznoj razini.

Samodoprinos

U kasno ljeto 1989., u jeku društvenih reformi, govoreći o važnosti mjesnih zajednica Juraj Hrženjak podsjetio je na rad pola milijuna volontera, na značenje „volje i svijesti građana, kao ogromne motorne snage kad se pokrenu na rješavanju interesa ljudi“ te na samoupravnu praksu čiju je potvrdu vidio u „tisućama milijardi dinara samodoprinos“ i itekako opipljivoj modernizaciji kojoj je ta svota pridonijela.⁴⁶⁷ Samodoprinos je bio posljedica referendumskog iskaza slobodne volje građana za davanjem određenoga postotka svojih primanja, broja radnih sati ili drugih usluga s ciljem ubrzanja ostvarivanja zajedničkih potreba i gradnje objekata društvenoga standarda. Pravila ovoga davanja bila su jasna i morala su osigurati urednost procedure: od odlučivanja pisanim izjavama za samodoprinos u manjem dijelu mjesne zajednice, čak do razine ulice, ili putem referenduma za samodoprinos u cijeloj mjesnoj zajednici, preko prikupljanja izglasanoga postotka određene vrste primanja u trajanju od jedne do tri godine, iznimno pet, do namjenskoga trošenja na projekte koji su bili dio plana razvoja mjesne zajednice i općine, ali i nadzora te utvrđivanja namjene sredstava koja bi mogla preostati.⁴⁶⁸ Popis birača činili su samo oni koji su mogli postati obveznici davanja, primjerice samo zaposleni ako je posrijedi bilo davanje iz plaće, a ne iz drugih vrsta primanja. Većinski izglasan u nekoj zajednici, vrijedio je za sve obveznike. Davanje je radnicima obračunavano na radom mjestu prije isplate plaće te je novac uplaćivan na posebni račun mjesne zajednice odakle se smio koristiti samo u predviđene svrhe. Od samodoprinosu u radnoj snazi bili su oslobođeni mlađi od 15 godina, osobe trajno nesposobne za rad, trudnice i majke djece mlađe od tri godine. Neke su to od općih jugoslavenskih, ali i odredbi hrvatskoga Zakona o samodoprinosu radnih ljudi i građana

⁴⁶⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ u društvenim reformama: MZ i predstojeće ustavne promjene, 4.9.1989.

⁴⁶⁸ Zakon o samodoprinosu radnih ljudi i građana za zadovoljavanje njihovih zajedničkih potreba u mjesnoj zajednici, *Narodne novine*, 32, 1977.; „Drugi su pogriješili – nemojte i vi! Kako se (ne)smije uvoditi samodoprinos“, *MZ*, 1985., 3.

za zadovoljavanje njihovih zajedničkih potreba u mjesnoj zajednici iz 1977. koji je zamijenio stariji Zakon o mjesnom samodoprinosu iz šezdesetih. U zakonu je stajalo:

„Radni ljudi i građani samodoprinosom udružuju svoja sredstva i rad za zadovoljavanje određenih zajedničkih potreba u mjesnoj zajednici. [...]”

Samodoprinos se uvodi u novcu ili u radnoj snazi, davanju materijala, vršenju prijevoznčkih ili drugih usluga, prema namjeni za koju se uvodi, mogućnostima radnih ljudi i građana i prema drugim okolnostima.

Samodoprinos uveden u radnoj snazi, davanju materijala, vršenju prijevoznčkih ili drugih usluga mora biti izražen i u novčanoj vrijednosti.⁴⁶⁹

Amandmanima na savezni Ustav republike su od 1968. bile ovlaštene regulirati pitanje samodoprinosu, od 1971. i pokrajine.⁴⁷⁰ Novi republički i pokrajinski zakoni o samodoprinosu donošeni su od 1973. u Sloveniji pa nadalje i bili su povezani sa zakonima o referendumu prema kojima je izjašnjavanje trebalo organizirati u roku od 7 do 60 dana od donošenja odluke, a isto se pitanje na ponovno odlučivanje građanima, ovisno je republici i pokrajini, moglo dati po isteku roka od tri mjeseca do godine dana.⁴⁷¹ Referendum, samodoprinos i konačno izgradnja pobuđivali su velik interes građana. Od šezdesetih nadalje *Mjesna zajednica* u mnoštvu je članaka izvještavala o samodoprinosu kao alatu za ubrzavanje napretka i nezamjenjivom iskazu solidarnosti među građanima: u Rijeci je to bio „ispit zajedništva“, u Požarevcu „udruženi dinar“, u Prijedoru „ključni nosilac razvoja“, u Vinkovcima „jedina stabilna materijalna osnova“ razvoja, dok je u Kovinu ova vrsta samooporezivanja bila „njegovo veličanstvo samodoprinos“.⁴⁷² Očekivanje, koje se u praksi ispunjavalo, bilo

⁴⁶⁹ Zakon o samodoprinosu, čl. 1 i 6.

⁴⁷⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, OMZ, sjednica 28.9.1987., Božidar Jelčić, Osnovni principi uvođenja i plaćanja samodoprinosu, 10.9.1987.

⁴⁷¹ „Drugi su pogriješili – nemojte i vi!: Kako se (ne)valja provoditi referendum o uvođenju samodoprinosu“, *MZ*, 1985., 8-9.

⁴⁷² „Pred novim velikim ispitom zajedništva“, *MZ*, 1984., 12; „Objekti sagrađeni udruženim dinarom“, *MZ*, 1980., 3; „Ključni nosilac razvoja“, *MZ*, 1990., 5-6; „MZ u službi napretka“, *MZ*, 1989., 4; „Njegovo ‘veličanstvo’ samodoprinos“, *MZ*, 1990., 4.

je da će građani ulaganjem vlastitih sredstava rezultat više smatrati svojim vlasništvom i zajedničkim uspjehom.⁴⁷³

Dok je 1970. jugoslavenski prosjek udjela samodoprinosa u sredstvima mjesnih zajednica bio 45 posto, po republikama i pokrajinama postotak se kretao između 24 u Crnoj Gori, 28 u Sloveniji, 36 u Hrvatskoj i 49 u Vojvodini, preko članica federacije u kojima je premašivao polovicu sve do makedonskih čak 66 i kosovskih 77 posto.⁴⁷⁴ U sljedećem petogodišnjem razdoblju do 1975. u Makedoniji je u društveni standard uložena 1,1 milijarda dinara pri čemu su građani za razne programe priskrbili između 68 i 100 posto cjelokupnog iznosa, a samodoprinosi su bili neprekidni – novi su se odmah nastavljali na one tek zaključene, nekada češće po selima, ali sve više i u gradovima.⁴⁷⁵ Najčešće se radilo o solidarnom izdvajanju tri posto neto plaće, mirovine ili katastarskoga prihoda poljoprivrednika, no to se moglo zamijeniti i dobrovoljnim radom što je u Makedoniji bila rijetko korištena alternativa. Entuzijizam makedonskih građana stavljao se u kontekst stoljetnog iskustva oslanjanja na vlastite snage, spremnosti na sudjelovanje u NOB-u, ali i shvaćanja da se nejakim općinskim proračunima ne mogu zadovoljiti sve potrebe. I tu je bilo nedoumica koje su se i u ostatku Jugoslavije nastojale razriješiti krajem sedamdesetih i u osamdesetima: što s rjeđe primjenjivanim samodoprinosom po načelu zaposlenja, umjesto po mjestu stanovanja, koji je dovodio do toga da sredstva radnika iz siromašne zajednice završavaju u gospodarski moćnijoj koja nudi radna mjesta, ili pak trebaju li glasati svi birači ili samo oni koji su obveznici plaćanja jer imaju prihode iz kojih bi izdvajali postotak. No, sve nedoumice blijedjele su pred „impozantnim rezultatima“ mjesnih zajednica koje su svoj samodoprinos izglasale i uspješno provele.

Na drugom kraju zemlje i blizu suprotne krajnosti po udjelu samodoprinosa u financiranju planova mjesnih zajednica bila je Slovenija koja je i s tim gotovo dvostruko manjim udjelom uspijevala prikupiti više no dvostruko veće iznose od makedonskih, što govori o bitno drugačijim gospodarskim odnosima u kojima je, primjerice te 1970., mjesnim zajednicama u ovoj republici iz raznih izvora bilo dostupno ukupno pet puta više sredstava nego u Makedoniji.

⁴⁷³ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 71.

⁴⁷⁴ Tomac, *Mjesna zajednice u teoriji i praksi*, 218.

⁴⁷⁵ „Kontinuitet, entuzijizam i novi društveni odnosi“, *MZ*, 1976., 12.

Zahvaljujući izdašnim iznosima i socijalnoj politici Općina Celje je 1973. u vrtiće mogla smjestiti 38 posto djece predškolske dobi dok je republički prosjek bio skromnih sedam posto.⁴⁷⁶ Kako su u Celju željeli još bolji rezultat, 1972. su pokrenuli samodoprinos kojim su izdvajali jedan postotak primanja i time do 1976. gradili još četiri vrtića, dvije nove osnovne škole i ulagali u preuređenje nekih postojećih. U svemu tome bili su iznimno uspješni, ali i vješti u promicanju referenduma:

„Za referendum su izvršene opsežne pripreme. Tiskano je 25.000 brošura s programom razvoja dječje zaštite i osnovnog školstva. Brošuru je dobilo svako domaćinstvo. Veliku su ulogu odigrala sredstva javnog informiranja. Posebno su se angažirali tvornički listovi. Dvije tisuće aktivista dijelilo je građanima nacрте i fotografije maketa budućih objekata. Na dan referenduma grad je osvanuo iskićen zastavama, pogodnim plakatima, pozivima i parolama. Izašlo je da glasa 88 % birača, a 74 % je reklo ‘da’!“⁴⁷⁷

Stotinu kilometara udaljena Vrhnika organizirala je 24. lipnja 1973. u svojih 13 mjesnih zajednica i dan kasnije u OUR-ima referendum kojim se odlučivalo o petogodišnjem izdvajanju i prikupljanju više milijardi dinara koje bi pomogle gradnji čak petnaest zgrada školskih i predškolskih ustanova.⁴⁷⁸ Od radnika i umirovljenika očekivalo se jedan posto primanja, od poljoprivrednika dva posto katastarskih prihoda, od samostalnih obrtnika jedan posto njihove stope poreza, od obveznika paušalnoga poreza deset posto porezne stope. Mnogo je bilo ulaganja u društveni standard i na ljubljanskom području te u Velenju.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ „Ove godine u celjskim dječjim vrtićima 38 posto mališana“, *MZ*, 1973., 10.

⁴⁷⁷ Isto. O sredstvima lokalnog informiranja vidi: Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj kao kontekst razvoja *Glasa Podravine*“, *Podravina*, 38, 19, 2020., 77-90; Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnog tiska u samoupravnom socijalizmu na primjerima *Karlovačkog tjednika* i *Glasa Podravine*“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 83-105.

⁴⁷⁸ „Petogodišnji plan razvoja komune“, *MZ*, 1974., 3.

⁴⁷⁹ Piškurić, Jelka, „Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič-Rudnik“, *Kronika*, 1, 65, 2017., 95-108; Kladnik, Ana, „Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the Sinnwelt of Socialist Velenje“, *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*, ur. Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow, Central European University Press, Budimpešta, 2022., 83-109.

Srednjobosanska MZ Žepče u istoimenoj općini od 1969. dvadeset je godina provodila samodoprinos te uredila prometnice, izgradila most preko rijeke Bosne, vodovod, konačno uvela i telefonske priključke.⁴⁸⁰ Od šezdesetih su samodoprinosi potpomagali razvoj diljem Hrvatske. U Hrvatskom zagorju, u Općini Zlatar Bistrica krenuli su 1964. te otad na popis stavili osnovnu i srednju školu, vrtić, dječje igralište, ambulantu, društveni prostor, ceste, plinifikaciju i kolektor.⁴⁸¹ Godinu kasnije dogodio se prvi riječki samodoprinos da bi ih u sljedećih dvadeset godina bilo ukupno sedam: prva četiri u cijelosti uspješna, oni ranih osamdesetih – usprkos sloganu Gradili smo, gradit ćemo – samo djelomično ispunjenog plana zbog ekonomske krize i prevelikih želja kao što je bila gradnja čak dvanaest vrtića, a zastalo se na ostvarena četiri.⁴⁸² U Karlovcu su niz godina etapno gradili bolnicu i škole, a mjesnim samodoprinosima komunalnu infrastrukturu.⁴⁸³ Šezdesetih su krenuli i u Gorskom kotaru gdje je u Općini Delnice svako veće mjesto dobilo suvremenu školsku zgradu, potom su na red došle ambulante i sportski sadržaji.⁴⁸⁴ Od šezdesetih su svoj popis uspješno punili i Osječani:

„Prekrasni i lijepo osvijetljeni bulevi, suvremene prometnice, nove predškolske ustanove i osnovne škole, lijepo uređena promenada i rekreacioni centar, te sportska dvorana ‘Zrinjevac’, samo su neki od objekata kojima se Osječani veoma ponose. No, još jednom treba naglasiti da je to rezultat solidarne akcije i sve boljeg funkcioniranja sistema samoupravnog odlučivanja.“⁴⁸⁵

Godine 1972. Općina Pula iza sebe je imala već osmogodišnju povijest samodoprinosa s tri provedena referenduma, među kojima je posljednji bio ocijenjen dotad najuspješnijim, usprkos porastu cijena i istodobnom raspisivanju zajma za izgradnju tunela kroz Učku.⁴⁸⁶ Samodoprinosi su bili dio srednjoročnih planova i za razdoblja od

⁴⁸⁰ „Čarolija traje vjekovima“, *MZ*, 1989., 12.

⁴⁸¹ „Udruženim sredstvima do boljeg standarda“, *MZ*, 1982., 4.

⁴⁸² „Gradili smo – gradit ćemo“, *MZ*, 1980., 4; „Pred novim velikim ispitom zajedništva“, *MZ*, 1984., 12.

⁴⁸³ „Nadomak ostvarenju želja“, *MZ*, 1979., 11; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 487, Konferencija SSRN ZO Karlovac, Mjesni samodoprinosi, 9.1982.

⁴⁸⁴ „Solidarnošću rješavaju krupne probleme“, *MZ*, 1983., 3; „Dvadesetogodišnja tradicija samodoprinosa“, *MZ*, 1983., 3.

⁴⁸⁵ „Solidarnošću do standarda“, *MZ*, 1976., 8.

⁴⁸⁶ „Mjesne zajednice na kreiranju politike komune“, *MZ*, 1972., 3.

1986. do 1990., čak i od 1991. do 1996., koji su na javnoj raspravi u mjesnim zajednicama bili 1987. kada su izazvali veliko zanimanje.⁴⁸⁷ No, trećim općinskim samodoprinosom početkom sedamdesetih htjelo se, među ostalim, pomoći šest seoskih mjesnih zajednica u unutrašnjosti općine pa su se ostale solidarno odrekle dijela koji im je trebao pripasti za lokalne potrebe. U lipnju 1979. od građana se na referendumu tražilo mišljenje o petogodišnjem programu samodoprinosa za koji je trebalo izdvajati 2,5 posto plaće, odnosno cijela dva postotka ako je ona bila niža od općinskoga prosjeka ili njemu jednaka.⁴⁸⁸ Program samodoprinosa sačinjavale su zajedničke potrebe na razini općine i potrebe pojedinih mjesnih zajednica u sljedećih pet godina. Planirana je bila obnova, dogradnja ili izgradnja dvadesetak školskih zgrada, tri doma zdravlja, vodovoda, kanalizacije i groblja te izgradnja, obnova ili opremanje društvenih prostorija u čak tridesetak mjesnih zajednica. Međutim, referendum nije dao potvrđan odgovor u 12 od tadašnjih 38 mjesnih zajednica. U veljači 1980. ondje je bio ponovljen s uspješnim rezultatom u još osam mjesnih zajednica, no iako su se ulaganja i na njih odnosila, četiri gradske mjesne zajednice – Anka Butorac, Vidikovac, Mirna i Arena – i dalje su pokazivale otpor, a obuhvaćale su četvrtinu stanovništva općine i planiranu milijardu u petogodišnjem razdoblju umanjivale za 134 milijuna dinara. Za program to je značilo da treba pričekati s provedbom općinskoga dijela, a krenuti s radovima u onim mjesnim zajednicama koje su podržale program i davanja. Neka od planiranih ulaganja ni tada ni desetljećima kasnije nisu ostvarena, no tim je petogodišnjim programom, u kojem je prvotno dobio 42,2 milijuna dinara, primjerice izgrađen dom zdravlja u četvrti Veruda. Iz programa je 8 umjesto planiranih 6 milijuna za svoj društveni dom iskoristila gradska MZ Gregovica, koju je činilo 518 kućanstava i 1.859 stanovnika.⁴⁸⁹ Dodali su 1,4 milijuna od SIZ-a za tehničku kulturu, s kojim su podijelili urede, i 2,7 milijuna kredita podignutog u banci te u studenom 1982. otvorili svoj novi društveni prostor i sjedište

⁴⁸⁷ „Prihvaćen nacrt srednjoročnog plana“, *MZ*, 1987., 8-9.

⁴⁸⁸ „Samodoprinosom do boljeg društvenog i komunalnog standarda“, *MZ*, 1980., 9; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 487, SSRNH Konferencija ZO Rijeka, Dostava podataka o raspisanim samodoprinosima u općinama ZO Rijeka, 23.9.1982.

⁴⁸⁹ „Radnim akcijama do standarda“, *MZ*, 1984., 5; „Kako do sredstava za održavanje društvenog doma?“, *MZ*, 1984., 6.

mjesne zajednice. Okoliš moderne zgrade sami su uredili radnom akcijom, a u tome su imali iskustva jer su svojim radom u naselju ranije pomagali gradnju sustava za opskrbu vodom, strujom i plinom, isticala je predsjednica Skupštine MZ Gregovica Marija Radojčić.

U svim prilikama i u svim sredinama naglašavala se vrijednost dobrovoljnoga rada koji je, onda kada je bio dio samodoprinosa, također pridonosio obračunu ukupnog iznosa koji se prikupljao. Mještani su time štedjeli, najčešće na angažmanu nekvalificiranih radnika. Dvanaest mjesnih zajednica bosanske Općine Goražde ulagalo je 1970. u vodovodnu, električnu i cestovnu mrežu, ali dio uloga bio je i njihov rad u vrijednosti od 47 milijuna dinara ili petine ukupnog iznosa investicije.⁴⁹⁰ Radnu snagu svojih građana rado su aktivirale titogradske (podgoričke) mjesne zajednice, sigurno zahvaljujući i pravilu koje ih je na to poticalo: naime, općinski Fond za komunalne djelatnosti dodavao je preostalih 30 posto onim mjesnim zajednicama koje su od građana i radnih organizacija osigurale 70 posto sredstava.⁴⁹¹ Takvu stimulaciju poznavale su i druge općine u Jugoslaviji. MZ Igalo u crnogorskoj Općini Herceg Novi ubrzano se razvijala zahvaljujući domaćem turizmu i od općinske je uprave preuzela mnoge nadležnosti, a stanovnici su rado radnim akcijama pridonosili uljepšavanju mjesta o čemu su se dogovarali na zborovima građana.⁴⁹² U Dalmaciji je više trogirskih mjesnih zajednica, posebno one u priobalju, do početka osamdesetih ostvarilo uspješne samodoprinos koji su uključivali i dobrovoljni rad, poput izgradnje vodovoda u Marini i susjednim mjestima, koji je čak otvorila predsjednica CK SKH Milka Planinc, te prometnica i drugih projekata u mjesnim zajednicama Seget Donji i Čiovo gdje su, prema riječima Marina Guine iz Savjeta MZ, „već odavno shvatili da općina nije u mogućnosti riješiti sve njihove komunalne probleme, pa su sami zasukali rukave i prionuli poslu“.⁴⁹³ O visokoj motiviranosti građana za sudjelovanjem u podizanju društvenoga standarda govorio je i

⁴⁹⁰ „Od elektrifikacije do vodovoda“, *MZ*, 1971., 5.

⁴⁹¹ „Plansko rješavanje komunalnih problema“, *MZ*, 1972., 10.

⁴⁹² „Razvitak turizma – unapređenjem komunalne opremljenosti“, *MZ*, 1982., 12; „Sve za turizam“, *MZ*, 1984., 12.

⁴⁹³ „Ambiciozan plan razvitka mjesta“, *MZ*, 1982., 12; „Vlastitim ulaganjima do boljeg standarda“, *MZ*, 1982., 12; „Samodoprinosom i dobrovoljnim radom“, *MZ*, 1982., 12. Usp. HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 487, Konferencija SSRNH ZO Split, Samodoprinos na području ZO, 30.9.1982.

predsjednik tamošnje OK SSRN Jure Stanić komentirajući referendum s kraja 1981.:

„Gradili smo objekte od životnog značenja za šire područje općine i u tome su građani našli svoj interes. Zato se na referendumu odazvalo 94 posto birača, a od toga je za samodoprinos glasalo 88, a u nekim mjesnim zajednicama odaziv je bio i 100 posto. To nam govori da je političko raspoloženje ljudi bilo na visokoj razini. Uspjeh referenduma treba zahvaliti i tome što su ponuđeni vrlo dobri programi aktivnosti, koji su zainteresirali širi krug građana.“⁴⁹⁴

Mimo regularnog i po proceduri provedenoga samodoprinosa, u praksi solidarnoga prikupljanja sredstava zanimljiva je bila pojava uplaćivanja dobrovoljnih priloga. U Međimurju, gdje su „bili uvijek spremni na velika samoodricanja i ulaganje vlastitih sredstava“, u MZ Prelog su ne samo dobrovoljnim radom, već i dobrovoljnim priložima ubrzali izgradnju mrtvačnice i doma dobrovoljnoga vatrogasnog društva.⁴⁹⁵ U MZ Radišići, u hercegovačkoj Općini Ljubuški, radi uvođenja toliko željenih i prečesto nadstandardnih telefonskih priključaka ne samo da su uložili trud vlastitih ruku, već su i uplatili 40.000 dinara ili oko jedne plaće po kućanstvu.⁴⁹⁶ Inače, tamošnjih 13 mjesnih zajednica imalo je iskustava sa samodoprinosom, a 1985. je na trećem općinskom samodoprinosu davanje od katastarskoga prihoda iznosilo čak 15 posto. Mjesnu zajednicu Donja Puharska u bosanskoj Općini Prijedor činile su isključivo obiteljske kuće koje su udomljavale 4.300 stanovnika, među kojima 1.900 birača, a među njima mnogo onih koji su rado posegnuli za vlastitom ušteđevinom kada su se početkom osamdesetih prikupljali prilozi za asfaltiranje triju ulica u duljini od 1,4 km: u samo osam dana prikupljeno je milijun dinara, a među pojedinačnim uplatama bilo i onih od 65.000 dinara ili čak oko šest plaća.⁴⁹⁷ Jednokratne novčane priloge za ceste prikupljali su i u Igalu.⁴⁹⁸ Uz korištenje svih drugih izvora, donacije su priželjkivale i zemunske mjesne

⁴⁹⁴ „Samodoprinosom do kapitalnih objekata“, *MZ*, 1982., 12.

⁴⁹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, OK SSRNH Čakovec, 20.9.1974.; Izvještaj o radu MZ Prelog, 1973–1974.

⁴⁹⁶ „Plodovi samodoprinosa“, *MZ*, 1985., 10.

⁴⁹⁷ „U osam dana skupili milion dinara za asfalt“, *MZ*, 1982., 4.

⁴⁹⁸ „Razvitak turizma – unapređenjem komunalne opremljenosti“, *MZ*, 1982., 12.

zajednice.⁴⁹⁹ Takvih izdašnih platiša sigurno je bilo više u mjestima odakle su mnogi otišli na rad u inozemstvo. Općine i mjesne zajednice mudrim su potezima mogle iskoristiti mogući mrtvi kapital zarađen u zapadnoeuropskim zemljama i time premostiti neugodnu nedoumicu treba li možda umjesto nedostupnih gastarbajtera na samodoprinos obvezati njihovo kućanstvo, članove najuže obitelji koji su ostali na stalnoj adresi – jer štošta se u selu napravilo „a on sjedi 10–15 godina vani, a djeca i žena su ovdje i ništa ne plaćaju iako koriste“.⁵⁰⁰

U tom kontekstu primjer iz vukovarske MZ Bapska nije bio usamljen. Naime, ondje su, ponukani ranijim uspjesima i dovršenim projektima, krajem 1982. izglasali petogodišnji samodoprinos s visokim davanjima od 4 posto plaće i mirovine te 24 posto katastarskoga prihoda poljoprivrednika.⁵⁰¹ Plan je bio prikupiti 16,5 milijuna dinara od čega bi deset milijuna i još osam milijuna dobivenih oročavanjem izdvojili za otvaranje tvornice, odnosno pogona zagrebačkog Unikuma kao nositelja investicije kojemu je mjesna zajednica osigurala lokaciju i infrastrukturu. Proizvodili bi dijelove za traktore, nužno potrebne mehanizaciji u tamošnjih 520 većinom poljoprivrednih kućanstava, i ulaganjem osigurali 70 radnih mjesta u zajednici koju su mladi napuštali. Polovica radnih mjesta solidarno se osiguravala putem samodoprinosa, dok su se ona iz druge polovice mogla rezervirati iz zemlje i inozemstva ulaganjem i oročavanjem 16.000 njemačkih maraka ili 400.000 dinara uz kamatu od 12,5 posto za devize i 20 posto za dinare. Vrlo brzo, do početka 1983., već je bilo rezervirano 15 radnih mjesta uplatama iz inozemstva onih radnika koji su se željeli vratiti ili osigurati posao svojoj djeci. Josip Foro, predsjednik Skupštine MZ, nije skrivao zadovoljstvo: „Bapska danas gradi pogon, a pogon će već sutra graditi Bapsku.“⁵⁰²

Nedaleko, s druge strane granice i Dunava, u MZ Sonta u vojvođanskoj Općini Apatin samodoprinosom i u suradnji s RO Novitet iz Novoga Sada izgradili su pogon za izradu lake ženske konfekcije u kojem se zaposlilo 108 mještanki, a planirali su još stotinu radnih

⁴⁹⁹ „Od reči – na dela“, *MZ*, 1988., 1.

⁵⁰⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, KOAMZ, Stenografski zapisnik, 18.2.1975.

⁵⁰¹ „Samodoprinos za fabriku“, *MZ*, 1983., 1.

⁵⁰² Isto.

mjesta.⁵⁰³ Bio je to jedan od rezultata srednjoročnoga plana te ustrajnoga i kontinuiranoga izdvajanja za zajedničke potrebe. Naime, od 1971. do 1985. proveli su šest referenduma za višegodišnje samodoprinos: uhodavanje s prvim bilo je manje uspješno pa je svoj potvrdni glas dalo 68 posto birača, no na kasnijih pet referenduma podrška je redovito bila veća od 90 posto. Jesu li i inače svi građani rado sudjelovali u samodoprinosu? Iz dostupnih podataka vidljiva je redovito visoka izlaznost na referendum, također i visok postotak podrške predloženom planu ulaganja, kako je to bilo u Sonti i Trogiru. Bilo je i slučajeva, poput pulskoga, kada je trebalo pregovarati, nagovarati i ponegdje ponavljati referendum. Bilo je i krivoga gledanja i lokalnih rasprava među pobornicima i protivnicima te njihovim različitim računima i htijenjima. „Svaki novi projekt znači ujedno i novi skup ugodnih ili neugodnih aktivističkih doživljaja“, uvjerio se novinar pri posjetu prijedorskoj MZ Tukovi u proljeće 1990. kada je i aktivist Petar Bubulj znao da novac nije bilo lako dati:

„Najveći dio onoga što je u funkciji razvoja na području Tukova učinjeno, ostvareno je zahvaljujući izdvajanjima iz skromnih osobnih dohodaka, što često i nije bilo dovoljno, pa su ljudi morali još jednom posegnuti u džep. Neki su zagundali, neki su to učinili šutke, ali na kraju su ipak svi bili zadovoljni.“⁵⁰⁴

Neki su građani teže prihvaćali samodoprinos jer su možda uočavali proceduralne propuste i nenamjensko trošenje prikupljenoga novca. Ustavni sud Srbije je na temelju svoje višegodišnje prakse sredinom osamdesetih upozoravao da, između ostalog, nije prihvatljivo uvoditi samodoprinos na zboru radnih ljudi i građana nego isključivo referendumom ili pisanim izjašnjavanjem, da kućanstvo ne može biti obveznik već samo građanin kojemu visinu davanja pak ne može određivati mjesna zajednica nego služba društvenih prihoda, da se odluka o provođenju samodoprinosu ne može primjenjivati retroaktivno te da mora sadržavati podatak o nadzoru, iznosu koji se prikuplja i njegovoj namjeni.⁵⁰⁵ Bile su to uobičajene zakonske odredbe. U Hrvatskoj, gdje je od siječnja 1965. do kraja veljače 1966. u mjesnim zajednicama održano čak 218 referenduma o samodoprinosu, ili svaki drugi dan

⁵⁰³ „Samodoprinosom do novih radnih mjesta“, *MZ*, 1987., 5.

⁵⁰⁴ „Sreća pomaže odvažnima“, *MZ*, 1990., 5-6.

⁵⁰⁵ „Drugi su pogriješili – nemojte i vi!: Sedam najčešćih pogrešaka“, *MZ*, 1986., 2.

po jedan u drugoj mjesnoj zajednici, postojale su i vijesti o izbjegavanju referenduma izjašnjavanjem na zboru birača, a u Lici i Istri bilo je tada dogovora o davanju i bez referenduma i bez zbora.⁵⁰⁶ Sredinom sedamdesetih kritički glasovi unutar RK SSRNH govorili su da samodoprinos gubi svrhu jer ga općine koriste za kapitalne investicije.⁵⁰⁷ Prije donošenja republičkoga zakona govorilo se o „poplavi općinskih samodoprinosa“ u velikim sredinama dok bi cilj takvih davanja trebao biti prije svega „najneposredniji interes“ u mjesnoj zajednici.⁵⁰⁸ Strahovalo se da udruživanje sredstava na razini općine može umanjiti financijsku bazu mjesne zajednice.⁵⁰⁹ RK SSRNH bio je stajališta da taj interes čine one „najneposrednije svakodnevne potrebe [...] za koje na drugi način nisu osigurana materijalna sredstva“ te da o samodoprinosu „trebaju odlučivati samo oni koji udružuju sredstva“.⁵¹⁰ Desetak godina kasnije, u vrijeme reakcije Ustavnoga suda Srbije i rasprave o izmjeni zakona u Hrvatskoj, istupio je Božidar Jelčić, profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu, upozorivši na raskorak između onoga što bi samodoprinos morao biti i onoga što je u praksi postao iz čega proizlazi kompromitacija izvorno dobre ideje.⁵¹¹ Smatrao je da bi o uvođenju samodoprinosa morala odlučivati kvalificirana umjesto obične većine, da davanje treba ograničiti na mjesnu zajednicu i u trajanju od najviše tri godine te ga obustaviti čim se prikupe planirana sredstva. Općinski referendum za velika ulaganja po Jelčiću je bio znak „da važeći sistem zadovoljavanja zajedničkih potreba putem slobodne razmjene rada nije ispunio namijenjenu mu ulogu, pa [se] uvođenjem samodoprinosa zapravo nastoje smanjiti odnosno akumulirati nedostaci u funkcioniranju tog sistema“. Držao je, i upozoravao na sjednici KOOMZ-a, i da se zbog gubitka vrijednosti prikupljenih

⁵⁰⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 197, Neka iskustva i problemi iz rada mjesnih zajednica na području SRH, 20.6.1966.

⁵⁰⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Stenografski zapisnik sa sjednice KOAMZ RK SSRNH, 18.2.1975.

⁵⁰⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Magnetofonski zapisnik sa sjednice ORMZ RK SSRNH, 17.5.1976.

⁵⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9142, Predsjedništvo RK, Magnetofonski zapisnik sjednice, 30.6.1987.

⁵¹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Sekretarijat Predsjedništva, 7.6.1976.; ORMZ, 17.5.1976.

⁵¹¹ „Neuvjerljivi alibi za ‘dogradnju’ Zakona o mjesnom samodoprinosu SR Hrvatske“, MZ, 1987., 10; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, OMZ, sjednica 28.9.1987., Božidar Jelčić, Osnovni principi uvođenja i plaćanja samodoprinosa, 10.9.1987.

sredstava, do čega je dolazilo uslijed inflacije, svrha samodoprinosu ne može samo tako promijeniti, već bi se o tome ponovno moralo glasati na referendumu.⁵¹²

Usprkos svemu, nepobitna je materijalna korist provedenih samodoprinosu jer tisuće vrtića, škola, domova zdravlja, dvorana i vodovoda i desetljećima kasnije ispunjavaju svoju javnu funkciju. Ponekad je na njima i ploča s natpisom koji na to podsjeća, kao i na opću spremnost za dodatni osobni napor kako bi zajednici bilo bolje. Osvrćući se u proljeće 1990. na prošlost i budućnost mjesne zajednice utjecaj samodoprinosu isticao je Refik Talić, tajnik Skupštine MZ Donja Puharska u Općini Prijedor, gdje deset godina ranije nije bilo asfaltiranih prometnica, ni kanalizacije, u polovici kućanstava ni vode:

„Bez samodoprinosu niti jedna, a pogotovo naša mjesna zajednica, ne bi mogla realizirati ni djelić onoga što je do sada učinila. Međutim, kako ljudi zbog ozbiljnih promašaja sa republičkim i općinskim samodoprinosima pomalo gube povjerenje i u ovaj instrument financiranja razvojnih programa, a većina ih ima sve manje para, teško je odlučiti se za novi program samodoprinosu. [...] Što se tiče budućnosti MZ valja imati na umu da niti jedna općina ne bi ni za pola stoljeća uspjela učiniti za svoje građane ono što je mjesnim zajednicama uspjelo u nekoliko puta kraćem vremenu.“⁵¹³

Naposljetku, posljednji savezni Program akcija mjesnih zajednica za razdoblje od 1986. do 1990. pozvao je na prevladavanje navike mjesnih zajednica da komunalni standard i dalje podižu na teret dobrovoljnoga rada i novčanoga samodoprinosu te drugim oblicima udruživanja sredstava u udruženom radu.⁵¹⁴ Bio je to signal da neke ustaljene prakse treba prekinuti. One zajednice koje su osnovna pitanja riješile, dobile su preporuku da ulažu u nova radna mjesta koja stvaraju dohodak.

⁵¹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9560, Sjednica odbora, Zapisnik, 4.4.1988.

⁵¹³ „Ključni nosilac razvoja“, *MZ*, 1990., 5-6.

⁵¹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica*, PAMZ 1986–1990., 49.

Bratimljenje

Povodom Titova osamdeset i petoga rođendana, u svibnju 1977., u kumrovečkom Domu boraca i omladine Jugoslavije održana je svečanost – „dirljiva i vrlo bogata sadržajem“ – na kojoj je potpisana povelja o bratimljenju mjesnih zajednica Kumrovec i Smiljan, obiju iz Hrvatske.⁵¹⁵ Ni po čemu to nije bila samo jedna od brojnih uspostava suradnje što su se sedamdesetih u sličnom ozračju događale po svim jugoslavenskim republikama. Naime, ova dva mjesta – jedno u klanječkoj, drugo u gospičkoj općini – u listu *Mjesna zajednica* predstavljena su kao „prirodni“ partneri jer „se ponose s dva velika sina naših naroda, čija djela prelaze naše granice i kojih ime znaju svi narodi svijeta“. Pored međunarodne slave, za domaće je prilike bilo važno da je jedan sin bio Tito, koji je porijeklom spajao Hrvate i Slovence, a drugi Nikola Tesla čije je rodno selo ujedinjavalo Hrvate i Srbe u Hrvatskoj. Smiljan je predstavljen kao mjesto poznato „po bratstvu i jedinstvu koje su iskovali njegovi stanovnici komunisti i svi drugi poštteni ljudi, Hrvati i Srbi, još davno prije narodnooslobodilačke borbe“ tijekom koje su ga „i krvlju zacementirali“. Povrh toga, iz Smiljana je bila i Kata Pejnović, komunistkinja i narodni heroj, prva predsjednica Antifašističke fronte žena Jugoslavije, pa su dva zbratimljena mjesta mlađim naraštajima mogla ponuditi tri najbolja uzora. Tito, tada jedini živući među njima, bio je i inicijator međumjesne suradnje nakon što je godinu ranije povodom stotinu i dvadesete godišnjice Teslina rođenja posjetio Smiljan. Bratimljenje je predviđalo uzajamne posjete mještana povodom dvaju rođendana, 25. svibnja i 10. srpnja, koji su obilježavani i kao dani mjesnih zajednica. Planirana su dječja ljetovanja, zajedničke omladinske radne brigade te suradnja društava poput vatrogasnog, pčelarskog i drugih.

Dva su ključna razloga za sve veću učestalost ovakvih vijesti u listu *Mjesna zajednica* u drugoj polovici sedamdesetih: potreba za jačanjem bratstva i jedinstva te zamah u osnivanju novih mjesnih zajednica. Naime, budući da je tada protjecalo trideset godina od početka NOB-a i pobjede u ratu, bilo je jasno da dolazi do smjene generacija. Stoga se jače ustrajalo na prenošenju ideje i prakse bratstva i jedinstva mlađim naraštajima, ideje koja bi trebala jamčiti zamišljeno uravnoteženo i u nacionalnom smislu ravnopravno

⁵¹⁵ „Tito predložio bratimljenje“, *MZ*, 1977., 7-8.

funkcioniranje jugoslavenske zajednice. Ovakva su nastojanja bila prisutna na više razina, od političkog do obrazovnog sustava, u filmskoj umjetnosti i popularnoj kulturi.⁵¹⁶ Ustavni amandmani, smjene pojedinih republičkih vodstava i naposljetku potvrda djelomične konfederalizacije u novom Ustavu iz 1974. dovodili su do udaljavaanja republika i njihove izgradnje kao nacionalnih država, a time i do potrebe za pronalaženjem novih vrsta spona, novoga ljepila koje bi se moglo primijeniti na novim područjima i tako dodatnim ili zamjenskim spojnim točkama pridonositi jačanju veza unutar federacije. Republike i pokrajine, a ponekad i općine, mogle su se zaobići jačanjem kontakata na najnižoj razini. Osobna suradnja i bratimljenje mikrosredina mogli su kapilarno prodirati u tkivo države te prevladati prijevore viših razina i nacionalne podjele uspostavljanjem horizontalnih veza u bazi. Nije posrijedi bila negacija nacionalnog jer tada bi i formula bratstva i jedinstva izgubila svoj osnovni sastojak, no nacionalno se moglo dopuniti načelom ravnopravnosti i suradnje te se uklopiti u nadnacionalno jugoslavenstvo. Tih je godina poziv na jačanje bratstva i jedinstva jače odjekivao i u smjernicama Desetoga kongresa SKJ.⁵¹⁷ U takav su se kontekst odlično uklopile mjesne zajednice sa svojim ustavno ojačanim položajem u sustavu društvenoga samoupravljanja. Kao stvarne zajednice stvarnih malih ljudi bile su idealno okruženje za horizontalno jačanje bratstva i jedinstva, ali i test izdržljivosti te formule u novim ekonomskim i društvenim uvjetima tijekom osamdesetih godina. Mjesne su zajednice međusobnim bratimljenjem mogle pridonijeti skladu i homogenosti, finom podešavanju odnosa među narodima i narodnostima, radnim ljudima i građanima. Mogle su biti pokazatelj uspješne primjene političkih smjernica u mikrosredini, ali i pokazati da su prirodno stanište stvarnoga zajedništva koje postoji i onda kada više razine zakazuju.

U tome su mjesne zajednice mogle biti uspješnije od općina koje su što veće to teže same dopirale do baze, ali su se zato mogle orijentirati prema međunarodnoj suradnji pridonoseći tako jugoslavenskim

⁵¹⁶ Vidi: Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.; Filipović, Tina, „SUBNOR-ove politike i prakse sjećanja na NOR u sisačkim proslavama“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 389–408.

⁵¹⁷ „Poziv na akciju“, *MZ*, 1974., 6–7.

vanjskopolitičkim odnosima.⁵¹⁸ Pri bratimljenju općina unutar zemlje partneri su dolazili iz iste ili druge republike. Najčešće su takvi ugovori bili bilateralni, no bilo je i zanimljivih slučajeva većega grupiranja. Tako su već početkom šezdesetih suradnju uspostavile općine na jugoslavenskom sjeveru, povezane rijekom Dravom: Ormož, Ptuj i Slovenska Bistrica iz Slovenije te Čakovec, Koprivnica i Varaždin iz Hrvatske. Njihov Susret bratstva i prijateljstva već 1970. iznjedrio je raspravu o problemima mjesnih zajednica pri čemu nisu svi bili istih stajališta: dok se Čakovec kao predvodnik u lokalnom širenju samoupravljanja zalagao za mjesnu zajednicu u svakom selu, i za to dobivao podršku ostalih partnera, vodstvo Ormoža je držalo da takva usitnjenost nije dobro rješenje, dok su Varaždinci pozivali na jačanje uloga zborova koji se po njima nisu smjeli pretvarati u mjesto informiranja o već donesenim odlukama.⁵¹⁹ Jednogodišnji susreti ubrzo su prerasli u cjelogodišnje programe za vatrogasce, rezervne vojne starješine, pionire, omladinu i članove drugih društvenih organizacija obuhvativši kroz trinaest godina do 1975. oko pedeset tisuća građana.⁵²⁰

U organiziranju i promoviranju bratimljenja svoje je mjesto našao list *Mjesna zajednica*, dakle posredno i sam SSRNJ. U suradnji s mjesnim zajednicama Pačetin i Golobok redakcija je, spominjući Ustav i Deseti kongres SKJ, sve mjesne zajednice u Jugoslaviji pozvala na pronalaženje partnera za bratimljenje, „bez obzira na opštinske, pokrajinske i republičke granice“.⁵²¹ Onima koji bi se u tome posebno istakli u sljedećih godinu dana obećana je Povelja bratstva i jedinstva kao nagrada redakcije:

„Svrha je te akcije da se uspostavljanjem novih i produbljiivanjem postojećih veza između radnih ljudi i građana u mjesnim zajednicama iz svih krajeva zemlje pridonese ostvarivanju novog ustavnog položaja mjesne zajednice, što uspješnijoj realizaciji petogodišnjeg plana akcija mjesnih zajednica i stalnom jačanju bratstva i jedinstva.“⁵²²

⁵¹⁸ Unkovski-Korica, Vladimir, „Non-aligned cities in the Cold War: municipal internationalism, town twinning and the Standing Conference of Towns of Yugoslavia, c.1950-c.1985“, *International History Review*, 3, 44, 2022., 559-576.

⁵¹⁹ „Dominantna tema skupa: naselje – mjesna zajednica“, *MZ*, 1970., 7.

⁵²⁰ „Susreti pionira, vatrogasaca, RVS, omladine...“, *MZ*, 1975., 1.

⁵²¹ „Poziv na uključivanje u akciju bratimljenja mjesnih zajednica“, *MZ*, 1974., 8.

⁵²² „Bratimljenje mjesnih zajednica“, *MZ*, 1974., 8.

Spomenuti partneri u ovom pozivu bili su mještani iz općina Vukovar i Smederevska Palanka, čiji su se posjeti, druženja, kulturno-umjetnička razmjena i nogometne utakmice odvijali već tri godine uz „izvanredno gostoprimstvo“ u Srbiji za goste iz „bratske Hrvatske“ i obrnuto te u uvjerenju da „prijateljstvo ne zna granice“. Prigodom potpisivanja bratimljenja u Goloboku je u domovima domaćina boravilo čak 90 gostiju iz Pačetina, no premalo za sve koji su ih bili spremni primiti. Bio je tu i viši gost Juraj Hrženjak koji je „brzo uspostavio neposredan odnos“, ali mu prezime nisu mogli zapamtiti pa su ga jednostavno zvali „drug Jure“. Stari aktivisti poput Miloša Mitrovića bili su nezaobilazni u organizaciji dočeka jer „ništa dok stara garda ne ‘zagrmi’!“.

Povezivanja je bilo i ranijih godina, no ovaj je javni poziv redakcije lista i mjesnih zajednica Pačetin i Golobok doista urodio zamjetnim odazivom. Već mjesec kasnije sljedeći je broj izvještavao o više novih partnerstava, primjerice o hrvatsko-slovenskoj prekograničnoj susjedskoj suradnji između MZ Prilišće – Vukova Gorica (Duga Resa) i MZ Adlešići (Črnomelj), lokalnom dalmatinskom povezivanju MZ Gripe (Split) i MZ Sutina (Sinj) te slavonsko-vojvođanskom bratimljenju MZ Industrijska četvrt (Osijek) i MZ Kertvaroš (Subotica).⁵²³ Objavljen je i poziv zapadnoslavonskih mjesnih zajednica Pakrac, Lipik i Pakračka Poljana kojim su one tražile partnere baš iz naprednijih lokalnih sredina:

„Željeli bismo se povezati s onim mjesnim zajednicama u zemlji koje su do sada već pokazale rezultate rada i napredak u našem samoupravnom sistemu. Molimo da nam list ‘Mjesna zajednica’ u tome pomogne.“⁵²⁴

Sljedećih je godina *Mjesna zajednica* informirala o brojnim bratimljenjima mjesta unutar iste regije ili republike, iz pograničnog područja ili udaljenijih krajeva. Na stranicama su se izmjenjivala sela i gradske četvrti, fotografije veselih druženja i svečanih potpisivanja povelja o bratimljenju. Među motivima za pronalaženje partnera bili su već uspostavljeni gospodarski odnosi među poduzećima, poticanje suradnje tvornica u istoj ili komplementarnoj industrijskoj grani, raniji sportski ogledi ili razmjena u području kulture, mjesne zajednice

⁵²³ „Bratimljenje mjesnih zajednica“, *MZ*, 1974., 9.

⁵²⁴ Isto.

ili osnovne škole nazvane po istoj osobi, prijateljstva uspostavljena u vojnim operacijama tijekom rata ili kojom drugom povijesnom prilikom, ponekad potaknuta ili učvršćena rodbinskim vezama ili brakovima koji su već postojali ili će tek uslijediti nakon godina uzvratnih posjeta, no ponekad je sve ovisilo o poticaju izvana ili odozgo, o savjetu koji je bio dobrodošao ili ga je samo bilo mudro poslušati. Bilo je i razloga koji su javno obično bili prešućivani, ali se naziru između redaka, poput starih osobnih prijateljstava u vodstvima mjesnih zajednica, porijekla lokalnoga vodstva i istaknutijih aktivista ili održavanja veza sa sunarodnjacima iz drugih republika. Čini se da je u takvim slučajevima nedostajalo svejugoslavenskoga sadržaja i željene međunacionalne suradnje pa su i dosezi doprinosa bratstvu i jedinstvu morali bili manji. Jedan od poticaja svejugoslavenskoj suradnji stigao je iz medija zahvaljujući nedjeljnoj poljoprivrednoj emisiji Televizije Beograd pod nazivom Znanje-imanje koja je bila mjesto susreta i natjecanja te je, primjerice, dovela do makedonsko-hrvatskog bratimljenja MZ Velgošti iz Općine Ohrid i Segeta Donjeg iz Općine Trogir koji su poslije snimanja razmjenjivali delegacije s više od stotinu mještana.⁵²⁵

Dok je većina bratimljenja dogovarana posebno u odnosu jedan na jedan, istaknule su se dvije inicijative kojima se, uz podršku lista *Mjesna zajednica*, nastojalo okupiti veći broj sudionika iz raznih dijelova Jugoslavije. Prva skupina povezala se u Zemunu u siječnju 1975., na svečanosti pred pet stotina građana, održanoj povodom desete godišnjice tamošnje vrlo uspješne MZ Janko Lisjak Puška.⁵²⁶ Zemunci su u ovome događaju imali ulogu domaćina i inicijatora, a skupinu su činile mjesne zajednice dobitnice Vrhunske savezne nagrade dodijeljene prethodne jeseni na općejugoslavenskom savjetovanju u Stubičkim Toplicama, po jedna iz svake republike i pokrajine: Ilidža (Ilidža, Bosna i Hercegovina), Konik (Titograd, Crna Gora), Veruda (Pula, Hrvatska), Azanja (Smederevska Palanka, uža Srbija) i Zmajevo (Vrbas, Vojvodina) te – na svečanosti bez svojih predstavnika – Bakovci (Murska Sobota, Slovenija), Kočani (Kočani, Makedonija) i Ljubidža (Prizren, Kosovo). Očekivali su da bi im se u budućnosti mogle pridružiti druge uspješne zajednice, ali

⁵²⁵ „Vlastitim ulaganjima do boljeg standarda“, *MZ*, 1982., 12.

⁵²⁶ „Kako se rodio Samoupravni dogovor o međusobnoj suradnji najboljih mesnih zajednica iz svih republika i pokrajina – i redakcije lista ‘Mesna zajednica’“, *MZ*, 1975., 2.

i OUR-i i SIZ-ovi. Hrvatski predstavnik, predsjednik Savjeta MZ Veruda Vinko Perković, skromno je zaključio da u njegovoj sredini još vjerojatno nisu dosegli uspješnost drugih ondje prisutnih mjesnih zajednica, no da će im njihova iskustva dobro doći, te je pozvao na davanje više pozornosti turizmu. Upozorivši da su u vrlo urbaniziranim područjima mjesne zajednice „većinom zakržljale“, sekretar Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica Robert Kramer pohvalio je zemunske domaćine koji taj problem nisu imali.

Druga zbratimljena skupina ugovor je potpisala u Zagrebu 1976. i sljedećih godina bila vrlo aktivna i redovito prisutna u listu *Mjesna zajednica*.⁵²⁷ Činile su je mjesne zajednice Ciglenica (Trešnjevka, Zagreb, Hrvatska), ujedno i inicijator okupljanja, Mirna (Trebnje, Slovenija), Golubinci (Stara Pazova, Vojvodina), 22. oktobar (Zemun, uža Srbija), Kosovo Polje (Priština, Kosovo), Bronzani Majdan (Banja Luka, Bosna i Hercegovina), Novi dom (Đevđelija, Makedonija) i Risan (Kotor, Crna Gora), kao najbolje u svojim republikama i pokrajinama te prve dobitnice Povelje neposrednoga samoupravljanja i Vrhunske savezne nagrade 1973. godine.⁵²⁸ Njihovi predstavnici okupili su se u „crvenoj Ciglenici“, unutar Zagreba već nagrađivanoj radničkoj četvrti, u svibnju 1976., na njezin dan i dan osnutka tamošnjega kulturno-umjetničkog društva 1938. godine. Iznimno raspoloženi sudionici nisu skrivali svoje zadovoljstvo, od predstavnika Bronzanog Majdana kao sljedećega domaćina i njegova gostoljubivog obećanja – „uložit ćemo sve snage da budete oduševljeni kao mi sada“ – do kolege iz Kosova Polja koji je istupio s primjerom bratstva i jedinstva: „Ima Srba, Albanaca, Crnogoraca... ali kad nas posjetite, nećete nas moći razlikovati...“⁵²⁹ Samoupravni sporazum o međusobnoj suradnji, potpisan pod pokroviteljstvom predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske Jakova Blaževića, između ostalog je predviđao:

„Suradnja potpisnika sporazuma ostvarivat će se međusobnim posjetima delegacija, građana, razmjenom normativnih samoupravnih akata, iskustava, organizacijom zajedničkih savjetovanja i dogovo-

⁵²⁷ „Osam zbratimljenih mjesnih zajednica samoupravnim sporazumom utvrdilo oblike suradnje“, *MZ*, 1976., 6-7.

⁵²⁸ „Povelja neposrednog samoupravljanja i vrhunska savezna nagrada“, *MZ*, 1973., 1.

⁵²⁹ „Osam zbratimljenih mjesnih zajednica samoupravnim sporazumom utvrdilo oblike suradnje“, *MZ*, 1976., 6-7.

ra o pitanjima od zajedničkog interesa, razmjenom akcionih programa, informativnih listova, organiziranjem izložbi, gostovanjem kulturno-umjetničkih i sportskih društava, kao i drugim oblicima suradnje.“⁵³⁰

Očekivanja su se ispunila i na Dan borca 1985. u MZ Bronzani Majdan održan je već deseti susret ove skupine prvonagrađenih.⁵³¹ Istodobno se odvijao peti omladinski susret povodom kojega je okupljena radna brigada sastavljena od – poslije Titove smrti jakom simbolikom obilježene brojke – 88 članova iz osam mjesnih zajednica koji su deset dana „junački“ radili na izgradnji ceste pod zapovjedištvom makedonskog omladinca i uz pomoć lokalnoga stanovništva. Mladi su uživali i u zabavi, primjerice koncertima i plesu. Susreti su se, uz narodna veselja i drugarske večeri, nastavili sljedećih godina. Jedanaesti je održan u Golubincima na Dan oslobođenja i „socijalističke slave“ sela.⁵³²

Pored multilateralnih povelja postojala su brojna individualno potpisana pobratimstva, a u Hrvatskoj mnoga slična suradnji Kumrovca i Smiljana čime se odašiljala poruka o potrebi za suradnjom Hrvata i Srba kao građana ove republike. O takvim primjerima, kao i o vezama mjesta iz Hrvatske i Srbije, list *Mjesna zajednica* izvještavao je znatno češće i iscrpnije nego o kontaktima iz drugih republika. Tome su sigurno pridonosile redakcije smještene baš u Zagrebu i Beogradu, ali i važnost hrvatsko-srpske suradnje u kontekstu Hrvatske i Jugoslavije. Primjerice, u gospičkoj su općini 1974. hrvatsko selo Ribnik i srpska sela Zavode, Pavlovac i Vrebac povodom Dana ustanka naroda Hrvatske održali narodni zbor te potpisali Povelju o bratimljenju koja je pozivala na prijateljstvo među učenicima i mladima, na međusobno posjećivanje na dane ovih sela te na održavanje predavanja o „zajedničkoj borbi Hrvata i Srba i ostalih naših naroda u NOR-u“.⁵³³ Sa zbora, kojem su prisustvovali hrvatski predsjednik Jakov Blažević, sekretar IK CK SKH Dušan Dragosavac, predsjednik KOORMZ-a Juraj Hrženjak, časnici i drugi, poslan je brzojav Titu:

⁵³⁰ Isto.

⁵³¹ „Deseti susret zbratimljenih mjesnih zajednica Jugoslavije“, *MZ*, 1985., 7.

⁵³² „Jedinstveni primer akcione saradnje osam MZ iz svih krajeva zemlje“, *MZ*, 1986., 7.

⁵³³ „Zbratimljene mjesne zajednice hrvatskih i srpskih sela“, *MZ*, 1974., 8.

„Obećajemo Ti da ćemo i dalje zajedničkom suradnjom i uzajamnim pomaganjem čuvati najveću tekovinu naše revolucije – bratstvo i jedinstvo naših naroda, što si ga Ti, druže Tito – s borcima iz svih krajeva Jugoslavije – utemeljio u najslavnijim danima naše povijesti.“⁵³⁴

Narodni heroj Jovan Rakasović bio je povod uspostavi suradnje između Banije i Podravine, ponovno između hrvatskih građana različite nacionalnosti.⁵³⁵ Partizanski zapovjednik koji je poginuo u bitki za Koprivnicu 1944. bio je pokopan u masovnoj grobnici u obližnjem selu. Iz njegove rodne sredine putem lista *Mjesna zajednica* trideset godina kasnije stigao je poziv na bratimljenje svih sela u kojima je Rakasović ratovao. Pokretač inicijative bio je Stevan Rakasović koji se kao mladi trgovac odlučio iz Petrinje vratiti u rodno selo, okupiti vršnjake i raditi na njihovu zadržavanju u tome kraju. Iz MZ Klinacgrad u Općini Petrinja uputili su i pismo na adresu MZ Velika Mučna u koprivničkoj općini te se 1975. ispostavilo da su obje strane spremne na uspostavu prijateljstva. Kako je u ovom paru Klinacgrad bio siromašniji partner, čiji su mještani nedjeljom sami gradili svoj dom kulture, Podravci su odlučili biti solidarni i pomoći. Prvi susret i potpisivanje povelje – upotpunjeni polaganjem vijenaca na grobnici u Koprivničkim Bregima – održali su se u Velikoj Mučni do koje su Banijci doputovali okićenim autobusom petrinjskoga Slavijatransa te bili srdačno primljeni o čemu svjedoči povratna vožnja čiji je polazak bio tek u pet sati sljedećega jutra, odmah po završetku zabave. I po tome nisu bili iznimka.

„Pjevalo se, plesalo i veselilo do dugo u noć“, bio je zaključak izvještaja o prvom masovnijem susretu mještana MZ Prelošćica iz sisačke i MZ Dobroselo iz donjolapačke općine, do kojeg je došlo zimi 1975/76. uz jake emocije i „suze radosnice“.⁵³⁶ Naime, Hrvati iz Prelošćice su 1944. iz obližnjeg ustaškog logora spasili 40 članova 27 ličkih srpskih obitelji tako što su zatražili pomoćnu radnu snagu za svoja seoska gospodarstva time „riskirajući da će i sami zbog toga bratskog gesta postati žrtve fašizma“. Prvi zahtjev uputio je Mijo Jan-

⁵³⁴ Isto.

⁵³⁵ „Mjesna zajednica sela Klinacgrad traži selo za bratimljenje“, *MZ*, 1974., 10; „Mjesne zajednice Velike Mučne i sela Klinac-grad bratimit će se na Dan borca“, *MZ*, 1975., 6; „Seljaci Klinac Grada posjetili prijatelje iz Velike Mučne“, *MZ*, 1975., 8-9.

⁵³⁶ „Bratimljenje poslije 31 godine povezanosti“, *MZ*, 1976., 1.

čić kojemu je pristupio zarobljeni dječak Nikola Kantar. Zahvaljujući bratimljenju obojica su dobila priliku ponovno se susresti, prvi kao 84-godišnjak, drugi kao odrastao muškarac i inicijator nove suradnje.

Povod za suradnju mogli su biti i suvremeni nemili događaji, poput pogibije policajca Milana Vučinića 1974. na Velebitu u protuterorističkoj akciji protiv članova Hrvatskog revolucionarnog bratstva. Obliznji Karlobag, u kojem je bila nadležna Stanica javne sigurnosti, povezao se s Vučinićevim rodnim Okučanima organizirajući posjete tijekom kojih „veselju nije bilo kraja“:

„Bio je to veličanstven susret delegacije Okučana i mještana Karlobaga. Bio je to susret bratstva i jedinstva. Okučanci ravne Slavonije imali su priliku vidjeti, mnogi po prvi put Jadransko more i upoznati kršne Ličane iz podvelebitskog kraja.“⁵³⁷

Hrvatsko-srpska suradnja izvan okvira Hrvatske bila je ključna za uspjeh ideje bratstva i jedinstva te osovina bez koje Jugoslavija nije mogla stabilno funkcionirati. U povezivanju mjesta iz Hrvatske i Srbije moguće je zamijetiti dva obrasca. Jedan čine bratimljenja mjesta iz Srbije i onih iz Hrvatske koja su većinski bila nastanjena Srbima, dakle po etničkom načelu. U takvom se ključu iščitavati može i spomenuta suradnja Goloboka i Pačetina, kao i ona između MZ Dvor u istoimenoj općini na banijskoj obali Une i MZ Dimitrije Tucović u beogradskoj Općini Vračar, no primjera ima još.⁵³⁸ U ranu jesen 1974. MZ Košutnjak u beogradskoj Općini Rakovica jednostrano je odlučila zbratimiti se s MZ Srb u ličkoj Općini Donji Lapac, o tome je obavijestila javnost i, čini se, tek tada poslala službeni dopis partneru. Motivaciju su pronašli u činjenici da su u Srbu „ispaljeni prvi pucnji iz ustaničkih pušaka protiv domaćih izdajnika i okupatora“, dakle u događaju u spomen kojega se obilježavao Dana ustanka naroda Hrvatske.⁵³⁹ Već u predvečerje Dana Republike na Košutnjaku je priređena svečanost na kojoj su dvije mjesne zajednice, osnovane tek ranije iste godine, podcrtale dulje trajanje suradnje koja je „stara, prisna, topla, već i prilično široka, a sad i formalno oblikovana“.⁵⁴⁰ Naime, Šesta lička divizija bila je formirana u Srbu 1944. oslobo-

⁵³⁷ „Karlobag i Okučani zbratimljeni“, *MZ*, 1975., 10.

⁵³⁸ „Mesne zajednice zbližile su opštine“, *MZ*, 1975., 10.

⁵³⁹ „Mesna zajednica Košutnjak – Beograd poziva na bratimljenje Mesnu zajednicu Srb“, *MZ*, 1974., 10.

⁵⁴⁰ „Srb i Košutnjak – zbratimljeni“, *MZ*, 1975., 1.

dila je Košutnjak, a u poraću se ondje nastanilo mnogo Ličanki i Ličana koji su održavali vezu s rodnim krajem. Motivirani nostalgijom nadali su se da bi ova urbano-ruralna suradnja mogla ubrzati napredak nerazvijenoga područja Srba, opisanoga kao mjesta teške povijesti iz kojeg su u „strahu za sutra [...] mladi bežali u svet, kako se to u Lici kaže ‘trbuhom za kruhom’“.

U takvim je urbano-ruralnim bratimljenjima glavni partner uvijek bila razvijena gradska sredina. Drugačiji su odnosi bili u suradnji urbano-urbanog tipa. Kutinu, kao središnju mjesnu zajednicu istoimene općine, i pančevački Donji grad povezala je petrokemijska industrija.⁵⁴¹ Akteri su u ovom slučaju kao ravnopravni partneri izmjenjivali iskustva u samoupravljanju i međusobno si nudili pomoć. Posebno su ih zanimali stanogradnja, uređivanje zelenih površina i objekti društvenoga standarda. Godine 1986. proslavili su desetogodišnjicu suradnje.⁵⁴² Zbog miješane nacionalne strukture obje sredine doživljavale su se, sudeći po stajalištima njihovih predstavnika, kao „Jugoslavija u malom“:

„Jedinstvo stanovnika različitih narodnosti razvijano je kroz radnički pokret, a zapečaćeno u NOB. Stoga nije bilo teško ispuniti osnovni moto prijateljskih susreta: ‘Bratstvo i jedinstvo prenijeti na mlade’.“⁵⁴³

Folnegovićevo naselje iz zagrebačke Općine Peščenica i Palilulu iz Općine Kragujevac povezale su osnovne škole i sjećanje na nacističko masovno strijeljanje učenika u Kragujevcu 1941. godine.⁵⁴⁴ Za prvoga grupnog posjeta Zagrebu 1979. među gostima je bio i sudionik oslobođanja grada na kraju Drugoga svjetskog rata koji je izjavio da se u Zagrebu „jednako raduje“ kao tada. Osjećaj ponosa i povezanosti preplavio je i predsjednika ogranka boračke organizacije u Paliluli koji je komentirao: „Što više poznajete svoju zemlju, to je više volite.“ Upravo je Općina Kragujevac izvrsno surađivala s Općinom Karlovac u programu Karavana bratstva i jedinstva. Godine 1976. peti su put Karlovčani primili svoje goste, toga puta njih tri stotine

⁵⁴¹ „Delegacija iz Pančeva – u posjeti Kutini“, *MZ*, 1975., 8-9.

⁵⁴² „U povodu 20-godipnjice djelovanja MZ Kutina i 10-godišnjice bratimljenja s MZ Donji grad iz Pančeva“, *MZ*, 1986., 10.

⁵⁴³ „Drugovanje u radu, slavlju i u nevolji“, *MZ*, 1977., 5.

⁵⁴⁴ „Višegodišnja razmjena iskustava“, *MZ*, 1979., 1.

koje se smjestili kod dvije stotine obitelji.⁵⁴⁵ Dvije godine kasnije doputovalo je čak četiri stotine Kragujevčanki i Kragujevčana, a ručak za tisuću osoba pripremljen je u vojarni.⁵⁴⁶ Do tada su bila ostvarena bar tri bratimljenja mjesnih zajednica iz tih dviju općina: Šišljavić – Dragobraća, Švarča – Beloševac, Banija – Erdoglija. Zagrljaji i poljupci starih prijatelja bili su uobičajena pojava pri svakom susretu, a brzo su se uklapali i oni koji su se prvi put vidjeli: „Teče veće i više ni ne čujemo da netko nekoga zove sa ‘vi’.”⁵⁴⁷

Cjelokupni ritual bratimljenja bio je sličan u svakoj prilici i na osnovi novinskog izvještavanja lako je moguće uspostaviti tipski niz uobičajenih praksi. Do prvoga kontakta dolazilo je putem osobnih poznanstava, službenoga dopisa, javnog poziva ili prijedloga s više razine vlasti ili društveno-političkih organizacija. Inicijativa je redovito bila dobro utemeljena, obično u novijim povijesnim događajima ili aktualnim gospodarskim i društvenim procesima, dok se u zajedničkom nazivniku glavnih ciljeva nalazilo unaprjeđivanje bratstva i jedinstva. To je načelo svoju praktičnu primjenu nalazilo u sportskim susretima, kulturno-umjetničkim priredbama, obilasku tvorničkih pogona i povijesnih znamenitosti, sjećanju na NOB, otvaranju novoizgrađenih javnih ustanova, tvornica i infrastrukturnih objekata, grupnim posjetima, odsjedanjem kod domaćina, zajedničkim obrocima, druženjima i zabavi. Posjet je podrazumijevao i službeni sastanak izaslanstava domaćina i gosta te razmjenu osnovnih dokumenata mjesne zajednice, dok su seminari, savjetovanja i rasprave o društvenom samoupravljanju bili rjeđi i izazivali manje entuzijazma. Svođenje grupnoga posjeta i razmjene samo na potonji ozbiljniji sadržaj ne bi imalo smisla i ne bi postiglo cilj masovnijega zbližavanja dviju zajednica od kojih se očekivala praktična primjena ideje bratstva i jedinstva. Pored zainteresiranih građana, susretima, dočecima i ispraćajima pribivali su predstavnici vlasti i masovnih organizacija, višestruku simboliku imali su pionirski špaliri i mladi spremni za uključivanje u omladinsku radnu brigadu i višednevnu zabavu, a nezaobilazni su bili i oni među nekadašnjim partizanskim borcima koji

⁵⁴⁵ „Karavana ‘Bratstvo i jedinstvo Kragujevac-Karlovac’“, *MZ*, 1976., 5. Vidi: Baković, Nikola, *Brotherhood on the Move. Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia*, Srednja Europa, Zagreb, 2023.

⁵⁴⁶ „Deset godina suradnje“, *MZ*, 1978., 6.

⁵⁴⁷ Isto.

su rado prenosili svoja ratna sjećanja. Ukupno ozračje odisalo je veseljem i srećom, prijateljstvom i ponosom. Nakon susreta i druženja, osim osobnih kontakata, često su kao dugoročni rezultati uslijedili prijenos iskustava s delegatskim sustavom iz jedne u drugu sredinu, gospodarska suradnja, pomoć u novcu i radnoj snazi pri izgradnji novih objekata te obnovi i uklanjanju šteta od prirodnih nepogoda, razmjena djece i mladih, organizirana grupna ljetovanja.

Sve je to sigurno jačalo društveni kapital zbratimljenih zajednica. Zbog toga tijekom sedamdesetih, dok se model suradnje razvijao i u hodu osmišljavao, u javnosti nije bilo drugačijih razmišljanja, no krajem sedamdesetih dogodila se prva slabija kritika odozgo. Njezina poruka bila je da programi bratimljenja „nisu svuda isto shvaćeni“, da suradnja nije dovoljno konkretna i elaborirana, da u nekim sredinama nedostaje konkretnih djela, da se novac u nerazvijenim krajevima troši na krivi način.

„Većina analiziranih primera predstavlja najbolji doprinos Titovom pozivu za stalno jačanje bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti i njihovo međusobno povezivanje. [...] Ima međutim i pojedinačnih pojava koje odudaraju od suštine bratimljenja. To su oni malobrojni primeri gde se ovaj vid razvijanja političkih i humanih socijalističkih odnosa i međusobne saradnje iscrpljuje uglavnom samo svečarskim susretima i gozbom po nekoliko stotina ljudi, za što se troše znatna društvena sredstva, a deo troškova snose i organizacije udruženog rada.“⁵⁴⁸

Krizni početak osamdesetih razriješio je dio zamijećenoga problema jer su mjere štednje ne samo otklonile mogućnost pretjerane potrošnje na popratni i masovni, iako za dobro ozračje očito neizostavan, dio suradnje, već i ugrozile bilo kakav financijski zahtjevniji sadržaj u postojećim partnerstvima. K tome, vijesti o posve novim bratimljenjima zapravo su iščeznule s novinskih stranica. Već početkom druge polovice desetljeća, odmah nakon godina akutne ekonomske krize, bilo je stručnih suradnika lista *Mjesna zajednica* koji su pozivali na obnovu uzajamnih posjeta brojnijih izaslanstava: „Nema tog novca kojim bi se moglo platiti ono što se dobiva takvim međusobnim

⁵⁴⁸ „Pozitivni rezultati i neki nedostaci u akcijama bratimljenja i međusobne saradnje MZ“, MZ, 1977., 9.

druženjem.⁵⁴⁹ Godine 1989. iz Golubinaca, jedne od osam prvo-nagrađenih mjesnih zajednica, tvrdili su da su nužni „reafirmacija i proširenje bratimljenja“ te da je bratstvo i jedinstvo potrebnije nego ikad.⁵⁵⁰ Kada su se te posljednje u cijelosti socijalističke godine u Zagrebu na radnom sastanku okupili aktivisti triju mjesnih zajednica nazvanih po Božidaru Adžiji – jedne niške, jedne drniške i jedne iz zagrebačke Općine Medveščak – zaključili su da im nedostaju masovna druženja, tim više što bi ona mogla pomoći u savladavanju pojava koje tom prilikom ipak nisu otvoreno nazvali nacionalizmom. U naglašavanju vrijednosti masovnijih posjeta složni su bili i niški i drniški predstavnik, dok je potonji čak predlagao osnivanje zajedničke omladinske radne brigade:

„Zalažemo se za što više druženja i međusobnog boljeg upoznavanja. Jer, ako se bolje poznamo, manje ćemo se razilaziti u mišljenjima i lakše prebroditi određene razlike. [...] Baš sada, u vrijeme kada nam se javljaju anomalije u društvu po pitanju bratstva i jedinstva, treba njegovati takve susrete.“⁵⁵¹

S odmakom se doista naivnim pokazuje očekivanje da bi suradnja mjesnih zajednica mogla spriječiti jugoslavenski kaos. Na raznim je stranama bilo aktivista koji su tada pozivali na obnovu karavana koje bi podsjetile na vrijednost bratstva i jedinstva, no u praksi se najčešće događalo spontano gubljenje kontakta i gašenje suradnje. Pri masovnim susretima građana iz različitih republika sigurno bi previše truda trebalo uložiti u napor kojim bi se izbjegavale teme koji su izazivale političke rasprave i sukobe. U to vrijeme je na odraz visoke politike na zbivanja u lokalnim sredinama, posebno onim nacionalno heterogenim, upozorio i sam Juraj Hrženjak:

„Zapostavlja se bratstvo i jedinstvo, a povećava se ideološka i nacionalna netrpeljivost. U novije vrijeme, pored općina, pokrajina i republika, uvlače se u lokalističke, nacionalističke i uopće reakcionarne postupke i neke mjesne zajednice, sa nesagledivim posljedicama za budući zajednički život u njima.“⁵⁵²

⁵⁴⁹ „U povodu 20-godipnjice djelovanja MZ Kutina i 10-godišnjice bratimljenja s MZ Donji grad iz Pančeva“, *MZ*, 1986., 10.

⁵⁵⁰ „Dvadeset i pet godina uspeha“, *MZ*, 1989., 9.

⁵⁵¹ „Vežu ih zajednički ciljevi“, *MZ*, 1989., 5.

⁵⁵² HR-HDA, RK SSRNH 1228, 488, MZ u društvenim reformama, 4.9.1989.

Moguće je da je sjećanje na druženja ponegdje barem usporilo ili ublažilo sukobe koji su uslijedili, no to je tema koja zahtijeva posebno istraživanje. Ono što je sigurno, to je da je *Mjesna zajednica*, sve dok su trajali, uzajamne posjete pratila, poticala i iz njih nastojala izvući ono najbolje. Šutnja viših razina SSRN-a koju sugerira nepostojanje arhivskih izvora o bratimljenju, mogla bi se dvojako protumačiti: s jedne strane, ona može biti znak prepuštanja ove teme potpunoj nadležnosti lokalnih tijela i samoupravljanju; s druge strane, može značiti i manjak interesa ili poštovanja za inicijativu na mikrorazini, time i manjak političke težine koju je imala suradnja među mjesnim zajednicama čak i kada se pozivala na bratstvo i jedinstvo. Ova dvojakost nije u sukobu i nadopunjuje se jer u drugačijim bi uvjetima bratimljenja pratile jasne smjernice odozgo, popis obaveznih zadataka i određena prisila na suradnju po bilo kojem ključu, no nema potvrda da su takva djelovanja postojala.

U PREVLAĐAVANJU SUKOBA

Kada je RTV Ljubljana 1980. i 1981. premijerno prikazivala humorističnu seriju Aleksandra Marodića i Staša Potočnika *Naša krajevna skupnost* (Naša mjesna zajednica), mjesne su zajednice bile na vrhuncu svojega razvoja. Društveno samoupravljanje, delegatski sustav i udruženi rad još su bili u zaletu i nisu stigli pokazati sve svoje slabosti ni punu snagu, a akutna ekonomska kriza bila je tek u začetku pa se moglo pomišljati da će uskoro u mjesnim zajednicama sve zamišljeno sjesti na svoje mjesto i biti uspješno ostvareno. One slabosti koje do tada jesu bile vidljive autori serije vješto su ugradili u scenarij tako da gledateljstvu budu prepoznatljive iz svakodnevnoga života, ali i tako da humorom i ironijom olakšaju situacije koje bi u strožem birokratskom okruženju poprimale bitno ozbiljnije značenje i službenije posljedice. Deset godina ranije na svoj je način to radio Miljenko Smoje koji je s Danielom Marušićem snimio *Naše malo misto*, humorističnu seriju RTV Zagreb iz 1970. i 1971. godine.⁵⁵³ Ondje su se likovi našli upleteni u epizode koje su razotkrivale slaba mjesta društva na razmeđu tradicionalnosti i suvremenosti, nerijetko baš na točkama gdje je socijalizam trebao pokazati svoju punu snagu: primjerice, predsjednik mjesne zajednice i partijski sekretar neprestano kasne u potezima za direktorom društvenoga hotela koji se sumnjivo bogati na što nema reakcije komisije za ispitivanje porijekla imovine, a neželjeni se socijalni turizam povlači pred komercijalnim koji donosi deviznu zaradu pa čak i sredstva za gradnju spomenika palim borcima i škole, projekata koje mjesna zajednica s blokiranim računom ne može do kraja izvesti. Daleko od dalmatinskog otoka, smještena u gradsku kontinentalnu

⁵⁵³ Duda, Igor, „When capitalism and socialism get along best: tourism, consumer culture and the idea of progress in *Malo misto*“, *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, London, New York, 2016., 173-192.

sredinu, *krajevna skupnost* poput *maloga mista* ima svojega tajnika i predsjednika, ima i snalažljivoga gostioničara, splet susjedskih, bračnih i prijateljskih odnosa te lokalne sitne zavisti i, naravno, snagu dubinske sloge kada god je to za scenarij i sreću zajednice potrebno. U zajednici stoga treba prevladavati sukobe te neprestano poticati zajedništvo i ljudskost. „Mi smo tu svi dobri ljudi“, govorio je tajnik Bacek u kranjskom ozračju *krajevne skupnosti* te to kao krilaticu ponavljao svaki put kada je trebalo smiriti strasti i razriješiti sukob: u sporu dviju grupa susjeda oko prenamjene napuštene zgrade u dječji vrtić, u raspravi oko dobivanja građevinske dozvole za adaptaciju jedne kuće, u zapletu oko korištenja sredstava iz fonda solidarnosti, a fraza mu se iz tuđih usta vratila pri razrješavanju sulude birokratske zavrzlake oko utvrđivanja identiteta odrasloga blizanca koji je bio „nezakonito živ“. ⁵⁵⁴

Savjestan i dobar samoupravljač bio je glavna poluga sustava koji se gradio na načelima društvenoga samoupravljanja i socijalističke neposredne demokracije. Važna odlika takvoga radnog čovjeka i građanina bili su socijalistički moral te mirno i dogovorno rješavanje sukoba, prije svega prevencijom i izbjegavanjem, a potom sporazumom i dobrom voljom ako bi do zavade ipak došlo. Štoviše, Ustav je građane pozivao da

„proširuju i razvijaju sve oblike samoupravljanja i socijalističkog samoupravnog demokratizma, a naročito u oblastima u kojima prevladavaju funkcije političke vlasti, ograničavaju prinudu i stvaraju uvjete za njezino otklanjanje te izgrađuju među ljudima odnose zasnovane na svijesti o zajedničkim interesima, na socijalističkoj etici i na slobodnom stvaralaštvu čovjeka“. ⁵⁵⁵

U uvjetima tako idealno oslikanoga humaniziranoga socijalizma povezivanje jest bilo na većoj cijeni nego razdvajanje, no ipak se mogao dogoditi sukob među građanima, između radnika i potrošača, građana s mjesnom zajednicom i općinom, među mjesnim zajednicama, između mjesne zajednice i općine. Moglo je tada uslijediti iznenađenje činjenicom da se loše stvari događaju dobrim ljudima, onima koji su uvijek bili na pravoj strani i stvarali društvo koje im, bili su toga

⁵⁵⁴ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevna skupnost*, epizoda Mini vrtec, epizoda Z opeko po zakonu, epizoda Solidarnost, RTV Ljubljana, 1980-1981.

⁵⁵⁵ Ustav SFRJ, Osnovna načela, 22; Usp. HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5134, Sjednica 11.10.1979., Analiza o stanju i problemima mirovnih vijeća, 1979.

dojma, naopako uzvraća. Iznenadenje je moglo biti i različito shvaćanje dobra, no neizostavno je na svaki način trebalo postići mir među zavađenima kako odnosi u kolektivu i zajednici ne bi bili narušeni.

Svađanje i mirenje

Referendumi i samodoprinosi, vodovodi i telefoni, hoteli i kampovi, zgrade i zelenilo, granice mjesne zajednice i granice privatnoga posjeda, prolasci traktora i svako drugo ometanje susjeda, posudbe i nasljedstva te još mnogo toga bili su uzroci narušavanju odnosa u gradskim i seoskim mjesnim zajednicama. Netrpeljivosti su se ponekad brzo ublažile i zaboravile, ponekad je rane bilo teško zaliječiti jer pod njima je bilo pamćenje taloženo naraštajima. Iako je i samo moglo biti akterom razmirica, posebno prema van, prema drugim zajednicama i općini, vodstvo mjesne zajednice i njezinih društvenopolitičkih organizacija prema unutra je imalo odgovornost uspostavljanja i održavanja sklada među susjedima od kojih se pak očekivalo poštivanje zakona i uobičajenih pravila uljuđenoga ponašanja. Kada to ne bi bilo tako, u vanjske su se odnose mogle umiješati više razine vlasti, SSRN-a, Saveza komunista i drugih, svatko prema svojim podružnicama i članovima te češće na poziv no samoinicijativno, dok je prema unutra ono dobro u ljudima, koji su bili spremni na takvo posredovanje, moglo tražiti mirovno vijeće kao mjesni samoupravni neprofesionalni sud.

Na putu traženja zadovoljavajućega rješenja, sve do RK SSRNH u Zagrebu dospjeli su barem dijelovi dokumentacije o slučajevima neslaganja u raznim dijelovima Hrvatske. Spisi ukazuju na mehanizme djelovanja društvenoga samoupravljanja i spremnost građana na korištenje dostupnih alata. Hotel ili kamp – bila je dvojba na jednoj lokaciji u priobalju šibenske općine u prvoj polovici osamdesetih, a mještani MZ Srima u tom ulaganju nisu podržavali izbor i postupke općinskih vlasti. Okupili su se stoga na zboru u predvećernjim satima 25. listopada 1983., baš na godišnjicu „kada smo u Vodicama 1941. opalili prve puške“ protiv „talijanskih osvajača, pljačkaša i jedva čekali slobodu“.⁵⁵⁶ Bilo je tu 98 birača, predstavnicima općinskoga Zavoda za urbanizam te izaslanici otočnih mjesnih zajednica Prvić Šepurine i Prvić Luka, svi spremni na raspravu o jednoj jedinjoj točki dnevno-

⁵⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Srima, Zapisnik, 25.10.1983.

ga reda: izmjene i dopune Detaljnoga plana Šibenik-Srima koji je na javnoj raspravi bio od polovice listopada do kraja studenoga. Naime, na mjestu predviđenom za hotel, općina je htjela urediti kamp tvrdeći da je to samo privremeno do gradnje hotela. Mještani su pak jednoglasno smatrali da će kamp za pet tisuća gostiju dovesti do „totalnog zagađenja ovog još jedinog preostalog čistog dijela obale“, a ne jamči im napredak i stalno zaposlenje kako bi to, vjerovali su, bilo s hotelom i imućnijim gostima. Da, mučila ih je i sudbina privatnoga zemljišta, iako su već davali „za izgradnju ovog društva“ i bili su spremni „i dalje davati sve što treba za napredak naše zajednice“. Gosti s Prvića izrazili su podršku susjedima na kopnu jer bi izmjene plana „ugrozile vitalne interese“ otočana koji su i dalje podržavali regionalni prostorni plan Gornji Jadran s početka sedamdesetih držeći da on jamči gospodarski napredak i povratak života na otok za čije su odumiranje i likvidaciju tvornice ribljih konzervi krivili općinu.⁵⁵⁷ Kako su na zboru odlučili, pismom su tjedan kasnije iz MZ Srima i svih njezinih društveno-političkih organizacija o problemu obavijestili općinu, OK SSRN, OK SKH, SUBNOR i RK SSRNH.⁵⁵⁸ Bio je to prosvjed višim razinama protiv Izvršnoga vijeća SO Šibenik koje za izmjene prostornoga plana nije na vrijeme zatražilo suglasnost mjesne zajednice. Srimari su općini zamjerali i neopravdanu gradnju tridesetak objekata na spornom području, nekih i uz građevinsku dozvolu dobivenu, držali su, mimo detaljnoga plana iz 1971. godine. Već su na zboru podsjećali na 1941., svoju tešku i slavnu prošlost koju su suprotstavljali tadašnjem trenutku – „a danas kad treba da nam sunce bolje grije, odnosi nam se i ovo što je ostalo“.⁵⁵⁹ Povijesni argument upotrijebili su i u spomenutom dopisu:

„Pitamo se zar je moguće da se danas tako postupa s jednim naseljem koje je za vrijeme NOB dalo svoj veliki doprinos (čitavo je selo spaljeno, svaki četvrti mještani je pali borac ili žrtva fašističkog terora, a nitko nije niti u kom pogledu bio na strani neprijatelja)?!“⁵⁶⁰

Pored svih svojih dobrih posljedica koje su odlučivanje o samodoprinosu i njegova provedba mogli donijeti, ponekad bi bilo bolje

⁵⁵⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, DPO MZ Prvić Luka i MZ Prvić Šepurina.

⁵⁵⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Srima, 2.11.1983.

⁵⁵⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Srima, Zapisnik, 25.10.1983.

⁵⁶⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Srima, 2.11.1983.

da referenduma možda nije ni bilo. Davanje, prikupljanje i trošenje novca osjetljiva su pitanja koja neke mjesne zajednice nisu uspijevale razriješiti bez sukoba pa i cijepanja u odvojene samoupravne cjeline. U Općini Podravska Slatina 1981. se iz MZ Voćin izdvojila MZ Kometnik-Zubići čiji su građani smatrali da su prevareni pri izradi projekta za vodovod čiju su izgradnju podržali na referendumu dvije godine ranije. Voćin su optužili da je projekt promijenio u svoju korist i zadržao novac koji su zajedno prikupili te o svemu obavijestili RK SSRNH jer „pojedinci nasrću na naše tekovine”.⁵⁶¹ Istodobno se u Općini Novi Zagreb odvijala svađa oko samodoprinosu u MZ Savski Gaj gdje su građani optužili vodstvo za krivotvorenje pozitivnog ishoda referenduma te od 1980. do 1982. sastancima i dopisima slanima u OK i RK SSRNH nastojali ishoditi poništavanje rezultata i povrat novca.⁵⁶² Sve do Ustavnoga suda Hrvatske dospio je slučaj zadarske MZ Posedarje i njezina referenduma o samodoprinosu iz ožujka 1984. godine.⁵⁶³ Naime, odluku o raspisivanju referenduma i odluku o uvođenju četverogodišnjega samodoprinosu za uređenje groblja, ulica, trgova, poljskih puteva i glavne obale osporila je grupa građana tvrdeći da mjesna zajednica nema srednjoročni plan, uredan popis birača ni troškovnik planiranih radova te da se na dan referenduma dogodio niz nepravilnosti. Tajništvo SO Zadar, potvrđujući postojanje potrebne dokumentacije i otklanjajući mogućnost utjecaja manjih nepravilnosti na rezultat glasanja, stalo je na stranu mjesne zajednice kojoj je to bio prvi samodoprinos ikada. Između svojih dviju mjesnih zajednica našla se osječka općina gdje je postupak izdvajanja MZ Orašje iz MZ Erdut uspješno proveden 1986., no ostali su repovi zajedničkoga samodoprinosu za razdoblje od 1984. do 1989., neizgrađena trgovina u društvenom domu u Orašju u suradnji s Općim trgovačkim poduzećem iz Osijeka i novac prikupljen prije odvajanja od Erduta koji se nije mogao naknadno dijeliti.⁵⁶⁴ Na sastanku s tajnicima OK i RK SSRNH predstavnici MZ Orašje dobili su razumijevanje za pitanje opskrbe, ali i jasne prijekore:

⁵⁶¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kometnik-Zubići, 24.2.1982.

⁵⁶² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Savski Gaj, 3.5.1980.

⁵⁶³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Ustavni sud Hrvatske, Rješenje, 27.6.1985.

⁵⁶⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, OK SSRNH Osijek, Službena zabilješka, 21.7.1988.; Općina Osijek, Zajednička stručna služba mjesnih zajednica, Pregled uvedenog samodoprinosu na području MZ Erdut, 1.7.1988.

„...da je u ovim svim radnjama poduzetim od strane rukovodstva ove mjesne zajednice bilo formalno-pravnih propusta, jednostranog pristupa i želja za rješavanje navedenih problema, pa čak i ultimativnih pritisaka i pokušaja rješavanja problema izvan općine Osijek, prikazivanja problema na neprimjeren način uz neuvažavanje stanja u kojem se sada nalazi općina, prisutnih problema i u drugim mjesnim zajednicama, i ekonomskih problema u kojima se nalazi RO OTP koja je uzgred rečeno dala vrlo velik doprinos i uložila velika sredstva za poboljšanje snabdijevanja stanovništva općine Osijek.“⁵⁶⁵

Do predsjednika Predsjedništva RK SSRNH stigao je 1989. dopis slavonskobrodske prigradske MZ Podvinje kojim njezini predstavnici mole za „što hitniju intervenciju“ jer su već izgubili povjerenje u općinu i općinski sud, a sumnjali su da se pogoduje „prijateljskim vezama i materijalnim interesima pojedinaca“ i bili sigurni u veliku količinu „nebrige, omalovažavanja i nezainteresiranosti“.⁵⁶⁶ Naime, još u poraću sagradili su dobrovoljnim radom zadružni dom čiji je dio uvijek bio namijenjen mjesnim društvenim potrebama, ali je dom od propadanja spašavan iznajmljivanjem dijela prostora radnim organizacijama. Privatni ugostitelj koji je desetogodišnji ugovor sklopio 1977., dobio je produžetak i prije isteka roka zahvaljujući, tvrdili su nezadovoljnici, malverzacijama predsjednika Skupštine MZ oko čega općina ništa nije poduzela. Ogorčeni takvim postupanjem kojim „samovoljnici [...] blokiraju i uništavaju samoupravljanje i razvoj komunalnog sistema“ nisu mogli suspregnuti ironiju:

„I sve je na zakonu zasnovano, sve je ovo i pravo i pravda, i u ovom slučaju nema nekorektnosti, nema korupcije, nema materijalne štete, nema javašluka – sve dok se ne dokaže, a to je moguće samo intervencijom organa izvan općine Slavonski Brod. [...] Građani Podvinja, društvenopolitički radnici, članovi izvršnih organa svih organizacija (još) [rukopisni dodatak] neće zbog ovog slučaja prijetiti ostavkama, neće zborovati i mitingovati, neće ići u Skupštinu SFRJ, ali će, ako već nisu izgubiti povjerenje u institucije našeg društva u svojoj općini, a to znači za početak da će postaviti pitanje zakonitosti nekih akcija koje će se provoditi itd.“⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, OK SSRNH Osijek, Službena zabilješka, 21.7.1988.

⁵⁶⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Podvinje, 22.5.1989.

⁵⁶⁷ Isto.

U obliku zapisnika sačuvano je dramatično ozračje sa sastanka o gradnji doma zdravlja na pulskoj Verudi koji je prije svega bio namijenjen građanima triju susjednih gradskih mjesnih zajednica Anka Butorac, Veruda i Stoja među kojima prva 1979. na referendumu nije podržala općinski petogodišnji program samodoprinosu čiji je dio bio i ovaj projekt.⁵⁶⁸ Urbanističkim planom iz iste godine zdravstveni je objekt bio planiran na ranije neizgrađenoj i dijelom pošumljenoj površini. Uvidjevši točnu mikrolokaciju utvrđenu na jesen 1981., koja je mogla zahvatiti ili više vrtova ili više drveća, stanari obližnje stambene zgrade započeli su sa svojim akcijama protiv gradnje: prikupljanje potpisa, predstavka općini, dopisi ZO Rijeka, CK SKH, Saboru SRH, Republičkom komitetu za građevinarstvo, urbanizam, stambeno-komunalnu djelatnost i zaštitu čovjekove okoline, Radioteleviziji Zagreb, čak i Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove, neimenovanom admiralu i „široj Jugoslavije“, iz čega je proizašlo nekoliko posjeta i sastanaka u Puli i Zagrebu. Čini se da MZ Anka Butorac i dalje nije davala svoj pristanak, već je cijeli postupak odobravanja i usuglašavanja u ime građana u tom graničnom području vodila zainteresirana MZ Veruda. Tijekom polaganja kamena temeljca na Dan mladosti 1982. stanari su „izražavali svoje nezadovoljstvo veoma bučno, ne vrijedajući naš samoupravni sistem, SKJ i rukovodstvo vlade, već su protestirali protiv tako nesamoupravno donesene odluke i ponašanja naših pulskih organa upravljanja“.⁵⁶⁹ Dodatno su ih uznemiravali komentari da je riječ samo o jednoj zgradi na adresi Ulica Anke Butorac 40 čiji stanari žele očuvati „svoju idilu“ među borovima i tako zaštititi „privatni interes“. U lipnju su stanari blokirali radove, a iz OK SKH poručivali su „da će za sve što se desi, biti odgovorni isključivo građani, te da će, ako bude bilo potrebno, intervenirati milicija“.⁵⁷⁰ Početkom srpnja izvođač je namjeravao krenuti uz policijsku zaštitu, međutim nasuprot dvojice policajaca našlo se osamdeset stanara pa su građevinski radnici povučeni na traženje Općinskoga sekretarijata za unutrašnje poslove. Dana 9. srpnja uslijedio je sastanak na kojem su prisustvovali stanari zgrade, predsjednik SO, predsjednik Izvršnog

⁵⁶⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1538, Zapisnik sa sastanka MZ A. Butorac, 9.7.1982.; Izvještaj, 15.7.1982.; „Samodoprinosom do boljeg društvenog i komunalnog standarda“, MZ, 1980., 9.

⁵⁶⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1538, Izvještaj, 15.7.1982.

⁵⁷⁰ Isto.

vijeća SO, ravnatelj Medicinskoga centra te predstavnici OK SSRN, Komiteta za građevinarstvo, urbanizam i stambeno-komunalnu djelatnost, Skupštine samodoprinosna, MZ Anka Butorac, članovi Savjeta za ONO i DSZ i drugi. Stanari buntovne vojne zgrade govorili su o manipulacijama, lošim urbanističkim rješenjima, zazivali novi referendum, čak tvrdili da se građevinari namjerno šalju pred važne događaje kao što su „12. kongres SKJ, 4. juli i 7. juli“, odnosno na savezni Dan borca i Dan ustanka naroda Srbije koji u Hrvatskoj nije bio praznik. Predstavnici općine ponavljali su da je pravno sve u redu, osim neodržanoga zbora građana, da po izmijenjenom planu rušiti treba samo 22 stabla i da kao „pametni ljudi“ u ovome imaju zajednički interes. RK SSRNH nakon toga sastanka u omotu spisa nema drugih dokumenata, no dom zdravlja je uskoro izgrađen, sa ili bez pomicanja mikrolokacije za nekoliko desetaka metara, i otvoren 1985., kako i danas potvrđuje ploča s natpisom do njegova ulaza. O oštirini i uzavrelosti srpanjskoga sastanka svjedoči niz replika, upadica, pojačanih emocija, optužbi za iznošenje laži pa i eksplicitnoga političkog legitimiranja nekih stanara:

„I još ovo: svi predstavnici vlasti su zbog naroda, a nije narod zbog vlasti! Toliko! [...]“

Mi ćemo za stabla vezati svoju unučad i sebe pa neka režu! Ako treba, dat ćemo više novaca, ali park nemojte rušiti! [...]“

Osim toga neka se razmisli o svim posljedicama proizašlim iz ove situacije, jer ja kao predsjednik kućnog savjeta snosim političku odgovornost za raspoloženje građana-stanara. Naša je zgrada okarakterizirana kao ‘neprijateljska’. [...]“

Nema para za koje bi mi prodavali ljudski moral, moral komunista! [...]“

Pa, plan nije Biblija da se ne može mijenjati! [...]“

Ako smo bili u stanju 1948. god., kada je ekonomska situacija bila mnogo teža reći ‘NE’, onda to danas možemo reći i našim urbanistima. [...]“

Obratimo pažnju biračima, jer plan nije ‘bogom dan’ da se ne može mijenjati. [...]“

I ovdje se, kao i u udruženom radu, građane dovodi pred gotov čin. [...]“

Ti si Žika bio protiv samodoprinosna i glasao si protiv njega, a sada se tu zalažeš za ono što nisi izglasao!⁵⁷¹

⁵⁷¹ Isto.

Slučajevima u kojima bi se određeni Žika našao u sukobu sa susjedom moglo se baviti mirovno vijeće. Najbolje je o tome govoriti kao o mogućnosti jer ti „mali narodni sudovi“, „društveni sudovi“ ili „samoupravni sudovi građana“, iako su već do sredine sedamdesetih riješili desetine tisuća sporova, nisu bili uspostavljeni u svakoj mjesnoj zajednici i ipak su prije svega ovisili o dobroj volji sukobljenih strana i o društvenom autoritetu volonterskoga tročlanog vijeća.⁵⁷² Ideja o mirovnim sudovima sezala je u 1945., potom se pedesetih u okviru decentralizacije i demokratizacije državnog aparata razmišljalo o sudovima koji bi sporove male vrijednosti rješavali mirnim putem te je nešto slično zaživjelo 1959. sa stambenim zajednicama u kojima su mirovna vijeća samo svojim društvenim autoritetom mogla usmjeravati stranke prema izvansudskoj nagodbi.⁵⁷³ Važan korak dalje u ovoj praksi bili su Ustav iz 1963., savezni Opći zakon o mirovnim vijećima iz 1967. i republički zakoni koji su uslijedili.⁵⁷⁴ Već desetak dana prije donošenja saveznoga zakona dubrovačka MZ Zaton donijela je svoj Pravilnik o radu Mirovnog vijeća, utemeljen na statutu općine i mjesne zajednice.⁵⁷⁵ Godine koje su uslijedile donijele su nove pomake u institucionalizaciji ove vrste samoupravnih sudova i područstvljavanju pravosuđa. Područstvljavanje se isticalo stoga jer „zakonitost nije stvar samo pravosudnih i upravnih organa“, ona je i „unutrašnja potreba svjesnog socijalističkog čovjeka, radnih kolektiva, organiziranih zajednica i društvenih organa upravljanja“, a država, ustav i zakon ne mogu sve raz riješiti, sve se niti ne može normirati, već treba posegnuti za iskustvom koje čuvaju „društveni običaji i etičke norme“.⁵⁷⁶ U preporukama iz 1970. nadalje stoji:

⁵⁷² „Mirovna vijeća – društveni sudovi“, *MZ*, 1976., 6-7; „Mirovna vijeća – samoupravni sudovi građana“, *MZ*, 1976., 10.

⁵⁷³ Crnić, Jadranko, Vjera Veneti, *Priručnik za rad mirovnih vijeća u SR Hrvatskoj. Osnivanje, zadaci i način rada*, Biblioteka Mjesna zajednica, Zagreb, 1978., 3-4.

⁵⁷⁴ Isto, 5; Opći zakon o mirovnim vijećima, *Službeni list*, 23, 1967.; npr. u Hrvatskoj Zakon o mirovnim vijećima, *Narodne novine*, 27, 1970.; „Što je rekao novi Zakon o mirovnim vijećima u SRH (1-3)“, *MZ*, 1970., 9, 10, 11

⁵⁷⁵ „Pravilnik“, „Komentar Pravilnika o radu Mirovnog vijeća MZ Zaton“, *MZ*, 1967., 11.

⁵⁷⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1069, Prijedlog preporuke o daljnjem razvoju i radu mirovnih vijeća, 23.11.1970.

„Prema dosadašnjim iskustvima, mirovna vijeća svojim postojanjem i djelovanjem jačaju i razvijaju našu demokraciju u pravcu proširenja funkcije društvenih organa. Ona u svom radu ne koriste autoritet državne vlasti, nego društveni autoritet, jačaju solidarnost među ljudima i razvijaju socijalistički moral. U tome je veliko društveno značenje mirovnih vijeća. Praktična korist mirovnih vijeća sastoji se u olakšavanju, pojednostavljenju i pojeftinjenju rješavanja sporova i problema i ukazivanja na puteve uspostavljanja ljudskih odnosa među zavađenim pojedincima.“⁵⁷⁷

Dogodili su se potom savezni i republički ustavi iz 1974. kojima su mirovna vijeća konačno pripala skupini samoupravnih sudova zajedno sa sudovima udruženoga rada, arbitražama i izabranim sudovima.⁵⁷⁸ Prema Ustavu, mirovnim vijećima građani su mogli sporazumno povjeriti „rješavanje pojedinih sporova o pravima kojima slobodno raspolažu“.⁵⁷⁹ Put dobrovoljnog razvijanja dobrih međuljudskih odnosa, posredovanja i mirenja podrobnije je definiran novim republičkim zakonima o mirovnim vijećima, primjerice u Hrvatskoj 1978. i Srbiji 1979. godine. Njima je određeno da vijeće posreduje na zahtjev jedne ili svih stranaka, na svoju inicijativu, na prijedlog društveno-političkih i drugih organizacija ili tijela, ali u suženom području prava u koje su pripadali imovinski sporovi, ometanje posjeda, uređenje granica posjeda, dioba imovinske zajednice i zajedničke imovine supružnika, uzdržavanje te lake tjelesne ozljede, kleveta, uvreda i omalovažavanje predbacivanjem za kazneno djelo. Određeno je također da u imovinskim sporovima vrijednost predmeta ne smije prelaziti 5.000 dinara, što je u vrijeme donošenja zakona bio iznos jedne plaće. Članovi vijeća morali su uživati društveni ugled te posjedovati određene moralne i političke kvalitete, u čemu je gotovo nenadmašiv bio, primjerice, Franjo Gossain, španjolski borac, borac francuskoga pokreta otpora, poratni nastavnik i direktor škole te „najugledniji mještatin“ i predsjednik Mirovnog Vijeća MZ Otok u vinkovačkoj općini.⁵⁸⁰ No, za razliku od ranijih tročlanih vijeća u ovima se nalazilo tri ili pet puta više članova koji su među sobom određivali

⁵⁷⁷ Isto.

⁵⁷⁸ Ustav SFRJ, čl. 225.

⁵⁷⁹ Ustav SFRJ, čl. 224.

⁵⁸⁰ „U mirovnom vijeću najugledniji mještatin“, *MZ*, 1976., 12.

po troje za pojedini slučaj, ovisno o naselju i vrsti spora. Dužnost su obavljali volonterski, no nije bila isključena nagrada najvrjednijim članovima, iako je ona izazivala kontroverze. Sredstva za rad, prostor i opremu morala je osigurati mjesna zajednica, iznimno općina. Zakonska mogućnost osnivanja vijeća u OUR-ima i drugim organizacijama i zajednicama ostajala je na razini iznimke – u Hrvatskoj su 1979. bila samo 23 takva OUR-a – no ondje su ionako dostupni bili drugi mehanizmi posredovanja i mirenja.⁵⁸¹ Razumijevanju i primjeni novih republičkih zakona te vođenju postupaka pomagali su priručnici s priloženim obrascima, objavljeni kao prilog u listu *Mjesna zajednica* i kao posebne knjižice za Hrvatsku i Srbiju koje je bilo moguće naručiti u zagrebačkoj redakciji lista.⁵⁸²

U Jugoslaviji je 1978. bilo 9.928 mjesnih zajednica s mirovnim vijećima i 2.726. ili 21,5 posto bez takvih tijela.⁵⁸³ Najgora je pokrivenost bila u užoj Srbiji i Hrvatskoj gdje je udio mjesnih zajednica s mirovnim vijećima bio 83, odnosno samo 61 posto. Desetljeće kasnije broj mjesnih zajednica s mirovnim vijećima porastao je na 10.983 pa su bez posredovanja i mirenja bile 933 zajednice ili njih 8 posto.⁵⁸⁴ U užoj Srbiji tri posto zajednica bilo je bez vijeća, u Sloveniji šest posto, no i dalje su statistički podaci za Hrvatsku bili najgori jer ondje 21 posto ili svaka peta mjesna zajednica nije izabrala svoje mirovno vijeće. Pored onih u mjesnim zajednicama, 1978. je u Jugoslaviji bilo još 1.598 mirovnih vijeća, 1988. još 1.022. Ukupni broj članova svih mirovnih vijeća porastao je u tom razdoblju s 52.578 na 59.129. Brojke na stranu, moguće međurepubličke razlike u sadržaju rada otkriva zabrinutost oko uloge mirovnih vijeća – prije svega u preventivi, ali i nakon počinjenoga djela – u slučaju krvne osvete na Kosovu i drugdje među albanskim stanovništvom s

⁵⁸¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5134 KOOMZ, sjednica, 11.10.1979., Analiza o stanju i problemima mirovnih vijeća, 1979.

⁵⁸² Crnić, Veneti, *Priručnik za rad mirovnih vijeća u SR Hrvatskoj*, također objavljen kao prilog „Mirovna vijeća u SRH“, *MZ*, 1978., 8-9; Oglas: *Priručnik i obrasci za rad mirovnih vijeća u SRH*, *MZ*, 1980., 1; Oglas: *Priručnik za rad mirovnih vijeća u SR Srbiji*, *MZ*, 1980., 6.

⁵⁸³ SGJ-80, 409. Usp. HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, Međurepublički radni skup o mirovnim vijećima, Peć, 6.1979., Okvirne teze za dogovor na temu Ustavna transformacija mirovnih vijeća kao samoupravnih sudova, Priština, 6.1979.

⁵⁸⁴ SGJ-90, 434.

ciljem da samoupravno društvo savlada „negativne društvene recidive iz prošlosti“ i da mirovno vijeće ne bude tradicionalno „vijeće staraca“.⁵⁸⁵

Najviše je pozornosti samoupravno sudovanje dobivalo u drugoj polovici sedamdesetih kada se mnogo raspravljalo i izvještavalo o donošenju i primjeni republičkih i pokrajinskih zakona te primjerima dobre i loše prakse, ponajviše u Hrvatskoj i Srbiji. O praksi tuženja sa susjedima u Hrvatskom zagorju ponešto može reći primjer MZ Krapina u istoimenoj općini.⁵⁸⁶ U drugoj polovici sedamdesetih ondje su na oko 7.500 stanovnika pred mirovnim vijećem imali stotinjak predmeta godišnje. Radi vlastitoga rasterećenja Općinski sud nije ni otvarao raspravu u slučajevima za koje bi mjerodavno moglo biti mirovno vijeće ako ono prethodno nije pokušalo razriješiti spor. Vijeće je sporazumom uspijevalo okončati polovicu takvih sudskih slučajeva, obično nastalih zbog klevete i uvrede, bračnih odnosa, ometanja posjeda, nužnih prolaza, granica i poljske štete. Tročlanim vijećem predsjedavao je tajnik MZ, a članovi su bili promjenjivi, ovisno o naselju u kojem se spor dogodio. Dvije godine kasnije pri hrvatskim općinskim sudovima bilo je registrirano 2.299 mirovnih vijeća, oko tisuću više no prije donošenja novoga zakona, no niti jedno pri sudovima u Novom Marofu, Požegi, Otočcu, Poreču, Starigradu, Makarskoj i Sinju.⁵⁸⁷ U Zajednici općina Karlovac, primjerice, 1976. je u 157 anketiranih mjesnih zajednica 69 vijeća radilo dobro, 58 povremeno, 30 nikako.⁵⁸⁸ Mogao bi to biti uzorak karakterističan za veći dio Jugoslavije.

U Srbiji, u Općini Despotovac mirovna su vijeća u petogodišnjem razdoblju do 1976. zaprimila 1.232 zahtjeva za raspravu i uspješno riješila 1.078 sporova, no mnoge tamošnje mjesne zajednice nisu u tome sudjelovale sa svojim vijećima usprkos osiguranoj stručnoj pomoći i osposobljavanju.⁵⁸⁹ Povjerenje je ipak raslo pa se u toj opći-

⁵⁸⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, Međurepublički radni skup o mirovnim vijećima, Peć, 6.1979., [Isa Dema], Uvodno izlaganje; Hajredin Hodža, Delikvencija i krvna osveta i samoupravna uloga mirovnih veća.

⁵⁸⁶ „Mirovno vijeće“, *MZ*, 1977., 11.

⁵⁸⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5134, KOOMZ, sjednica, 11.10.1979., Analiza o stanju i problemima mirovnih vijeća, 1979.

⁵⁸⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, ORMZ, Magnetofonski zapisnik, 17.5.1976.

⁵⁸⁹ „Većina sporova – rešena“, *MZ*, 1976., 10.

ni posljednje godine više od dvadeset građana odlučilo povući svoju tužbu pred sudom te se zbog kleveta, uvreda i imovine obratiti mirovnom vijeću. Sve manju potrebu za općinskim sudom iskazivali su u MZ Bačko Dobro Polje u vojvođanskoj Općini Vrbas pa „kad bi se svi sudili kao Bačкодobropoljci, onda bi Opštinski sud mogao da zatvori svoja vrata“.⁵⁹⁰ Godine 1978. njihovo vijeće zaprimilo je sedam sporova, šest je uspješno riješilo, a u sedmom su dvojica „ponovo postali prijatelji“ i prije susreta s članovima vijeća koji su bili pomno birani na zborovima s obzirom na njihove društvene obaveze, odnos sa susjedima, autoritet u obitelji i među susjedima. U zrenjaninskoj MZ Aradac 1977. je 4.750 stanovnika 37 puta imalo potrebu za svojim šestočlanim mirovnim vijećem koje ih je besplatno pomirilo u 31 slučaju pa je tajnik MZ zaključio da vijeće ima i odgojnu funkciju.⁵⁹¹ Među zavađenima su bili jedan bračni par i otac alkoholičar koji je angažmanom vijeća postao ugledni građanin, dok je podjela imovine bila razlog nesporazuma između oca i sina u jednom i dvojice braće u drugom slučaju. Mir su remetili i preoravanje granice među imanjima, gradnja pomoćnih objekata uz rub dvorišta, čak i šteta od traktora i peradi na tuđem posjedu. Južnije, u Općini Pirot 1975. ostvarili su najbolje rezultate u mirenju do tad jer su vijeća uspješno riješila 83 posto od 762 razmatrana spora, neka vijeća čak i sve svoje slučajeve, no uspjeh je bio na strani seoskih mjesnih zajednica dok su gradske u mirenju bile pasivne.⁵⁹² U Beogradu je po donošenju novoga republičkog zakona 215 od 300 mjesnih zajednica izabralo svoja mirovna vijeća i cilj je bio da to učine sve čime bi, očekivalo se, po preuzimanju predmeta od redovitih sudova jedno vijeće u prosjeku bilo zaduženo za dvadesetak predmeta godišnje.⁵⁹³ U Općini Vladimirci vijeća su i pored novog zakona bila neprimjetna, osim u nekoliko mjesnih zajednica.⁵⁹⁴

To što bi se moglo nazvati neprimjetnošću komentirala je 1979. na sjednici hrvatskoga KOOMZ-a Vjera Veneti, suautorica priručnika objavljenoga godinu ranije, optimistički očekujući da borba za afirmaciju može trajati od dvije do četiri godine te da u tom razdoblju nika-ko ne treba odustajati. Članove vijeća držala je najvažnijom karikom:

⁵⁹⁰ „Njima opštinski sud i ne treba“, *MZ*, 1979., 3.

⁵⁹¹ „Što ne može sud – može mirovno veće“, *MZ*, 1977., 12.

⁵⁹² „Pirot: Mirovna veća dobro rade“, *MZ*, 1976., 6-7.

⁵⁹³ „Mirovno veće u svakoj MZ“, *MZ*, 1980., 6.

⁵⁹⁴ „Izabrana nova i dopunjena dosadašnja mirovna veća“, *MZ*, 1980., 6.

„Ima naravno da nisu i pogodni ljudi izabrani. Sve to ovisi o ljudima, to je svakome jasno. Tu bi trebalo doista preispitati ako netko – ipak je već godina dana – nije maknuo prstom pa da se može promijeniti. Mnogi ljudi vole primiti sve funkcije da bi mogli ispunjavati anketne listove da su negdje, a takvi ne trebaju tu da budu. [...] Ja na to apeliram da se shvati da negdje su možda ljudi, da su negdje izabrani tek toliko da se izaberu, da negdje nisu ni samo spremni nego im je lako reći nemamo gdje sjediti i sve to skupa. Ali od slučaja do slučaja da je vrijedno truda.“⁵⁹⁵

Usprkos očekivanjima, kako su godine odmicale, kopnio je vrhunac aktivnosti mirovnih vijeća s kraja sedamdesetih. Prema podacima Općinskoga suda i KOMZ-a Gradske konferencije SSRN, u Zagrebu je 1983. bilo 198, a 1986. samo 85 mirovnih vijeća.⁵⁹⁶ Brojke su uzburkale mjerodavne koji su počeli pozivati na reafirmaciju samoupravnoga sudovanja, osposobljavanje članova vijeća, informiranje građana te bolje povezivanje vijeća s mjesnom zajednicom i sudom. Kako je uslijed inflacije novčana vrijednost spora kojim se mirovno vijeće moglo baviti postala preniska, u Zagrebu su tražili povećanje ograničenja. Korak zapadnije, u Općini Zaprešić su mirovna vijeća 1987. djelovala u 18 od 24 mjesne zajednice. Danica Jaman, stručna savjetnica u stručnoj službi SO, bila je sigurna da vijeća rade bolje i više no što o tome saznaje općina, posebno zahvaljujući jakim pojedincima: „Sporovi u mjesnim zajednicama rješavaju se više snagom autoriteta pojedinaca nego snagom zakona.“⁵⁹⁷ Umirovljenik Ivan Kramarić vjerojatno je bio jedan od takvih jer iza njega je bilo višedesetljetno iskustvo rada u općinskim stručnim službama, bio je i sudac za prekršaje, a tada predsjednik Mirovnoga vijeća MZ Zaprešić i kao takav nije pamtio niti jedan neriješeni predmet, a znao je i za spor nastao 1938. koji su tek na vijeću uspješno riješili. Primjećivao je da mladi ne žele sudjelovati u radu vijeća, ali i još neke promjene:

„Bilo je, a ima i danas, zadržanih ljudi, koji ne prihvaćaju ni jedan prijedlog mirovnog vijeća. [...] Kao da je malo popustio onaj nekađasnji osjećaj puntarstva i želje za parničanjem. Ljudi se izgalame, kažu jedni drugima što žele i zaobiđu mirovno vijeće.“⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5134, Magnetofonski zapisnik, 11.10.1979.

⁵⁹⁶ „Poticaj radu mirovnih vijeća u Zagrebu“, *MZ*, 1987., 2.

⁵⁹⁷ „Veliki rezultati ‘malih sudova’“, *MZ*, 1987., 2.

⁵⁹⁸ Isto.

Nisu to bili jedini problemi. Uvelike su se oni preklapali s općim stanjem u mjesnim zajednicama pa od toga ne odudara spominjanje nedostatka prostora za rad i sredstava, nedovoljne informiranosti građana i kaskanja u osposobljavanju članova vijeća, što se prije svega odnosi na administriranje slučajeva, te manjka kandidata. Bilo je ipak stajališta da sve to nije nepremostiv problem, no da se time samo „pravda neangažiranost članova mirovnih vijeća“. ⁵⁹⁹ U raznim fazama spominjao se manjak društveno-političke brige, drugim riječima nezainteresiranost komunista i članova drugih organizacija, kao i to da pojedinci preuzimaju glavnu riječ, što je vijeća udaljavalo od polazišne ideje neposredne demokracije. ⁶⁰⁰

Radnici, ali i potrošači

Ljubljana, Maribor, Zagreb, Osijek, Karlovac, Tuzla, Sarajevo, Beograd, Leskovac, Bitola i još poneka općina barem u nekom su trenutku, duljem ili kraćem, tijekom sedamdesetih i osamdesetih bili sredine s najbolje organiziranom zaštitom potrošača u Jugoslaviji. Iz Ljubljane, „trenutačno potrošački najaktivnijeg našega grada“ gdje je 1975. u 85 mjesnih zajednica djelovalo 70 savjeta potrošača, stizale su tada optimistične vijesti. ⁶⁰¹ Zadaci savjeta potrošača ondje su od početka sedamdesetih bili utvrđeni statutima mjesnih zajednica, potpisivani su društveni dogovori o etičkim i poslovnim normama između mjesnih zajednica i brojnih OOUR-a, kao što su Cvetličarna, Slovenija-avto, Kemoservis, Sadje-Zelenjava i Žito, a članovi savjeta iz mjesnih su zajednica delegirani u tijela na višim razinama. ⁶⁰² Ne samo u općinska vijeća potrošača, već i prema Gradskoj konferenciji savjeta potrošača koju je osnovalo pet ljubljanskih općina. ⁶⁰³ Štefan Praznik, potpredsjednik GK SSRN, išao je i korak dalje držeći da potrošači moraju preuzeti još veću odgovornost i da treba nastaviti

⁵⁹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5134, Analiza o stanju i problemima mirovnih vijeća, 1979.

⁶⁰⁰ HR-HDA, 1228 HR HDA, D-1069, Prijedlog preporuke o daljnjem razvoju i radu mirovnih vijeća, 23.11.1970.; 490, Međurepublički radni skup o mirovnim vijećima, Peć, 1979., Okvirne teze za dogovor na temu Ustavna transformacija mirovnih veća kao samoupravnih sudova, Priština, 1979.

⁶⁰¹ „Štefan Praznik: Organizirano djelovanje potrošača u Ljubljani – planski i smišljeni proces“, *MZ*, 1975., 7.

⁶⁰² „Organizacija i sadržaj rada Saveta potrošača u Ljubljani“, *MZ*, 1975., 6.

⁶⁰³ „U Sloveniji formirano 524 savjeta potrošača“, *MZ*, 1978., 7.

vrlo široko postavljeno djelovanje Općinske konferencije potrošača: „Parole nam tu više neće puno pomoći. Uvjerljivo se može djelovati tek ukazivanjem na stvarnu pozitivnu praksu.“⁶⁰⁴ Jasno je da su se bolja rješenja očekivala čak i u uzornoj Ljubljani, no dok su građani rado prihvaćali pomake na bolje, ono što ih je činilo nezadovoljnima bila je negativna praksa. Na prepoznavanje problema mogla ih je baš u Ljubljani 1980. motivirati epizoda humoristične serije *Naša krajevena skupnost*.⁶⁰⁵ Naime, uvidjevši da je tajnik mjesne zajednice nezainteresiran i pretjerano dobronamjeran, da njezina pritužba ne može doprijeti do savjeta potrošača, da su tržišni inspektori površni i da je suprug Miha odvraća od navodno nepotrebne svađe u susjedstvu u kojem je mesar ionako već naziva fašistom, drugarica Minca – redovita mušterija male prodavaonice prehrambenih namirnica u kojoj prodavač vara pri vaganju – u tom muškom svijetu, što varalica što naivaca, odlučuje sama razriješiti slučaj i tako pomoći sebi i svojim susjedama koje su ondje bile najčešći kupci. Vještim potezom obavlja zamjenu utega i pred inspektorom dokazuje da prodavač koristi šuplji uteg te tako zakida na težini prodane robe. Problem se čini riješenim, no stiže zamjena i taj novi prodavač također ima svoj način varanja, pa čak i samog inspektora, i to na blagajni koju kvari pa pri zbrajanju kalkulatorom iza kojeg ne ostaje ispisan račun rado zaračunava dodatne proizvode koje kupac nije kupio. Epizoda je odlično prepoznala slojevite odnose između kupaca, trgovaca, inspektora i vodstva mjesne zajednice, ali i unutar susjedstva i obitelji gdje su jedni neinformirani i neupućeni, vlastitim izborom ili spletom okolnosti, a drugi žustri i spremni na istjerivanje pravde.

U pozadini ovakvih svakodnevnih susreta kupaca i prodavača stajao je osmišljeni jugoslavenski koncept zaštite potrošača ili – prihvaćate li se početne kritike o tome da potrošače zapravo nije ni trebalo štititi – sustav koji se drugačije biranim riječima nazivao organiziranim djelovanjem ili samozaštitom potrošača i korisnika usluga.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴ „Štefan Praznik: Organizirano djelovanje potrošača u Ljubljani – planski i smišljeni proces“, *MZ*, 1975., 7.

⁶⁰⁵ Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevena skupnost*, Isto, le malo drugacije, RTV Ljubljana, 1980-1981.

⁶⁰⁶ Vidi Duda, Igor, „Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada“, *Svaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 245-272 (Duda, Igor, „Consumers as the

Kapilarno se spuštao sve do mjesnih zajednica kao točke gdje je potrošače trebalo biti moguće obučiti za brigu o sebi i vlastitim pravima te upravljanje dohotkom. Naime, poslije uspostavljanja mjesnih zajednica, od 1967. počelo se raditi na ponovnom osmišljavanju zaštite potrošača, ali sada na manje administrativnim osnovama u usporedbi s onima iz pedesetih. Novi savjeti potrošača počeli su u mnogim sredinama s radom već krajem šezdesetih. Godine 1969. osnovano je Udruženje potrošača Jugoslavije, a tada su aktivnosti zaštite svoja odgovarajuća tijela imale u oko 800 mjesnih zajednica i bile ugrađene u njihove petogodišnje planove akcija.

„Oblici potrošačke aktivnosti treba da se zasnivaju na neobaveznim i vrlo elastičnim organizacionim oblicima, u skladu sa stupnjem razvoja i specifičnim potrebama pojedinih područja. Organizirano djelovanje potrošača je, u stvari, dio samoupravnog pokreta građana u mjesnim zajednicama... [...] Formiranje ovih ili onih oblika organizirane potrošačke aktivnosti u mjesnim zajednicama i općinama, utvrđivanje njihovih naziva i načina funkcioniranja zavisit će od ocjene potreba i mogućnosti svake konkretne sredine. [...] Pri tome se teži ostvarenju zamisli o jačanju materijalnog interesa potrošača u odnosu na novčanu vrijednost kupljene robe, tj. o učešću potrošača u dohotku.“⁶⁰⁷

Upravo je ideja o sudjelovanju potrošača u upravljanju dohotkom, koji je i njima pripadao, ključna točka sustava koji se uspostavljao. Šire promjene počele su se događati po donošenju novog Ustava SFRJ koji je obvezao OUR-e za promet roba i usluga na suradnju i dogovaranje sa SIZ-ovima, mjesnim zajednicama i organizacijama potrošača.⁶⁰⁸ Dodatno je Zakonom o udruženom radu iz 1976. bilo propisano da OUR-i moraju poticati organiziranje svojih potrošača i s njima se samoupravno sporazumijevati. Dakle, suradnja je bila ustavna i zakonska obaveza OUR-a i pravo potrošača, a mjesne su zajednice u svoje područje djelovanja kao jedan od zajedničkih interesa i potreba dobile i zaštitu potrošača, nazvanu upravo tim riječi-

Vehicles of Socialism. Consumer Protection in the System of Yugoslav Self-Management and Associated Labour“, *Südost-Forschungen*, 76, 2017., 1-23); Duda, Igor, „Consumers and Self-Managers: Consumer Protection and its Challenges during the Yugoslav Economic Crisis of the 1980s“, *Acta Histriae*, 1, 27, 2019., 143-162.

⁶⁰⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1125, Organizirano djelovanje potrošača u općini i u republici, Zagreb, 1970.

⁶⁰⁸ O ustavnoj i zakonskoj regulativi vidi: Duda, „Petrošači kao nositelji socijalizma“, 249-251.

ma. Tako je od sredine sedamdesetih krenulo organiziranje potrošača prema načelima društvenoga samoupravljanja i delegatskoga sustava. U mjesnoj zajednici trebalo je izabrati savjet potrošača i delegate poslati u općinsko vijeće potrošača, a organizacijski i motivacijski svime je koordinirao SSRN koji je vijeće potrošača uspostavio i unutar svojih republičkih konferencija i na saveznoj razini pri Konferenciji za razvoj mjesnih zajednica.⁶⁰⁹ Savjet potrošača bio je zapravo izvršno tijelo što masovnije zamišljenoga okupljanja zainteresiranih susjeda na zboru potrošača te je bio zadužen za vođenje aktivnosti, među kojima su bili i sporazumijevanje i dogovaranje s OOUR-ima, trgovcima, ugostiteljima, obrtnicima i drugim pružateljima usluga. Otud i shvaćanje da potrošača ne treba štititi jer bi on trebao biti ravnopravan partner, a k tome potrošač i proizvođač dijele iste interese, ista su osoba i u obje svoje pojavnosti jednako su vrijedni nositelji socijalizma.⁶¹⁰ U tom odnosu prividnih suprotnosti nije trebalo biti podvojene svijesti ili dvojnosti duša, dakle niti sukoba između strana koje se ne bi trebale sučeljavati, pa niti bojkota proizvoda i usluga jer je društveno samoupravljanje trebalo pridonositi usklađivanju odnosa. Suvišan bi bio i pokušaj, koji se neko vrijeme ipak poticao, angažiranja inspektora-amatera koji bi kao građani pomagali tržišnoj inspekciji. Suvišne bi bile i inače rijetke prijave inspekciji jer se stalni kupci nisu htjeli zamjerati svojim trgovcima i mesarima te ugroziti njihovo poslovanje. Jednostavno rečeno, sustavom je zamišljeno da radnik poslije radnoga vremena postaje potrošač i zato ga ne treba dovoditi u društveni procjep i reakciju protiv sebe samoga, odnosno drugih radnih ljudi i građana. Obostranoj zaštiti i sprječavanju sukoba pridonositi su trebale samoupravne radničke kontrole i odbori potrošača uspostavljeni u OOUR-ima te vijeća korisnika usluga u SIZ-ovima. Zamišljeno je također bilo značajno smanjivanje uloge države jer bi se u okolnostima uspostave potpunoga povjerenja djelovanje inspekcije kao oblika administrativne i represivne intervencije svelo na najmanju moguću mjeru. Utopijski i dalekovidno, radni ljudi i građani vjerovali bi jedni drugima i međusobno se poštivali temeljem društvenih dogovora te odnose regulirali putem samoupravnih tijela pa ni tržište ne bi bilo opasnost niti bi se država trebala miješati. Praksa je pokazala da u nekim sredinama takav ideal nije bio nemoguć.

⁶⁰⁹ Isto, 253.

⁶¹⁰ Isto, 252-253.

Općine i njihove mjesne zajednice različito su reagirale na poticaje odozgo. Kako se sa strane potrošača radilo o pravu na organiziranje, ne i obavezi, tako su pozivi i upute mogli naići na odličan odaziv, ali i na procjenu samoupravljača o suvišnosti angažmana na zaštiti sebe samih kao potrošača. Otud i određena doza slučajne neorganiziranosti ili namjerne fleksibilnosti kao trajnih obilježja ovoga načina samozaštite.⁶¹¹ Općenito je ustrojavanje i djelovanje savjeta i vijeća potrošača teklo „sporo i neravnomjerno“. ⁶¹² Na to se, podsjećajući na ristorno kao „jedinu mogućnost“ za sudjelovanje potrošača u dohotku i pozivajući na uspostavljanje moderne trgovine, a ne nečega što bi sličilo javnoj službi za opskrbu, osvrnuo Kardelj:

„U nas se društveno organizovanje potrošača odvija veoma sporo. Razlog takvog stanja je, po mom mišljenju, pre svega u tome što rukovodeća struktura u gradovima i opštinama nije zainteresovana za organizovanje potrošača. I sva naša politika je orijentisana samo prema proizvodnji i trgovini, prema uslovima i efektima njihovog rada, a potrošač je na poslednjem mestu. A kad nastanu određeni problemi, onda se, naravno, kola slome na potrošaču, a ne na trgovini i proizvodnji.“⁶¹³

Do godine 1978., primjerice, savjete je ustrojila ugrubo svaka društvo slovenska i svaka treća hrvatska mjesna zajednica.⁶¹⁴ Do 1981. je u oko pet stotina jugoslavenskih općina bilo osnovano samo oko 150 vijeća potrošača, a na nižoj razini oko 9.000 savjeta potrošača čime su pokrivene dvije od tri mjesne zajednice, uz mogućnost da nekoliko njih izabire zajednički savjet.⁶¹⁵ Činile su to obično one u ruralnom području i bez razvijene mreže prodavaonica. Kratkotrajno je nakon veljače 1983. val osnivanja bio na vrhuncu, potaknut u Osijeku održanim jugoslavenskim radnoakcijskim skupom Ekonomska stabilizacija i ostvarivanje ustavne koncepcije organiziranog

⁶¹¹ Duda, „Consumers and self-managers“, 160.

⁶¹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1549, Uvodno izlaganje (koncept) Dr Marjana Rožića na savetovanju Potrošači i udruženi rad, Osijek, 25.2.1983.

⁶¹³ „Kardelj: Društveno organizovanje potrošača odvija se veoma sporo“, *MZ*, 1977., 9. O ristornu vidi: Duda, „Potrošači kao nositelji socijalizma“, 256.

⁶¹⁴ „U Sloveniji formirano 524 savjeta potrošača“, *MZ*, 1978., 7; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica Vijeća potrošača, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

⁶¹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 5.2.19.18. VP, 1549, Uvodno izlaganje (koncept) Dr Marjana Rožića na savetovanju Potrošači i udruženi rad, Osijek, 25.2.1983.; „O uzrocima stagnacije u organiziranom djelovanju potrošača“, *MZ*, 1986., 10.

djelovanja potrošača, no već sljedeće godine broj savjeta pao je na tek oko 3.000, a mnogi su postojali samo na papiru dok se djelatnost ostalih ograničavala na odnos s trgovačkom djelatnošću.⁶¹⁶ Godine 1985. trećina mjesnih zajednica i dalje je bila bez savjeta potrošača, pa i onih formalno postojećih, a u stvarnosti neaktivnih.⁶¹⁷ Godine 1987. procjenjivalo se da u zemlji i dalje djeluje oko 3.000 savjeta dok ih oko 6.000 nije davalo znakove života.⁶¹⁸ Uslijedio je ipak novi zamah ili „odmrzavanje“, ponajviše nakon poziva SK SSRNJ iz travnja 1987., pa su dvije godine kasnije podaci upućivali na postojanje oko 10.000 savjeta i oko tri stotine općinskih vijeća potrošača.⁶¹⁹

Tada je već niz godina bilo uhodano obilježavanje Dana potrošača 10. studenog, u sjećanje na prvi potrošački kodeks u Osijeku 1970., što je u međuvremenu preraslo u Tjedan potrošača, da bi se od 1988. Jugoslavija pridružila obilježavanju Svjetskoga dana potrošača 15. ožujka uz produženi program Mjeseca potrošača. Krajem osamdesetih planirala se obnova članstva u Svjetskoj potrošačkoj organizaciji (International Organisation of Consumers Unions, IOCU) čiji su najviši predstavnici još 1972. posjetili Jugoslaviju gdje su održali sjednicu Izvršnog odbora te se upoznali s osječkom praksom.⁶²⁰ Domaćinima su, posebno predstavnici iz Švedske, Nizozemske i SAD-a, priznali važnost jugoslavenkog iskustva pri čemu je Peter Goldman, predsjednik IOCU-a i britanskoga Saveza potrošača, izjavio:

„Vi ste razvili interesantnu aktivnost i ne čudite se ako za godinu ili dvije saznate da smo neke od vaših ideja ‘pozajmili’ od vas i primijenili u našoj aktivnosti. Posebno sam zapazio kreativnost u prilazu problemu ostvarivanja efikasnijeg utjecaja potrošača na privredu.“⁶²¹

⁶¹⁶ „O uzrocima stagnacije u organiziranom djelovanju potrošača“, *MZ*, 1986., 10.

⁶¹⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8246, Sjednica Vijeća potrošača 25.11.1985., Prijedlog da Savezno vijeće Skupštine SFRJ bude sudionik u zaključivanju Društvenog dogovora o organiziranju i ostvarivanju prava i dužnosti potrošača i korisnika usluga, 1985.

⁶¹⁸ „Za permanentnu akciju organiziranih potrošača“, *MZ*, 1988., 2.

⁶¹⁹ „Otpočelo ‘odmrzavanje’ savjeta potrošača“, *MZ*, 1987., 10; YU potrošač, *MZ*, 1989., 2.

⁶²⁰ „Razvojni put organiziranog djelovanja potrošača Osijek“, *MZ*, 1983., 1; „Akcija Mesec potrošača novembar 1987 – mart 1988.“, *MZ*, 1988., 1; „Afirmacija Potrošačkog kodeksa u zemljama EZ“, *MZ*, 1988., 7.

⁶²¹ „Afirmacija Potrošačkog kodeksa u zemljama EZ“, *MZ*, 1988., 7.

U oblikovanju nadstrukture organiziranja potrošača 1987. intenzivno se radilo na saveznom društvenom dogovoru o potrošačima.⁶²² Godinu kasnije nastojanjima odozgo pridružio se drugi i posljednji savezni četverogodišnji program društvene akcije Potrošač i udruženi rad koji je već dogodine nosio novim uvjetima prilagođen naslov Potrošač i tržište.⁶²³ Na jednak se način, opredjeljujući se za tržište umjesto udruženoga rada, 1989. promijenio naslov posebnoga priloga lista *Mjesna zajednica* koji je izlazio od 1981. godine. Povrh toga, 1989. su Koordinacioni odbor savjeta potrošača Jugoslavije, kao krovno tijelo, te Porodica i domaćinstvo, kao izdavač, pokrenuli specijalizirani časopis *YU-Potrošač*. Osmišljavanju drugačijega modela zaštite, uz dozu „razumijevanja reformskih trendova“, pridonesile su tri godišnje konferencije organiziranih potrošača Jugoslavije, održane 1988. u Zagrebu, 1989. u Beogradu i 1990. u Splitu.⁶²⁴ U jeziku dužnosnika SSRNJ pojavili su se odnosi s javnošću i imidž, i to u engleskoj inačici, te se izvještavalo o praksi Europske zajednice s mekim i pravno neobvezujućim (*soft law*) pravilima.⁶²⁵ Istodobno su iz Vijeća potrošača RK SSRNH upozoravali da u primijenjenom modelu zaštite nije bilo efekta od propisane suradnje savjeta potrošača i OOUR-a.⁶²⁶

Kao svojevrsnu obranu i prilog razumijevanju kretanja broja savjeta potrošača važno je pridodati argument gospodarskih okolnosti jer izgradnja sustava zaštite odvijala se u vrijeme uspona životnoga standarda i dosizanja vrhunca kupovne moći krajem sedamdesetih te ekonomske krize početkom sljedećega desetljeća i provođenja mjera stabilizacije i štednje, a potom i liberalizacije tržišta.⁶²⁷ Tako se na dnevnom redu našla i tema dosega samozaštite u kriznim vremenima kada državna intervencija jača, a potrošači sami ne mogu utjecati na formiranje cijena i redovitost opskrbe. Složenost prilika dovodila je do

⁶²² „Obnovljena akcija za donošenje saveznog Dogovora o potrošačima“, *MZ*, 1986., 12 – 1987., 1.

⁶²³ Duda, „Consumers and self-managers“, 152.

⁶²⁴ „U Zagrebu se 10. marta održava jugoslovenska radno-akciona konferencija Potrošači i trgovina“, *MZ*, 1988., 1; „Računajte na nas“, *MZ*, 1989., 3; „Potrošačka organizacija za novo doba“, *MZ*, 1990., 3.

⁶²⁵ Afirmacija Potrošačkog kodeksa u zemljama EZ“, *MZ*, 1988., 7.

⁶²⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10007, Sjednica Vijeća potrošača, 23.1.1989., IVS, Informacija o negativnim pojavama u prometu robe i uslugama, 17.12.1988.

⁶²⁷ Vidi: Duda, *Pronađeno blagostanje*, 23-25.

osjećaja bespomoćnosti i bezrazložnosti nastojanja savjeta potrošača, a time i do njihova usporavanja ili čak gašenja. Poluge države su ojačale i bez njezine intervencije nije bilo pomaka, ma koliko su neki visoki dužnosnici SSRNJ, poput Roberta Kramera, uvjerovali u suprotno.

„Nevjerojatno je, ali istinito, da nije mali broj općina u kojima se, izgleda, u općinskim organizacijama SSRN i Sindikata smatra da udar na standard i nevolje radnih ljudi i građana kao potrošača sa cijenama, lošim kvalitetom, rasprostranjenim pojavama zakidanja i oštećivanja potrošača – nisu dovoljno značajan društveni problem da bi se mogao uvrstiti među prioritete u njihovim programima aktivnosti.“⁶²⁸

O stanju na terenu mogu svjedočiti izvješća iz hrvatskih općinskih konferencija SSRN. Odmah po svojem osnivanju, Vijeće potrošača RK SSRNH u ožujku 1975. od svih je općinskih konferencija zatražilo informaciju o organiziranom djelovanju potrošača, no kako se odazvalo samo desetak općina, u studenom je poziv morao biti ponovljen.⁶²⁹ Iako su i tada brojne općine ignoriranjem dopisa jednostavno odlučile prešutjeti svoje nečinjenje, mnoge su ipak priznale da zaostaju, dok su se druge pohvalile postignutim posljednjih mjeseci ili čak vlastitom inicijativom u proteklom godinama. Šaroliko stanje najbolje sažima dijagnoza iz Koprivnice – „Da su djelotvorno zaštićeni potrošači ne bi se moglo reći“ – gdje su savjeti potrošača bili djelomično osnovani i ne baš aktivni, a općinske koordinacije nije bilo.⁶³⁰ Trenutak jest bio osjetljiv i prijeloman jer je po donošenju Ustava s njim bilo potrebno uskladiti statute općina i mjesnih zajednica, potom po delegatskom načelu ustrojiti vijeća i savjete potrošača, nanovo ili konačno po prvi put ikada, sklopiti samoupravne sporazume i društvene dogovore te se tako uklopiti u novi koncept potrošačke samozaštite. Neovisno o brzini toga procesa, svima su zajednički bili problemi poput nemogućnosti utjecaja na cijene, neredovitosti opskrbe nekim proizvodima, loše kvalitete nekih roba i zakidanja potrošača pri kupnji, obično na vagi i blagajni. Iz nekih sredina stizale su molbe za pomoć u obliku seminara ili savjetovanja, oglednih primjeraka pravilnika i poslovnika te priručnika za aktiviste

⁶²⁸ „Za permanentnu akciju organiziranih potrošača“, *MZ*, 1988., 2.

⁶²⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, RK SSRNH, Vijeće potrošača, 25.11.1975.

⁶³⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Koprivnica, 18.9.1975.

koji bi znanja potom širili dalje što je bilo posebno važno u manjim i ruralnim mjesnim zajednicama, tim više ako je njihovo stanovništvo u većem udjelu bilo starije dobi. Međutim, odgovori općinskih konferencija SSRN iz raznih dijelova Hrvatske otkrivaju da niti veće i gradske mjesne zajednice, one s razgranatom trgovačkom i ugostiteljskom mrežom, nisu sredinom sedamdesetih uspijevale oblikovati djelotvornu zaštitu potrošača pa su se građani i dalje najviše uzdali u državu, odnosno administrativnu zaštitu putem inspeksijskoga nadzora, kojemu nije bilo potrebno surađivati s nejakim savjetima potrošača kao izdankom društvenoga samoupravljanja. Osim države, u manjoj mjeri potrošačima je mogla pomoći, čini se mahom neprepoznata ili neshvaćena, samoupravna radnička kontrola unutar OUR-a trgovačkih, uslužnih i industrijskih djelatnosti koja je nepravilnost trebala poništiti na izvoru. Baš takvo oslanjanje na ono što se nazivalo „poslovnim moralom“ i „socijalističkom etikom“ događalo se u Križevcima gdje mjesne zajednice nisu imale iskustva sa zaštitom potrošača i ona je ovisila „uglavnom o savjesnosti u poslovanju organizacija koje se bave prometom robe i usluga te o efikasnosti samoupravnih radničkih kontrola i inspekcija“.⁶³¹

Osim koprivničkog i križevačkog primjera, u tom prijelaznim razdoblju sredine sedamdesetih široka je bila lepeza iskustava po općinama. Iz Omiša su republičkom Vijeću potrošača priznavali da su potrošači u trgovini zakinuti na sve načine, da su iz OK SSRN tražili da se to ne događa, no da uopće nisu osnivali ni savjete ni vijeće potrošača.⁶³² U nedalekoj Makarskoj također ništa nisu napravili, no bili su svjesni napora koji ih je čekao jer morali su razriješiti i probleme skladišnog prostora, zelene tržnice i prekupaca te postupaka u trgovini i ugostiteljstvu tijekom ljetne turističke sezone kada „je mnogima cilj, da love ono što se kaže u mutnom, i da dignu na brzinu pare, a što pričinjava određene štete potrošačima roba i usluga“.⁶³³ U unutrašnjosti Hrvatske, u Orahovici su smatrali da su im protiv sličnih lovaca u mutnom dovoljni zborovi građana, općinsko vijeće potrošača i inspekcija.⁶³⁴ U Zaboku pak kao da su odusta-

⁶³¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Križevci, 16.12.1975. 1548, Bilješka sa sastanka, 14.12.1982.; D-7004, Sjednica Vijeća potrošača, Sažetak, 14.1.1983.

⁶³² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Omiš, 19.1.1976.

⁶³³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Makarska, 19.12.1975.

⁶³⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Orahovica, 27.3.1975.

li od širenja društvenoga samoupravljanja jer držali su se inspekcije čija je „zaštita dosta dobra“, dok su ih pokušaji sa savjetima potrošača doveli do zaključka da oni zbog neaktivnosti nemaju „opravdanje za svoje postojanje“ niti je bilo „ljudi koji bi imali interesa za ovu vrstu društvene djelatnosti“. ⁶³⁵ Isključivo na administrativne mjere oslanjali su se i u Obrovcu. ⁶³⁶ U Kostajnici nije bilo niti jednoga savjeta, kao ni općinskoga vijeća potrošača, no radili su na novim statutima. ⁶³⁷ Statuti mjesnih zajednica u javnoj su raspravi bili u Velikoj Gorici, a potrošačke teme obrađivane su na zborovima radnih ljudi i građana. ⁶³⁸ Korak dalje otišli su u Klanjcu gdje su ažurirali statute, no nova zaštitna praksa bila je u začecima i opterećena onime što su sami nazvali „kampanjski rad“ te „sporadično i neefikasno“ djelovanje, baš kao i u Virovitici čija je općinska konferencija odlučila „priznati da nam je ova aktivnost često kampanjska i da nemamo još potpuno sređene i druge organizacione oblike rada na ovom području“. ⁶³⁹ U čazmanskim mjesnim zajednicama, kao i u većini daruvarskih i vinkovačkih, osnovali su savjete potrošača, ne i vijeće, no rezultati još nisu bili vidljivi jer ni dotad u Čazmi „tom problematikom nitko se sistemski nije bavio“, dok su iz Vinkovaca sramežljivo javljali da „dosadašnja iskustva nisu velika“. ⁶⁴⁰ Na početku su bili i u susjedgradskoj, čabarskoj, novogradiškoj, petrinjskoj, bjelovarskoj, šibenskoj, našičkoj, pazinskoj i krčkoj općini iz koje je stiglo priznanje da sve donedavno nisu „učinili gotovo ništa“. ⁶⁴¹ Potonju i druge otočke općine, poput Raba, gdje su osnovali i savjete i vijeće, i Hvara, gdje nije bilo ni savjeta ni vijeća, mučile su redovitost opskrbe i cijene koje su zbog prijevoza robe bile veće od onih na kopnu. ⁶⁴²

⁶³⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Zabok, 5.12.1975.

⁶³⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Obrovac, 18.2.1976.

⁶³⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Kostajnica, 25.3.1975.

⁶³⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Velika Gorica, 24.3.1975.

⁶³⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Klanjec, 18.6.1975.; OK SSRN Virovitica, 10.12.1975.

⁶⁴⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Čazma, 22.12.1975.; OK SSRN Daruvar, 8.12.1975.; OK SSRN Vinkovci, 8.12.1975.

⁶⁴¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Susjedgrad, 1.4.1975.; OK SSRN Čabar, 17.9.1975.; OK SSRN Nova Gradiška, 25.9.1975.; OK SSRN Petrinja, 2.12.1975.; OK SSRN Bjelovar, 4.12.1975.; OK SSRN Šibenik, 26.12.1975.; OK SSRN Našice, 7.1.1976.; OK SSRN Pazin, 15.1.1976.; OK SSRN Krk, 5.4.1976.

⁶⁴² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Rab, 3.12.1975.; OK SSRN Hvar, 16.12.1975.

Međutim, bilo je i brzih i uspješnijih općina. Sa susjednog je Brača u RK SSRNH već nakon prvog poziva stigao potvrđan odgovor te otkrio da su ondje već godinu ranije prešli na novi model i da je njihova općina po tome bila „vjerojatno jedina u Hrvatskoj“.⁶⁴³ Štoviše, Bračani su vrlo ponosno istakli da su savjete potrošača u svim mjesnim zajednicama osnovali još prije jedanaest godina, da su za njih tada bili zaduženi u mjesnim konferencijama SSRN-a ili čak Bračanke u KDAŽ-u, da su ponegdje bili „postignuti značajni uspjesi“, no ipak su potrošače i ondje najučinkovitije štitili tržišni inspektori. Mnoge je nepravilnosti takva inspekcija pronalazila u Čakovcu gdje su također prije reorganizacije u gotovo svim mjesnim zajednicama djelovali savjeti potrošača, s pet do sedam članova biranih na zborovima birača, koji su bili u kontaktu sa sve aktivnijom radničkom i internom kontrolom u OUR-ima.⁶⁴⁴ Labin je kasnio, no zato je polovicom 1976. izvijestio o tek ustrojenom Vijeću potrošača i skorom osnivanju savjeta po mjesnim zajednicama koje su dobile potrebne materijale i svoje građane počele informirati o sustavu zaštite koji „iznaša javno nepravilnosti u odnosu prema potrošačima od strane radnih organizacija i zajednica kao i zanatskih, ugostiteljskih i drugih radnji u vlasništvu građana“.⁶⁴⁵ Prema tamošnjim pravilima, savjete potrošača činilo je od tri do devet članova, biranih na zboru i javno na najmanje dvije godine, koji su među sobom odabrali predsjednika i zamjenika. Djelovanje Vijeća potrošača financirali su Skupština općine, OK SSRN, OUR-i i drugi, a Labinjanima je važno bilo uspostaviti suradnju s republičkim i saveznom tijelima za razvoj mjesnih zajednica i zaštitu potrošača te Privrednom komorom i Zavodom za cijene u Rijeci. Načelo javnosti biranja i djelovanja prenijela se odozgo i u Valpovo gdje su prema statutima mjesnih zajednica, koji su na snagu stupali već na proljeće 1974., savjeti potrošača imali po jedanaest članova biranih javnim glasanjem na zboru. Godinu i pol kasnije pripremali su društveni dogovor o opskrbi, a valpovački predložak statuta mjesnih zajednica svjedoči o zacrtanom djelokrugu savjeta potrošača:

⁶⁴³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Brač, 19.5.1975.

⁶⁴⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Čakovec, 22.4.1975.

⁶⁴⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Labin, 24.6.1976.; Pravila o organizaciji, zadacima i radu Vijeća potrošača – korisnika usluga Općine Labin, 25.6.1976.

„Savjet potrošača vodi brigu o svim pitanjima snabdijevanja u vršenju usluga od strane trgovačkih, uslužnih i drugih organizacija udruženog rada koje svoju djelatnost razvijaju na području Mjesne zajednice.

Savjet potrošača vodi brigu o osnivanju i radu raznovrsnih servisa, radnji, poslovnica, radionica, pogona uslužnih, zanatskih, trgovinskih, ugostiteljskih i drugih organizacija udruženog rada koje zadovoljavaju svakodnevne životne potrebe građana.

Savjet potrošača Mjesne zajednice priprema prijedloge o pitanjima s područja zaštite potrošača za uvrštenje u plan rada Mjesne zajednice, a po usvajanju plana odnosno programa rada na Zboru radnih ljudi i građana stara se o provođenju u život dijela plana koji se odnosi na zaštitu potrošača, kao i zaključaka koje donesu zborovi korisnika usluga.

Savjet potrošača surađuje s organima upravljanja organizacija udruženog rada od posebnog društvenog interesa, s odgovarajućim inspekcijskim organima i poduzima inicijative i mjere za viši nivo usluga, odnosno za zaštitu opravdanih interesa potrošača.“⁶⁴⁶

Uz neke manje sredine, predvodnici u aktivnostima organiziranih potrošača sredinom sedamdesetih ipak su bili veći gradovi gdje je bilo više kadrova i aktivista. Baš sve mjesne zajednice zagrebačkih općina Trešnjevka i Črnomerec osnovale su savjete i delegate slale u općinsko vijeće potrošača koje je u črnomerečkom slučaju činilo 19 članova: deset iz mjesnih zajednica, šest iz relevantnih OUR-a te po jedan iz Općinskoga sindikalnog vijeća, Skupštine općine i OK SSRN.⁶⁴⁷ Zagreb je u cjelini krajem 1975. bio odlično organiziran jer su do tada bili izabrani savjeti u svih 209 mjesnih zajednica i vijeća u 12 gradskih općina, k tome su i inspekcije bile učinkovite i zamijećeno je bolje stanje u trgovačkoj djelatnosti.⁶⁴⁸ Postupak osnivanja i biranja članova u Splitu u to je vrijeme još trajao, ali od novog su modela očekivali da će „znatno više zaštititi potrošača i zvesti više reda“. ⁶⁴⁹ Naposljetku, uz sve što je Osijek značio za potrošače na jugoslavenskoj razini, osječki je odgovor republičkom Vijeću potrošača morao biti opsežan i krenuti od 1970. otkada su ondje postizali

⁶⁴⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Valpovo, 5.12.1975.

⁶⁴⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Trešnjevka, 10.12.1975.; OK SSRN Črnomerec, 16.12.1975.

⁶⁴⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, GK SSRN Zagreb, 8.12.1975.

⁶⁴⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Split, 15.12.1975.

velike uspjehe čija „društvena vrijednost pored izraženih novčanih i drugih odnosa je daleko veća“. ⁶⁵⁰ Osječani su kao predvodnici svoje Vijeće potrošača sa 17 članova osnovali već u travnju 1971., savjeti su postojali u sve 42 mjesne zajednice i u njima je djelovalo više stotina članova, no sada su po novome modelu ustrojili Vijeće koje je činilo 47 delegata, izabраних poštivanjem kriterija kadrovske politike pri izboru delegata za OK SSRN. Činili su ga po jedan delegat iz svakog od 42 savjeta potrošača, izabran javnim glasanjem na sjednici savjeta mjesne zajednice, te po jedan delegat iz Općinskoga sindikalnog vijeća, Savjeta za unapređivanje društveno-ekonomskog položaja žene, Okružnog privrednog suda, Osnovne privredne komore i Općinskoga sekretarijata za inspekcijske poslove (Tržišna inspekcija). U vijeću su djelovala četiri sedmeročlana tijela: Komisija za žalbe i prijedloge potrošača, Komisija za informiranje i obrazovanje potrošača, Komisija za društveno dogovaranje i suradnju s OUR-ima te Potrošačko mirovinsko vijeće.

Krajem sedamdesetih Osijek je bilježio posustajanje, iako je savjet potrošača djelovao u svakoj mjesnoj zajednici i bavio se konkretnim problemima. ⁶⁵¹ Godine 1982. općina je bila ubrojena među „osamnaest lokomotiva koje vuku naprijed“ zadržavajući sjaj važnoga punkta za zaštitu potrošača. ⁶⁵² Uz mnoge potpisane kodekse s komunalnim, trgovačkim i proizvodnim poduzećima, svoju je ulogu imao Servis potrošača u kojem su se prikupljala mišljenja i prijedlozi, pružale informacije i održavali kontakti diljem zemlje. ⁶⁵³ Unutar same općine tekstilni SOUR Slavonija i MZ Industrijska četvrt potpisali su čak samoupravni sporazum o trajnoj suradnji temeljem kojega je poduzeće preuzelo brigu o spomeniku borcima NOR-a, priređivalo prijem za roditelje palih boraca na Dan borca, razvijalo kulturnu i sportsku suradnju s mjesnom zajednicom te na inicijativu potrošača pristalo na povećanje proizvodnje odjeće u jako velikim

⁶⁵⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Osijek, 4.12.1975.; Informacija o aktivnosti potrošača u Općini Osijek, 3.12.1975.; Odluka o izboru i konstituiranju Vijeća potrošača; Prijedlog programa rada, 27.10.1975.

⁶⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5239, OK SSRN Osijek, Organizacija i rad potrošača u Općini Osijek, 9.7.1979.

⁶⁵² „18 'lokomotiva' koje vuku naprijed“, *MZ*, 1982., 8-9.

⁶⁵³ „U Osijeku osnovana prva općinska konferencija potrošačkih organizacija“, *MZ*, 1982., 1; „Razvojni put organiziranog djelovanja potrošača“, *MZ*, 1983., 1; „Servis potrošača Osijek“, *MZ*, 1983., 1.

i jako malim veličinama.⁶⁵⁴ Uz različitu susretljivost dviju strana i drugačije razumijevanje okolnosti, bilo je u Osijeku primjera i više i manje uspješne suradnje.

„Nedovoljno je uključivanje najšireg kruga radnika i radnih ljudi u jednom dijelu OOUR i mjesnih zajednica u akciju na realizaciji potrošačkih kodeksa i umjesto toga javlja se ‘zaustavljanje’ akcije na nivou radničkih savjeta i izvršnih savjeta mjesnih zajednica, uz dosta šturo informiranje ostalih radnih ljudi.“⁶⁵⁵

„Prilikom izgradnje prodavaonica nastoji se dogovaranjem sa zainteresiranim građanima – mjesnim zajednicama – odrediti najpovoljnija lokacija, tip prodavaonice, izbor robe u njoj. Ponekad ne možemo zadovoljiti sve potrebe i zahtjeve bilo iz razloga nedostatka sredstava ili zbog nerealnih i društveno neopravdanih zahtjeva [...]. Međutim, u većini slučajeva pronađe se zajednički jezik i kompromisno rješenje, ali ponekad dođe i do razmimoilaženja kada zainteresirane mjesne zajednice ne shvaćajući objektivne okolnosti i naše razloge, smatraju da OTP [Općetrgovinsko poduzeće] bez razloga neće udovoljiti njihovoj želji.“⁶⁵⁶

Slični izvještaji u listu *Mjesna zajednica* ukazivali su na uspone i padove u aktivnostima diljem Jugoslavije. S republičkih se razina pozivalo na formiranje savjeta potrošača tamo gdje još nisu postojali, no nakon osnivanja često se pokazivalo da je rad kampanjski te da stručna osposobljenost aktivista koji bi u njima djelovali nije bila dovoljna i nije dobivala znatniju stvarnu podršku, a još teže je bilo na suradnju pridobiti OOUR-e, kako u Sloveniji tako i u Crnoj Gori i Makedoniji.⁶⁵⁷ U Bosni i Hercegovini isticali su se Banja Luka, Tuzla i sarajevski Novi Grad, no zaostajanje je bilo opće stanje, čak i pritužbe da inspekcija ne mari za prijave građana.⁶⁵⁸ U makedonskom Gostivaru savjeti su hvalili tržišnu inspekciju, dok su iz Bitole javljali da su SAS-ovi potpisani s više desetaka OOUR-a, no „nisu iskorištene

⁶⁵⁴ „Među pet najvećih konfekcionara u Jugoslaviji“, *MZ*, 1983., 1.

⁶⁵⁵ „Razvojni put organiziranog djelovanja potrošača“, *MZ*, 1983., 1.

⁶⁵⁶ „Nijedan novi objekt nije izgrađen bez dogovora s potrošačima“, *MZ*, 1983., 1.

⁶⁵⁷ „Organizovanost jedno – problemi u praksi drugo“, *MZ*, 1985., 1; „Još uvek samo početni rezultati“, *MZ*, 1985, 4; „Formira se Republički koordinacioni odbor saveta potrošača“, *MZ*, 1987., 3; „SR Crna Gora: Do 1. septembra formirati savjete potrošača i vijeća potrošača u svim MZ i opštinama i na nivou Republike“, *MZ*, 1987., 6.

⁶⁵⁸ „Zašto zaostaje akcija na organizovanju potrošača u SR BiH“, *MZ*, 1983., 9.

sve mogućnosti“.⁶⁵⁹ U Srbiji su u MZ Svetozarevo (kasnije Jagodina) potpisivali SAS-ove s trgovačkim radnim organizacijama, Elektro-distribucijom, PTT-om i opskrbljivačima naftnim derivatima.⁶⁶⁰ U Skopju su, kao i drugdje, cijene i opskrbljenost bile glavne teme.⁶⁶¹ Baš te 1985. cijene su ljutile sarajevske kupce čiji je gradski Savjet potrošača tražio „da bude obaviješten zbog čega su cijene pojedinih artikala tako drastično povećane“.⁶⁶² Dobili su odgovore nekoliko proizvođača, primjerice Podravke, Kolinske i Hepoka, koji su se pozivali na povećanje troškova proizvodnje ili na nekorektnost trgovaca, no nezadovoljni predstavnici potrošača i dalje su nastojali oko društvene kontrole cijena.⁶⁶³ Desetljeće ranije, pri pripremi društvenoga dogovora u području prometa roba i usluga, iz sarajevske MZ Trg oslobođenja tražili su proširenje asortimana u trgovinama i otvaranje tržišta svim proizvođačima, od Slovenije do Makedonije.⁶⁶⁴ U valu jače potrošačke aktivnosti 1987. i 1988. sarajevski UPI i Velepromet povodom Svjetskoga dana potrošača ponudili su sniženja na neke prehrambene proizvode.⁶⁶⁵ U zeničkoj općini tada su savjeti potrošača radili u svim mjesnim zajednicama gdje su uglavnom pratili kretanje cijena i opskrbljenost.⁶⁶⁶ U Zagrebu i Rijeci prihvatili su novu jugoslavensku ideju o „akcionim štabovima“ sa zadacima i rokovima kako bi izbjegli „rasprave na sastancima i zaključke koje bi netko treći trebao da realizira“.⁶⁶⁷ Sve potrebne elemente i konkretne nositelje zadataka u svoj program rada ugradio je 1987. Savjet potrošača vukovarske MZ Vladimir Nazor.⁶⁶⁸ Omesti se nisu dali u Karlovcu, još jednoj pravoj lokomotivi, gdje aktivnost nije zastajala i gdje su savjete potrošača osnivali i u OOUR-ima čime su jača-

⁶⁵⁹ „Gostivar: Efikasna saradnja tržne inspekcije i organizovanih potrošača“, *MZ*, 1978., 7; „U Bitolju svečano obilježen dan potrošača“, *MZ*, 1975., 6.

⁶⁶⁰ „Svetozarevo: Sporazumima do boljeg snabdevanja“, *MZ*, 1977., 4.

⁶⁶¹ „Šta sadrži program rada skopskih potrošača za 1985. godinu“, *MZ*, 1985., 4.

⁶⁶² „Dokle na štetu potrošača?“, *MZ*, 1985., 6.

⁶⁶³ „Nećemo stati na pola puta“, *MZ*, 1985., 6.

⁶⁶⁴ „Potvrda zajedničkih interesa“, *MZ*, 1975., 3.

⁶⁶⁵ „Obeležavanje Svjetskog dana prava potrošača u Sarajevu“, *MZ*, 1988., 5.

⁶⁶⁶ „Kako radi 63 zeničkih savjeta potrošača“, *MZ*, 1988., 11.

⁶⁶⁷ „Kako se Zagreb uključio i akciju ‘Mjeseca potrošača’“, *MZ*, 1987., 12; „Savjeti i vijeća potrošača moraju djelovati kao akcioni štabovi“, *MZ*, 1987., 4.

⁶⁶⁸ „Program rada Savjeta potrošača vukovarske MZ Vladimir Nazor za 1987.“, *MZ*, 1987., 6.

li suradnju s mjesnim zajednicama koje su u tim tijelima zastupali delegati. Krenuli su 1984. sa savjetom u RO Toplana, a tri godine kasnije već imali dvanaest takvih savjeta, radili s ocjenjivačkim listovima i dijelili nagrade.⁶⁶⁹ U Splitu su se ugledali na Osijek i Beograd, akcijski program općinskoga Vijeća potrošača dopunjen je primjedbama i dopunama pristiglim s rasprava u 57 mjesnih zajednica, a jedan od prvih zadataka bila je opskrba kruhom na dane praznika o čemu je s pekarskom industrijom potpisan društveni dogovor pa je kruha bilo „dovoljno na svakom mjestu i u svako doba“.⁶⁷⁰

Dojam konkretnosti i borbenosti odavali su izvještaji iz Beograda i Zagreba. Novobeogradska MZ Ušće rano je započela i već 1970. sastavila pravilnik te uredila izbor 25 članova i djelovanje savjeta potrošača koji se, primjerice, bavio širenjem prodavaonice Prehrana u dogovoru s poduzećem, povratom nezakonito naplaćene naknade za zamjenu brojila potrošnje električne energije ili plaćanjem stalno pokvarenih praonica rublja u zgradama čime su stanari bivali oštećeni, a u slučaju nepostizanja dogovora s radnim organizacijama savjet je mogao pokrenuti sudski spor i kao konačnu mjeru organizirati bojkot.⁶⁷¹ Na raspravama u svih dvadeset mjesnih zajednica Općine Voždovac, „najveće beogradske spavaonice“, građani su zahtijevali veće prodavaonice, kontrolne vage, promjenu ponašanja sporog i arogantnog osoblja te aktivnije savjete potrošača i inspekcije.⁶⁷² U MZ Zapadni Vračar Općine Savski Venac tražili su diskont s deset radnih mjesta i bili spremni delegatskim putem doći do prilagodbe urbanističkoga plana radi njegove izgradnje, kao i u slučaju restorana društvene prehrane i prostora za sportsku rekreaciju, dok su lokalne radne organizacije odlučile pomoći gradnju vrtića i jaslica.⁶⁷³ Zagrebački savjeti većinom su postavili sandučiće za pritužbe, žalbe i prijedloge, no nisu bili zadovoljni nezainteresiranošću općinskih vlasti i dijela članova savjeta, a problem je bio „otpor radnika u trgovini i uslužnim djelatnostima oko priznavanja prava i nadležnosti

⁶⁶⁹ „Osnovan prvi savjet potrošača pri radnoj organizaciji“, *MZ*, 1984., 7; „Potrošači Karlovca u akciji“, *MZ*, 1987., 2; „Kako radi Savjet potrošača pri URO Korana u Karlovcu“, *MZ*, 1987., 4.

⁶⁷⁰ „U 57 mjesnih zajednica živnu li savjeti potrošača“, *MZ*, 1977., 10.

⁶⁷¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-1125, Iz prijedloga Statuta MZ Ušće, Novi Beograd; Izvod iz programa Savjeta potrošača; Pravilnik o radu Saveta potrošača, 1970.

⁶⁷² „Organizovano do boljeg snabdevanja“, *MZ*, 1975., 3.

⁶⁷³ „Diskont-prodavница i restoran društvene ishrane“, *MZ*, 1983., 2.

savjetima potrošača“.⁶⁷⁴ U zagrebačkoj Općini Trnje tražili su osposobljavanje aktivista, knjige žalbi, kontrolu cijena, odgovarajuće radno vrijeme, oštrije kazne i vidljivo isticanje telefonskih brojeva inspeksijskih službi.⁶⁷⁵ U tamošnjoj MZ Bratstvo i jedinstvo na Savici sudjelovali su u određivanju lokacija novih trgovina i određivali potrebe za obnovom postojećih.⁶⁷⁶ Trešnjevački su savjeti, uime građana nezadovoljnih „opskrbnim centrima“, uspješno pregovarali s Unikonzumom, Slavijom, Namom, tržnicom i drugima koji su se krizne 1981. rado odazvali „apelu da radnim ljudima i građanima ‘crvene’ radničke Trešnjevke osiguraju dovoljno snabdijevanje potrošnim robama koje su nedostajale na tržištu“.⁶⁷⁷ U novobеоградskoj MZ Sutjeska savjet potrošača izgradio je autoritet i ugled, u svakoj stambenoj zgradi imao je po dva delegata, pregovarali su s poslovođama, prema potrebi pozivali inspekciju, a svoje poteze temeljili na anketiranju potrošača.⁶⁷⁸ Anketa iz 1976. ukazala je na nezadovoljstvo 40 posto potrošača cijenama, polovice vaganjem, 85 posto željelo je kontrolnu vagu i knjigu žalbe, 60 posto podržavalo je bojkot, a svaki treći sam je u svojem ponašanju krenuo tim putem. Anketa je urodila kulturnijim ophođenjem prodavača, no teže se provodilo društveno dogovaranje s OOUR-ima kojima je savjet poslao nacrt sporazuma s popratnim pismom:

„Pošto do danas niste pokazali ni najneophodniji minimum volje za saradnjom na zajedničkom otklanjanju uočenih teškoća, to vas i ovom prilikom pozivamo na saradnju, jer smo ubedeđeni da zajedničke interese i probleme treba sporazumno rešavati.“⁶⁷⁹

Potpisanim SAS-om u području prometa robe i usluga te anketom, kojom su potrošači ocjenjivali odnos osoblja, čistoću prodavaonice i opskrbljenost, pohvaliti se mogla i MZ August Cesarec iz zagrebačke općine Centar.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ „Savjeti potrošača traže: konkretniju pomoć u radu, preciznije informiranje i veću podršku društveno-političkih faktora grada“, *MZ*, 1977., 4.

⁶⁷⁵ „Prioritetan zadatak: osposobljavanje aktivista“, *MZ*, 1987., 6.

⁶⁷⁶ „Akcije Savjeta potrošača zagrebačke MZ Savica“, *MZ*, 1976., 5.

⁶⁷⁷ „Sve veća uloga organiziranih potrošača“, *MZ*, 1981., 4.

⁶⁷⁸ „Porazni rezultati jedne ankete među potrošačima“, *MZ*, 1976., 1.

⁶⁷⁹ Isto.

⁶⁸⁰ „Anketni list Savjeta potrošača MZ August Cesarec“, *MZ*, 1981., 10; „SAS MZ August Cesarec i organizacija za promet robe i usluge“, *MZ*, 1982., 2.

Usprkos spomenutim ljubljanskim upozorenjima o neučinkovitosti parola i potrebi za akcijom, parole su, u najdoslovnijem smislu riječi, ipak ostale važne tijekom osamdesetih i poticale su konkretne lokalne aktivnosti. U Karlovcu i Leskovcu na plakatima postavljanim po zidovima i izlozima moglo se pročitati Studeni – mjesec potrošača, u prvom, te Mart – mesec potrošača i 15. mart – Svetski dan prava potrošača, u drugom slučaju, kao i niz po porukama potpuno jednakih slogana čija je hrvatska inačica glasila: Organizirano djelovanje potrošača – značajan činilac u samoupravnim odlučivanju, Racionalna potrošnja i štednja – uvjet za ekonomsku stabilnost samoupravnog društva, Savjeti potrošača – čvrst oslonac zaštite interesa potrošača, Proizvođač i potrošač – jedno, Samožaštita u kupoprodajnom procesu – interes i obaveza svakog potrošača.⁶⁸¹ Leskovac je, uz Beograd, bio sredina s najbolje organiziranim potrošačima u Srbiji.⁶⁸² Bio je „korak ispred drugih“ jer je 1987. sastavio program rada na zaštiti sve do 1990., koji je uključivao edukaciju, anketiranje, kodekse, nagrade, pravnu pomoć, prikupljanje sekundarnih sirovina, stvaranje cjelovite mreže savjeta potrošača po mjesnim zajednicama i suradnju s Centrom za ekonomiku domaćinstva Danica Vuksanović, a organizacijski odbor Mjeseca potrošača vodio je ni manje ni više nego sekretar Općinskoga komiteta Saveza komunista.⁶⁸³ U karlovačkoj je općini vrlo hvaljeno Vijeće potrošača bilo „nosilac svestrane aktivnosti“, objavilo je brošure *Što moraju znati radni ljudi i građani o prometu robe i usluga* (1978.) i *Obaviješten ne luta* (1980.) te je zaslužnim pojedincima i uspješnim kolektivima dijelilo priznanja i naljepnice s amblemom akcije *Povjerenje za povjerenje*.⁶⁸⁴ I taj je slogan za zadaću imao razvijanje skladnog odnosa između potrošača i korisnika usluga s onima s druge strane pulta.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ „Dosljedna orijentacija na suradnju potrošača i proizvođača“, *MZ*, 1983., 8; „Kako je u Leskovcu obeležen 15. mart – Svetski dan prava potrošača“, 1988., 5.

⁶⁸² „Odaziv sve veći“, *MZ*, 1988., 1.

⁶⁸³ „Leskovčani korak ispred drugih sredina“, *MZ*, 1988., 1; „Kako je u Leskovcu obeležen 15. mart – Svetski dan prava potrošača“, *MZ*, 1988., 5.

⁶⁸⁴ „Dosljedna orijentacija na suradnju potrošača i proizvođača“, *MZ*, 1983., 8; „Akcioni program Mjeseca potrošača u općini Karlovac“, *MZ*, 1988., 1; „Karlovac među najaktivnijim vijećima potrošača“, *MZ*, 1988., 1.

⁶⁸⁵ Usp. Duda, „Potrošači kao nositelji socijalizma“, 255; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Savezna MZ i porodica, Nacrtni potrošačkog kodeksa, 14.3.1977.

No, nisu to bile sve zvučne poruke jer iza naslova *Da bi bilo dobro i još bolje* skrivala se 1981. konkretna akcija – izbor najpopularnijega prodavača u MZ August Cesarec u zagrebačkoj Općini Centar.⁶⁸⁶ Po potpisivanju SAS-a s petnaest najvećih OOUR-a, aktivisti su u suradnji s Privrednom komorom i *Večernjim listom* pripremili plakate i anketne listiće te svakoj prodavačici i prodavaču na radnu kutu prikacili natjecateljski broj. U konkurenciji 542 radnice i radnika, među kojima su samo desetinu činili muškarci, u kategoriji prehrambenih prodavaonica pobijedila je prodavačica Vilena Lasić iz Slavije na Trgu Republike, u kategoriji specijaliziranih prodavaonica Milena Popović iz parfumerije Iris u Ulici Pod zidom, među ugostiteljima Božica Zrinski iz restoracije K staroj Vlaškoj, Mirko Selak među prodavačima na Dolcu i niz drugih. Akcija je ocijenjena uspješnom zbog animiranja građana, dobre suradnje s inspektorima i poboljšanja usluge:

„Mišljenje je svih društvenih subjekata i posebno potrošača, da je ova akcija uveliko pridonijela kvalitetnijem usluživanju, te da su prodavači postali mnogo pažljiviji u ophođenju s potrošačima. Kazne su bile – kako se pokazalo – često i dobar lijek! Na sve su se izložene artikle opet vratile cijene, nije više bilo zamjena kategorija mesa, zakidanja potrošača, konobari su svojim gostima uredno izdavali račune...“⁶⁸⁷

Postupno se ipak događalo da nastojanja oko zaštite zakorače i izvan područja trgovine i ugostiteljstva. „Nesvakidašnji događaj“ zbio se u Karlovcu gdje je Radna zajednica Općinskoga suda na osnovi Zakona o mjesnim zajednicama potpisala potrošački kodeks s OK SSRN kao zastupnikom svih savjeta potrošača.⁶⁸⁸ U toj dopuni SAS-u o međusobnoj suradnji, pravima i obavezama radnika u udruženom radu i potrošača – korisnika usluga, dogovoren je uzajamno bolji odnos između sudskih službenika i stranaka, potreba za stalnim usavršavanjem poslovanja, suzbijanja utaja i prekršaja te poduzimanje mjera „protiv mita i korupcije“ i osuđivanje pojava „protekcijonizma i familijarnosti u radu sa strankama“. Savjet potrošača osnovao se i za karlovačku općinsku upravu.⁶⁸⁹ U Srbiji su također radili na tome da

⁶⁸⁶ „Potrošači ocjenjuju prodavače“, *MZ*, 1981., 1.

⁶⁸⁷ Isto.

⁶⁸⁸ „Općinski sud – potpisao Potrošački kodeks“, *MZ*, 1984., 2.

⁶⁸⁹ „Savjet potrošača pri radnim zajednicama karlovačkih uprave“, *MZ*, 1987., 3.

se građani ne tretiraju kao „objekti vlasti i činovničke samovolje“.⁶⁹⁰ Vrlo praktična u svojoj namjeri u tom je smislu bila jedna od točaka Akcijskog programa Mjeseca potrošača 1988.:

„Početak akcije na suzbijanju proširenih pojava anarhičnog korištenja polusatnog odmora u OUR i radnim zajednicama koje pružaju razne vrste usluga, što dovodi do rasipanja vremena i maltretiranja radnih ljudi kao potrošača.“⁶⁹¹

Time je zaokružen idealni model zaštite u kojem se potrošač na svoja prava mogao pozvati u poslovanju i ophođenju s trgovcima, ugostiteljima, pružateljima komunalnih usluga, obrtnicima, proizvođačima, bankama, osiguravajućim društvima, općinskim i sudskim službenicima. Nitko nije trebao biti „s onu stranu barikade“.⁶⁹² Naravno, to nije bilo moguće postići svagdje i uvijek, točke loma često su bile neupućenost i neaktiviranje dostupnih poluga, no postojala je podloga za izbjegavanje sukoba u čemu je mjesna zajednica trebala biti i partner i posrednik.

Zajednica se želi izdvojiti

Prema hrvatskom Zakonu o mjesnim zajednicama iz 1983. inicijativa za osnivanje mjesne zajednice, izdvajanje njezina dijela ili pripajanje mogla je doći s čak četiri strane: od barem trideset građana, zbora radnih ljudi i građana, skupštine mjesne zajednice ili mjesne konferencije SSRN.⁶⁹³ Valjalo ju je uputiti skupštini općine koja je potom pribavljala mišljenje OK SSRN i u roku od 90 dana na svojoj se sjednici izjašnjavala o inicijativi. Neovisno o tome, ako su bili ispunjeni uvjeti iz članka 18 i općinskoga statuta, skupština općine je u roku od šest mjeseci od primitka inicijative morala raspisati referendum u naselju ili dijelu naselja koje se izdvaja, a u slučaju pripajanja i u mjesnoj zajednici koja naselje prima. Odluka je bila upravo u rukama građana i njihova referenduskog izjašnjavanja te je po objavi rezultata trebalo konstituirati mjesnu zajednicu, izabrati njezina

⁶⁹⁰ „Građani se ne mogu tretirati kao objekti vlasti i činovničke samovolje“, *MZ*, 1987., 3.

⁶⁹¹ „Akcioni program ‘Meseca potrošača’“, *MZ*, 1988., 1.

⁶⁹² „Općinski sud – potpisao Potrošački kodeks“, *MZ*, 1984., 2.

⁶⁹³ Zakon o mjesnim zajednicama, čl. 18-24; Đurić i dr., *Zakon o mjesnim zajednicama SR Hrvatske*.

tijela, donijeti statut i naposljetku zatražiti upis u evidenciju koju je vodila općinska uprava. Sve to znači da su važnu ulogu u provođenju i priznavanju postupka ipak imali tzv. općinari – oni koje se često prozivalo za birokratizam, etatizam i neshvaćanje mjesnih zajednica.

Prije ovoga zakona postupak je bio reguliran Zakonom o područjima općina u SRH.⁶⁹⁴ Za postojanja kotara sporove o granicama među općinama u istom kotaru rješavao je kotarski narodni odbor, a među općinama iz raznih kotara Izvršno vijeće Sabora. Prema izmjenama zakona iz 1965. inicijativa je bila na građanima, mjesnim zajednicama, društveno-političkim, radnim i drugim organizacijama s dotičnoga područja. Zahtjev se upućivao općinskoj skupštini ili zainteresiranim općinskim skupštinama, gdje je o njemu trebalo raspraviti u roku od šest mjeseci, a općina je morala pribaviti mišljenje građana na spornom području. Slijedili su zborovi birača, moguće je bilo i neposredno i tajno glasanje, nakon čega je općina zahtjev sa svojim mišljenjem i prijedlogom dostavljala Saboru. Zastupnici su ondje prihvatili ukupno dvadeset i jednu izmjenu ovoga zakona, i još tri ranih devedesetih, što znači da su deseci mjesta mijenjali općinsku pripadnost čime su se is crtavale nove granice.

Postupak osnivanja i izdvajanja provoden prije i poslije 1983. možda se čini jednostavnim, ali u praksi je izazivao mnoge dvojbe i proceduralna lutanja, redovito onda kada je inicijativa dolazila odozdo, od samih građana ili jedne mjesne zajednice. O tome svjedoče primjeri iz Hrvatske u kojima su se – zapravo potaknuta ozračjem stvorenim saveznom skupštinskom Rezolucijom iz 1979. i republičkim Zakonom o mjesnim zajednicama – pojedina naselja poželjela izdvojiti u samostalnu mjesnu zajednicu, ili je više mjesnih zajednica pokrenulo udruživanje u novu općinu, ili je mjesna zajednica zatražila prijelaz iz jedne općine u drugu. Međutim, i pored teoretskih potvrda potrebe za manjim mjesnim zajednicama, pa i nešto manjim općinama, procedura je ipak mogla zapeti u općini ili u drugim tijelima.

⁶⁹⁴ Zakon o područjima općina i kotara u Narodnoj Republici Hrvatskoj, *Narodne novine*, 39, 1962., kasnije Zakon o područjima općina i kotara u SRH, Zakon o područjima općina u SRH, Zakon o izmjenama i dopunama, *NN*, 5/63, 13/65, 54/65, 27/67, 8/68, 20/68, 21/68, 30/70, 44/70, 48/70, 11/73, 6/74, 42/74, 1/75, 12/75, 9/78, 31/80, 40/81, 47/81, 5/86, 27/88, 47/90, 9/92, 22/92.

Stoga je ključno pitanje analize koja slijedi ono o suodnosu statusa naselja, teritorijalnih granica upravne jedinice i dometa samoupravljanja u lokalnoj sredini, odnosno pitanje njegove prihvaćenosti kao instrumenta, njegova nadzora i usmjeravanja, kao i pitanje argumentacije pokrenutih inicijativa. Sve je to moguće pratiti u odabranim primjerima: manjih naselja koja su računala na moć statusa mjesne zajednice te su ga željela dobiti radi bržega rješavanja konkretnih svakodnevnih problema (Nikolići, Červar-Porat, Željeznička stanica Kaštel Stari) ili su ga odlučno koristila boreći se za pripojenje drugoj općini (Ždala, Ivanja Reka), te većih naselja koja status mjesne zajednice nije zadovoljavao pa su željela prerasti u općinu (Kaštela, Prelog, Opuzen).

Kada su najesen 1988. mještani sela Nikolići u Općini Imotski pisali Saboru, predsjedniku Predsjedništva SRH i predsjedniku RK SSRNH, iza njih su bile tri godine neuspješnih pokušaja izdvajanja u samostalnu mjesnu zajednicu, cijeli „maraton u traženju pravde“ koji je dospio sve do Ustavnog suda SRH.⁶⁹⁵ Inicijativni odbor u tom se pismu usprotivio „birokratsko-etatiškom potezu“ Skupštine općine koja je odbijala izdvajanje te tvrdio da MZ Lovreć, sa sjedištem niti pet kilometara udaljenim od Nikolića, djeluje kao „kočnica razvoja“ dok mještani jednostavno „ne žele da selo vegetira i umire“. U Nikolićima je tada bilo 65 kućanstava s 320 stanovnika, među njima 180 s biračkim pravom, a MZ Lovreć obuhvaćala je više od 1.500 stanovnika u oko 30 sela i zaselaka udaljenih po desetak kilometara te pogođenih višedesetljetnim iseljavanjem.⁶⁹⁶ Na području mjesne zajednice bile su škola, ambulanta, ljekarna, pošta i poljoprivredna zadruga, mjesni ured bio je udaljen tri, a općina 25 kilometara.⁶⁹⁷ „Osjećamo da nas pomalo i suvremeni tokovi života zaobilaze“, žalili su se u Nikolićima te željeli bolju cestu do Imotskog, cisternu za vodu, više telefonskih priključaka i groblje, ali i više gastarbajterskih ulaganja i političkoga rada.⁶⁹⁸ Istodobno nisu htjeli prekidati veze s Lovrećom gdje su se liječili i školovali.

Više o odnosima i aktivnostima lokalnih aktera saznaje se iz žive korespondencije koja je vođena 1986. godine. Naime, potez koji je

⁶⁹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 14.10.1988.

⁶⁹⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 18.10.1986.

⁶⁹⁷ Hrženjak, *Društvena struktura naselja*, 428-429.

⁶⁹⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 18.10.1986.

već dugo nezadovoljne Nikoliće potaknuo na pokretanje postupka izdvajanja bila je najava oduzimanja dogovorenih novih telefonskih priključaka te njihovo preusmjeravanje u Lovreč.⁶⁹⁹ Usprkos povoljnim signalima iz Vijeća općina Sabora SRH, inicijativu su u ožujku 1986. odbili OK SSRN i SO Imotski.⁷⁰⁰ Međutim, krajem travnja 120 prisutnih na zboru građana u Nikolićima, održanom uz suglasnost OK SSRN, jednoglasno se izjasnilo za izdvajanje te za raspisivanje referenduma kojim je desetak dana kasnije inicijativa jasno podržana sa 130 glasova za, uz pet protiv i 45 apstinenata, među kojima je bio 31 radnik zaposlen u drugim dijelovima zemlje ili u inozemstvu.⁷⁰¹ Već šest dana kasnije na novom je zboru birača 90 prisutnih prihvatilo Statut MZ i izabralo članove Skupštine koji su ujedno činili Savjet MZ – njih devetero muškaraca, osam Nikolića i jedan Šamija.⁷⁰² Prva odluka u još uvijek nepriznatoj samostalnosti bila je ona o isključivanju javne rasvjete u ponoć. Međutim, općina je odbila novu mjesnu zajednicu upisati u svoju evidenciju zbog nekoliko proceduralnih razloga, poput nepotpisanoga Statuta i činjenice da upravo općina nije raspisala referendum, ali i poznate prethodne odluke SO o neprihvatanju inicijative.⁷⁰³ Prema uputi o pravnom lijeku, MZ Nikolići u osnivanju odmah se žalila Republičkom sekretarijatu za pravosuđe i upravu, a nekoliko mjeseci kasnije i Odboru za unapređivanje rada mjesnih zajednica pri RK SSRNH.⁷⁰⁴ Najesen 1986. Republičkoj konferenciji pisali su iz OK SSRN Imotski, i dalje odbijajući inicijativu, uglavnom na osnovi straha od novih zahtjeva za izdvajanjem i njihovih posljedica za skladno djelovanje zajednice:

„Konferencija je ocijenila da bi bilo politički štetno razbijati mjesne zajednice te njihovo usitnjavanje ne bi imalo političku, ekonomsku i društvenu opravdanost. Ukoliko bi se ovakvi procesi otvorili na području općine, postoji mogućnost da pojedine seoske prostorne

⁶⁹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor birača, Zapisnik, 30.4.1986.

⁷⁰⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Sabor SRH, VO, 13.3.1986; SO Imotski, Zaključak, 26.3.1986.

⁷⁰¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor birača, Zapisnik, 30.4.1986.; Birački odbor, Zapisnik, 11.5.1986.

⁷⁰² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor birača, Zapisnik, 17.5.1986.

⁷⁰³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Općina Imotski, Rješenje, 28.5.1986.

⁷⁰⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor, Žalba, 28.5.1986.; dopis, 2.6.1986.; dopis, 18.10.1986.

cjeline, koje obuhvaćaju zajednice življenja izgube zajedništvo koje u ovim uvjetima predstavljaju mogućnost neposrednog dogovaranja, sporazumijevanja i odlučivanja u ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i zadovoljavanju zajedničkih potreba građana.⁷⁰⁵

Pitanje Nikolića potom iščezava iz dokumentacije sve do spomenutoga pisma iz jeseni 1988. i prethodne odbijenice Ustavnoga suda. Iz svega se može zaključiti da samostalna mjesna zajednica nije ostvarena, no u spisima su ostala obrazloženja koja mnogo govore o međumjesnim odnosima, shvaćanju prošlosti i društvenoga samoupravljanja. Iz izrečenog i napisanog proizlazi da je između Nikolića i Lovreća postojao „vječito prisutni antagonizam“: s jedne strane bili su „uvijek maksimalno organizirani i motivirani“, skromni, vrijedni i bržem razvoju okrenuti žitelji Nikolića koji „nikada u povijesti nisu sektašili“ niti narušavali jedinstvo s okolnim mjestima, „nostalgici“ koji su odlazili u potrazi za poslom, ali se i vraćali rodnome mjestu; s druge strane bila je „arogancija“ rukovodstva u Lovreću, „moćnici“ koji su se „maćehinski“ odnosili prema Nikolićima, nakon pokretanja postupka izdvajanja upućivali uvrede prema aktivistima te postajali „još drskiji i grlatiji“, što je govorilo o njihovu „primitivizmu i političkom sljepilu“, dok su im u Lovreću i dalje stajale kuće spaljene u ratu, no oni su vodili „filozofske rasprave tražeći krivca u drugome za svoju nesposobnost“.⁷⁰⁶ Pitanja o djelovanju lokalnih vlastodržaca, čak i o njihovoj političkoj podobnosti, zapravo su pitanja o funkcioniranju socijalističkoga političkog sustava čiji su oni bili predstavnici na razini općine. U Nikolićima su, ističući vjeru u sustav i želju da ih netko posjeti, o tome bez sustezanja progovarali u smjeru republičke razine osjećajući sigurnost utemeljenu na svojoj revolucionarnoj i partizanskoj prošlosti: oni su „lojalni građani“ i „uzorno selo“ iz kojega nitko nije bio u neprijateljskim vojskama pa je samostalna mjesna zajednica njihovo „moralno pravo“.⁷⁰⁷

„Stoga se samo po sebi nameće pitanje: ‘da li se ti moćnici bore za narod ili za sebe, za svoje stečene pozicije?’ Ako zaselak ‘NIKOLIĆI’ traži izdvajanje, ako će to njemu i za njega biti bolje i korisnije,

⁷⁰⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8719, OK SSRNH Imotski, Informacija, 18.11.1986.

⁷⁰⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor birača, Zapisnik, 30.4.1986.; Inicijativni odbor, Žalba, 28.5.1986.; dopis, 2.6.1986, dopis, 18.10.1986.

⁷⁰⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 18.10.1986.

zbog čega onda kočiti njihovu inicijativu ako se pak tom narodu želi dobro? Pa nije ovo više vrijeme kada smo mogli 'zaulariti' ljude i voditi ih kao konje ili magarad! Volju naroda treba uvažavati. Njegovim zahtjevima kada su opravdani, kao što su u ovom slučaju, treba udovoljavati. Društveni interes treba biti preči i iznad interesa pojedinaca, pojedinaca kojima je stalo samo do 'fotelje'?"⁷⁰⁸

„Napominjemo, da je strpljenja bilo dosta i da građani traže hitnu intervenciju kako bi svoju perspektivu mogli graditi i kroz samoupravno odlučivanje, koje je neotuđivo pravo građana.“⁷⁰⁹

Vođeni idejom „naša prošlost svijetla je a to želimo da nam bude i budućnost“, pozivali su se na Ustav, na pravo radnih ljudi i građana na samoupravno organiziranje te upozoravali na protuustavno ponašanje općine.⁷¹⁰ Upozoravali su da u Nikolićima ne djeluju podružnice društveno-političkih organizacija, da „kler sve više i više stiće pozicije u tom zaseoku i nema tko da mu se odupre“ te da je omladina „prepuštena sebi, ulici i kafićima, jer nema tko da s njom rukovodi i da je pravilno usmjerava i odgaja u socijalističkom duhu“.⁷¹¹ Vjerovali su da bi sve bilo drugačije kada bi imali vlastitu mjesnu zajednicu, shvaćali da su odbijeni radi „mira u kući“, no i upozoravali mjerodavne u Zagrebu na opasne posljedice jer gušenjem inicijative odozdo vlasti „paraliziraju svaku političku akciju kod naših građana“.⁷¹² Čak i onu koja je tada još uvijek, potpuno u skladu s vremenom, bila zaodjenuta socijalističkim samoupravnim ruhom.

Bitno drugačiji bio je položaj mjesta Červar-Porat, potpuno novoga apartmanskog naselja izgrađenoga sredinom sedamdesetih na sjeveru Općine Poreč, u kojem je ljeti broj stanovnika dosezao osam tisuća dok su zime bile znatno pustije.⁷¹³ Inicijativni odbor za izdva-

⁷⁰⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor, Žalba, 28.5.1986.; dopis, 2.6.1986.

⁷⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor, 14.10.1988.

⁷¹⁰ Isto.

⁷¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor, Žalba, 28.5.1986.; dopis, 2.6.1986.

⁷¹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 18.10.1986.

⁷¹³ Vidi: Haničar Buljan, Ivana, „Červar-Porat. Prvo turističko stambeno naselje na istočnoj obali Jadrana, izgrađeno 1974.-1981.“, *Kvartal*, 4, 5, 2008., 76-80; Ursić, Sara, Rašeljka Krnić, Roko Mišetić, „Cultural Planning and Participation as a Strategy for Revitalizing a Resort Town: A Case Study from Červar Porat, Croatia“, *Sociologija i prostor*, 3, 58, 2020., 357-378.

janje u samostalnu mjesnu zajednicu ovdje je činilo sedam potpisnika – četvero iz Zagreba, po jedan iz Beograda, Ljubljane i Portoroža – koji su se u kolovozu 1979. pismom obratili Vijeću općina Sabora SRH, ZO Rijeka i SO Poreč te SSRN-u na razini općine, ZO i republike.⁷¹⁴ Priložili su i dulji dopis s informacijama o svojim nastojanjima i stanju u mjestu, pisan na srpskom jeziku, što nije nevažno u ne baš jednostavnim odnosima doseljenika s lokalnom zajednicom i vlastima.⁷¹⁵ Želja im je kao stanovnicima i suvlasnicima bila ostvariti „svoja samoupravna prava koja [su] svim građanima naše zemlje ustavom osigurana“ te, iako su u Poreču tvrdili da to zakon ne dopušta, naselje izdvojiti iz MZ Veli Maj za koju je kao ruralno područje s malim seoskim naseljima i zaselcima Červar-Porat vjerojatno bio nesavladiv zalogaj. Smatrali su da bi se tako lakše nosili sa „samovoljom“ općine i konzorcijem Euroturist, koji je izgradio naselje i prodavao stanove, te brže riješili niz komunalnih problema koje Plava laguna iz Poreča, kao članica konzorcija, nije uspijevala primjereno otkloniti. Riječ je bila o izgradnji parka, uređenju i redovitom čišćenju plaže, previsokoj cijeni komunalnih usluga, potrebi za policijskom postajom, ljekarnom, boljim radom pošte, protupožarnom zaštitom, češćim obilascima inspeksijskih službi ili, primjerice, većim udjelom proizvoda iz drugih dijelova Jugoslavije na policama trgovine. U opravdavanju svojih zahtjeva, očito u želji za ubrzavanjem njihova rješavanja, potpisnici su posezali za političkom argumentacijom ističući da ne prihvaćaju stajališta nespojiva „sa stavom naših merodavnih organa i linijom SKJ“. Park je tako bio potreban „za odmor radnih ljudi, među kojima ima dosta boraca i ratnih invalida, starih i dece“; nova „stanica milicije“ trebala bi u suradnji s građanima, odnosno „korištenjem svih raspoloživih faktora u naselju“, djelovati protiv sumnjivih stranaca koji su pristupali stanarima „sa sračunatim ciljem“ i „interesovanjem za vrlo važna pitanja u našoj zemlji“. S druge strane, Inicijativni odbor isticao je da kupci stanova dolaze iz svih dijelova Jugoslavije pa je „baš ovakvo naselje pogodno tlo za stvaranje bratstva i jedinstva naših naroda“, za „širenje drugarstva, međusobnog posećivanja“, a svako nezadovoljstvo negativno

⁷¹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Inicijativni odbor Červar-porat, VO-u Sabora SRH, 20.8.1979.

⁷¹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Inicijativni odbor Červar-porat, Informacije, 20.8.1979.

bi utjecalo na „moralno-političko stanje u naselju“. Čini se da za ovako jugoslavenski i prosistemski izloženu motivaciju za izdvajanjem u Velom Maju i Poreču, gdje je ionako bilo suzdržanosti oko izgradnje ovoga „grada po mjeri čovjeka“, a moguće i u Zagrebu kao konačnom adresatu pisma, 1979. nije bilo dovoljno sluha.

Deset godina kasnije u Dalmaciji se zahuktala korespondencija oko nastojanja naselja Željeznička stanica Kaštel Stari za izdvajanjem iz sastava MZ Donja Kaštela. Za taj čin od siječnja do listopada razumijevanja nisu imali ni SO Kaštela, koja se smatrala nenadležnom, ni MK SSRN Donja Kaštela, koja se oglašivala, ali građani su ustrajali u tome da ostvare „svoje pravo“ te su pisali Saboru i RK SSRNH.⁷¹⁶ Potonja ih je preko svojeg Odbora za mjesne zajednice uputila u točne proceduralne korake prema MK i OK SSRN Kaštela.⁷¹⁷ Međutim, kao u drugim ovakvim slučajevima, najzanimljivija je motivacija za izdvajanje koja je ovdje bila dvojaka: s jedne strane, nezainteresiranost postojeće mjesne zajednice za rješavanje problema u naselju, a s druge specifičan karakter naselja koji je bio određen nižim stupnjem razvijenosti što su mještani htjeli promijeniti. Do brzega razvoja građani su htjeli doći samoupravljanjem:

„Time samo izražavamo našu spremnost da se aktivno, svestrano i organizirano, u prvom redu sami, uhvatimo složenog posla oko uklanjanja zaostalosti u kojoj živimo.“⁷¹⁸

Riječ je o zaleđu Kaštel Starog koje bi kao novu mjesnu zajednicu omeđivala Jadranska magistrala na jugu te postojeće granice prema Kaštel Novom na zapadu i Kaštel Lukšiću na istoku. Tu je živjelo oko 1.500 stanovnika, među kojima oko 550 radnika i gotovo toliko predškolske djece, učenika i studenata. Trećina obiteljskih kuća nije bila priključena na električnu energiju, nije bilo vodovoda, kanalizacije, telefona, zadovoljavajuće uređenog odvoza smeća ni javnoga prijevoza. Bili su potpuno svjesni da žive „na način ispod ljudskog dostojanstva“, da je magistrala granica „između dva načina življenja“, „dva apsolutno različita [stanja] društvenih uvjeta i odnosa“ te

⁷¹⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MK SSRN Donja Kaštela, IV. podružnica, 12.10.1989.

⁷¹⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, RK SSRNH, OMZ, 7.11.1989.

⁷¹⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MK SSRN Donja Kaštela, IV. podružnica, 25.3.1989., 20.6.1989.

da je susjedima uz more bolje.⁷¹⁹ Upravo zato bi, smatrali su, nova mjesna zajednica mogla potaknuti razvoj prilagođenim i diferenciranim pristupom.

Općina Kaštela, koja je u tome trebala pomoći, i sama je početkom desetljeća prolazila kroz postupak osamostaljivanja. Nastala je 1986. od pet kaštelanskih mjesnih zajednica – Kaštel Sućurac, Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić i Donja Kaštela (s naseljima Kaštel Stari, Kaštel Novi i Kaštel Štafilić) – koje su se izdvojile iz Općine Split, s 236 tisuća stanovnika dotad jedne od najvećih u Jugoslaviji.⁷²⁰ Sjećajući se razdoblja od 1865. do 1963. kada su imali svoju općinu, Kaštelani su još u kolovozu 1982. pripremili elaborat naziva Društveno-ekonomska i politička osnova za osnivanje općine Kaštela te krajem godine podnijeli zahtjev SO Split, u nadi da će ona raspisati referendum i svoje mišljenje dostaviti Saboru tijekom sljedećih šest mjeseci.⁷²¹ Predostrožnosti radi, iz Kaštela su obavijest o svojoj namjeri poslali predsjedniku Sabora, Vijeću općina Sabora, RK SSRNH te Međuopćinskoj i OK SSRN Split. Splitska općinska tijela pola godine kasnije imala su primjedbi na elaborat i pozivala na šire rješenje u sklopu transformacije Općine Split, odnosno njezine prostorne reorganizacije.⁷²² Tek u rujnu uslijedili su zborovi građana. U kasno ljetno predvečerje u MZ Kaštel Lukšić svih 350 okupljenih građana bilo je za izdvajanje, također i oko 500 građana okupljenih u ljetnom kinu u MZ Kaštel Sućurac, svjesni da se problemi neće riješiti odmah, ali sa željom da ih rješavaju sami.⁷²³ Među 450 sudionika zbora u MZ Kaštel Kambelovac samo je jedan jedini glas bio protiv, u Kaštel Gomilici među 400 građana samo jedan protiv i jedan suzdržan, dok je zbor čak 1.500 građana u MZ Donja Kaštela jednoglasno donio odluku o podršci samostalnoj općini. Argumenti su posvuda bili ujednačeni: prvo, tradicija i posebnost jer „Kaštela imaju svoje ime, svoj teren, običaje i kulturu već preko 800 godina“; i drugo, želja za bržim razvojem na temelju socijalističkoga samoupravljanja i vlastitoga novca.⁷²⁴

⁷¹⁹ Isto.

⁷²⁰ Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o područjima općina, *Narodne novine*, 5, 1986.

⁷²¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kaštela, 31.12.1982.

⁷²² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, Općina Split, 24.6.1983.

⁷²³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kaštel Lukšić, Zapisnik, 19.9.1983.; 1544, MZ Kaštel Sućurac, Zapisnik, 22.9.1983.

⁷²⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Donja Kaštela, Zapisnik, 21.9.1983.

Mještani su smatrali da je zaostajala komunalna infrastruktura, električna i telefonska mreža, da nema kvalitetnih sadržaja za mlade – jer njima „nije samo do diskača ili kafića kako to netko misli, ali kad se nema kud onda se mora ići i tamo“ – a opći je dojam bio da se dohodak i sredstva prikupljena samodoprinosom prelijevaju u Split.⁷²⁵

„Moramo svi biti svjesni da ovaj naš zahtjev nije cilj da odvajamo selo od grada, nego naprotiv da nas još više povezuje u socijalističkom življenju i samoupravnom stvaranju. [...] mi nismo proti splitske općine, nego da pače da želimo još bolje bratstvo i jedinstvo, ali moramo biti svjesni da općina Split danas više nije u stanju da zadovoljava naše potrebe.“⁷²⁶

„Oni ubiru kaštelanske pare, a troše ih u Splitu, a nama se ništa ne vraća i ako su to naše pare. Zbog toga, da bi samo gospodarili svojim dinarom, mi želimo imati svoju općinu jer to želimo i hoćemo, jer u naš prilog ide i to što je naš politički sistem baziran na samoupravnom socijalizmu.“⁷²⁷

„Kaštela nisu mogla naći zajednički jezik sa općinom Split koja se prema nama ponaša maćehinski, jer se izdvojena sredstva ne raspoređuju kako treba. Od općine ne tražimo ništa više od onog što nas pripada i ono što dajemo putem samodoprinosa.“⁷²⁸

Prema inicijativi o udruživanju u buduću Gradsku zajednicu općina Split Kaštelani su bili indiferentni i neformalno je prihvaćali, ali tek nakon što bi im se odobrila vlastita općina. Naime, ideju o transformaciji SO Split je pripremila u suradnji s tamošnjim Pravnim fakultetom pa su službena nastojanja i mišljenja OK SSRN i OK SKH išla u smjeru spajanja dvaju postupaka – osamostaljivanja i udruživanja – u jedan transformacijski korak čime bi nove općine zaživjele u okviru nove GZO do travnja 1986. godine.⁷²⁹ U međuvremenu Kaštelani su ogorčeni pisali Vijeću općina Sabora SRH žaleći se da je u Splitu njihov zahtjev dočekan s „ironijom i posprdnosću“, da se želi „izigrati normalna demokratska procedura“ te da u SO Split ne funkcionira delegatski sustav jer čak 9.000 kaštelanskih radnika u općinskom

⁷²⁵ Isto.

⁷²⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kaštel Kambelovac, Zapisnik, 19.9.1983.

⁷²⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Donja Kaštela, Zapisnik, 21.9.1983.

⁷²⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kaštel Gomilica, Zapisnik 21.9.1983.

⁷²⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, Predsjedništvo OK SSRNH Split, 1.2.1984.; Predsjedništvo OK SKH Split, 2.2.1984.

VUR-u ima samo četiri svoja delegata.⁷³⁰ Nadalje, nisu se osjećali krivima ako je njihov elaborat bio doživljen kao napad na SO Split i očekivali su konačnu odluku Sabora kojemu je dokumentacija, uz negativno mišljenje općine, službeno upućena u ožujku 1984. godine:

„Odluku Sabora Kaštelani će primiti sa poštovanjem, ali njihovo povjerenje u Općinu Split kakva je danas trajno je izgubljeno.“⁷³¹

U raspravama su posebnu težinu imale riječi kaštelanskih prvoboraca iz NOB-a, iako su iz Splita stizale kritike SUBNOR-a protiv takvih pojedinačnih istupa.⁷³² Međutim, oštrija od svega izrečenog na zborovima po mjesnim zajednicama bila su stajališta koordinacijskog odbora kaštelanskih društveno-političkih organizacija koje su o tome obavijestile svoje središnjice – CK SKH, RK SSRNH, RO SUBNOR-a – ali i Predsjedništvo SRH te najavile odlazak u Zagreb s jakim izaslanstvom u kojem će biti „stari revolucionari ovog kraja, organizatori ustanka i prvoborci Kaštela, koji su ujedno i danas aktivni društveno-politički radnici i u koje radni ljudi i građani Kaštela imaju veliko povjerenje“.⁷³³ Istupili su u trenutku kada se činilo da SO Split odustaje od svoje transformacije zbog čega su očekivali štetne posljedice u obliku apatije i bojkota prema splitskoj općini. Podcrtali su nedostatak javne rasvjete i kanalizacije za tisuće obiteljskih kuća, neasfaltirane ceste koje se pretvaraju u kaljuže, prometne opasnosti na Kaštelanskoj cesti te na zagađenost zraka, mora i vode. Vjerovali su da to mogu riješiti sami kada jednom prestane otjecanje novca u Split jer će porezi na dohodak i doprinosi iz plaća uglavnom ostajati u mjestu stanovanja radnika, dakle novoj općini. Nakupljene infrastrukturne i razvojne frustracije, dopunjene su bile ogorčenjem zbog – kako su smatrali – kleveta i stvaranja omraze prema Kaštelanima u splitskim medijima koje su, kao i ponašanje splitskih vlasti prema izdvajanju mjesnih zajednica, kontrolirali – sažeto rečeno – „neformalni centri društvene moći“, odnosno birokrati, etatisti, tehnobirokrati, neprijatelji samoupravljanja i socijalizma koji su čuvali svoje pozicije i privilegije u želji da i dalje dominiraju radnim

⁷³⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Koordin. odbor MZ Kaštela, 16.2.1984.

⁷³¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, SO Split, 21.2.84.; citirano, 489, Koordin. odbor MZ Kaštela, 16.2.1984.

⁷³² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, Predsjedništvo OK SKH Split, 2.2.1984.

⁷³³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, KOO DPO mjesnih zajednica i organizacije Saveza boraca Kaštela, 12.2.1985.; Prilog (Peran), 21.12.1984.

ljudima. Bile su ovo snažne političke poruke i etikete, no Kaštelani su odbijali etiketiranja koja su njima stizala iz Splita tvrdeći da nisu „separatisti, frakcionaši u partiji, razbijači jedinstva“ i da nisu podlegli sitnovlasničkim interesima. Dapače, bili su uvjereni da slijede Program SKJ, Ustav i marksistički koncept komune:

„...nema revolucionarnih društvenih promjena ako se one ne ostvaruju u osnovnim ćelijama društva, u mikro organizmima socijalizma, u kojima proizvodni radnici moraju imati dominirajuću ulogu. [...] Pokažimo na djelu da smo na Titovom samoupravnom putu – dokažimo sada na djelu da poštujemo Kardelja i njegovo učenje – držimo se linije i programa SKJ – borimo se za samoupravni socijalizam, ne toliko riječima već mnogo više na djelu“. ⁷³⁴

Dok su Kaštelani u svojim nastojanjima naposljetku bili uspješni, iako tek u okviru opširnijega preustroja velike splitske općine, na samom sjeveru Hrvatske svoj problem građani nisu uspijevali riješiti. Naime, još 1974., o desetoj obljetnici osnivanja mjesnih zajednica, na republičkoj su se razini iz OK SSRN Čakovec ponosili uspjesima, napretkom i spoznajom „da je aktivnost građana znatno veća, kada naselje ima mjesnu zajednicu“, kao i zanimanjem ljudi „da se u što većoj mjeri uključe u neposredno odlučivanje“. ⁷³⁵ Istodobno se u Izvještaju o radu MZ Prelog iščitava svojevrсно izvlačenje participacije građana iz gliba jer dokument spominje kraće razdoblje „stagnacije i neaktivnosti“, odnosno problem početne motivacije građana kod kojih su tijela mjesne zajednice morala „na najbolji mogući način razvijati svijest o društvenom samoupravljanju u našoj MZ, naročito nakon ukidanja Kotara i Općine“. ⁷³⁶ U Prelogu su se i desetak godina kasnije sjećali nekadašnjega kotara i gubitka svoje općine 1962. „mimo volje birača“, nakon čega je – bili su uvjereni – uslijedilo njihovo zaostajanje te koncentracija ulaganja i moći u Čakovcu kao jedinom međimurskom općinskom središtu. ⁷³⁷ Smatrali su da je Općina Čakovec sa 120.000 stanovnika prevelika za učinkovito upravljanje, dok bi okupljanje oko 30.000 stanovnika iz 19 mjesnih zajednica u novu Općinu Prelog polučilo bolje rezultate. Sam Prelog

⁷³⁴ Isto.

⁷³⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, OK SSRNH Čakovec, 20.9.1974.

⁷³⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Izvještaj o radu MZ Prelog, 1973–1974.

⁷³⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Prelog, 9.3.1983.; MZ Čehovec, Cirkovljan, Oporovec i Prelog, 9.3.1983.

imao je sve potrebne sadržaje uobičajene za gradić svoje veličine.⁷³⁸ Inicijativu su pokrenuli u siječnju 1979. te iz Preloga Vijeću općina Sabora SRH uputili prijedlog o izmjeni Zakona o područjima općina, utemeljen na održanim zborovima radnih ljudi i građana, navodeći da se u Općini Čakovec „guši samoupravljanje, te da se biračima onemogućava da slobodno izraze svoju volju“.⁷³⁹ SO Čakovec u svibnju je inicijativu odbila, a OK SSRN je analizirajući zahtjev i razvoj komunalnoga sustava zaključila da čak 13 obuhvaćenih mjesnih zajednica ne prihvaća izdvajanje dok su se neke usprotivile manipulacijama bilo iz Čakovca bilo iz Preloga.⁷⁴⁰ Mnogi predstavnici mjesnih konferencija SSRN-a osuđivali su inicijativu, navodili da treba „otvarati produktivna radna mjesta“, a „ne širiti službenički aparat“, da će za građane biti „više štete nego koristi“, da inicijativa narušava jedinstvo te da je dovoljno ojačati položaj postojećih mjesnih zajednica i mjesnih ureda.⁷⁴¹ Iako su iz Sabora uputili na organiziranje referenduma, SO Čakovec tvrdila je da nije obvezna to učiniti te je odugovlačila s raspravom i odlukama da bi u siječnju 1981., nakon novoga kruga zborova, ponovno odbila preustroj.⁷⁴² Kada je referendum konačno održan, u Prelogu su ga smatrali izmanipuliranim i izrežiranim, ali to u veljači 1983. nije spriječilo Vijeće općina Sabora u odbijanju prijedloga razočaranih Preložana.

„Akcija koju smo pokrenuli prije pet godina, rezultat je društvenih kretanja i stupnja socijalističke samoupravne svijesti današnje generacije, sretni i ponosni smo da osjećamo naprednu nit kontinuiteta socijalističke revolucije i misli, koja na našem području ima duboko korijenje. [...] Smatramo da je pravo rješenje da se poštuje Ustav i Zakon, da se uvaži samoupravno pravo građana i da se svaki predmet ocijeni da li ima ustavne i zakonske uvjete. Da li ćemo na taj način, dobiti desetak novih općina je najmanje važno, daleko je važnije da omogućimo ljudima zadovoljstvo i da preuzmu odgovornost koju su spremni preuzeti.“⁷⁴³

⁷³⁸ Hrženjak, *Društvena struktura naselja*, 512-513.

⁷³⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, SO Čakovec, 9.5.1979.

⁷⁴⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, Analiza razvoja s mjerama za unapređenje komunalnog sistema u općini Čakovec, 9.1.1980.

⁷⁴¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, Izvodi iz zapisnika.

⁷⁴² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Prelog, 4.6.1982.; Sabor SRH, VO, 29.3.1982.

⁷⁴³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Prelog, 9.3.1983.

I tijekom ovoga postupka retorika u nizu dopisa ukazivala je na vezu između povijesti, osjećaja i socijalizma. Pored postojanja revolucionarne tradicije, očekivalo se da će međimurskom zahtjevu pomoći što je „ponovno sjedinjavanje s Hrvatskom ovdje dočekano 1945. godine radosno i s oduševljenjem“. ⁷⁴⁴ Dok su inicijativu u Čakovcu doživljavali kao „zahtjev za teritorijalnom podjelom Međimurja“, za Prelog je to bio tek teritorijalni preustroj koji je ipak – kako su se požalili Predsjedništvu SSRNH – svima koji su ga predlagali i podržavali donio „niz neugodnosti, od neuvažavanja odluka zborova, preko otvorenih vrijeđanja i partijskih kažnjavanja pojedinih rukovodioca“. ⁷⁴⁵

Kroz slično su u drugoj polovici osamdesetih prolazili u Opuzenu koji se s donjoneretvanskim krajem htio izdvojiti iz Općine Metković. Opuzenci su se žalili na, njihovim riječima, već dulje vrijeme prisutna kriva shvaćanja i tumačenja, „saplitanje nogu na svakom koraku“, na prijetnje svojim aktivistima, pritiske, etiketiranja, manipulacije, omalovažavanja, šikaniranja i izbacivanja iz Saveza komunista te od Sabora molili zaštitu od „eventualnog revanšizma lokalne politike“. ⁷⁴⁶ Zbog svega toga izgubili su neke kvalitetne ljude, neki su stavljani „na sporedni kolosijek“, što je izazivalo oštre primjedbe prema općini koju je, prema njihovim riječima, vodila „metkovska čaršija“. ⁷⁴⁷ Dobri su kadrovi nestajali „jer se vodila prijateljska i poznanička kadrovska politika, a vrtili su se neuspješni privrednici i političari“. ⁷⁴⁸ Međutim, u MZ Opuzen bili su spremni izboriti se za svoju općinu i svoje vodstvo u ovoj ili sljedećoj generaciji.

„U traženju naših prava i eventualnog otcjepljenja, bit ćemo sigurno napadani, etiketirani i prozivani, ali mi vjerujemo u naše socijalističko i demokratsko društvo koje će znati razlikovati neprijatelje od onih koji žele bolje sutra svojoj zemlji, svojoj djeci i svom kraju.“ ⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Prelog, 9.3.1983., MZ Čehovec, Cirkovljan, Oporovec i Prelog, 9.3.1983.

⁷⁴⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Prelog, 4.6.1982.

⁷⁴⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Skupština MZ Opuzen, 5.4.1987.; Zbor, Zapisnik, 5.4.1987.; 492, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.

⁷⁴⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor, Zapisnik, 5.4.1987.

⁷⁴⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.

⁷⁴⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Skupština MZ Opuzen, 5.4.1987; Zbor, Zapisnik, 5.4.1987.

„Jer mi sada plaćamo ljude de facto koji rade protiv nas. Na svakom koraku. A sutra ćemo pak plaćati ljude koji će barem nešto pokušati pomoći riješiti.“⁷⁵⁰

Što je u Opuzenu izazivalo takva razmišljanja? Zašto su isticali da njihova inicijativa „nije rezultat niti plod kaprica, samovolje, težnji za odcjepljenjem bez pokrića, ishitrenosti ili manipulacija ljudima, nego nasušna potreba“?⁷⁵¹ Godine 1962. općine Opuzen, Ploče i Metković spojene su u zajedničku Općinu Metković na čiju su adresu ubuduće stizale pritužbe o neravnomjernom razvoju. Već 1968. Ploče (od 1980. i tijekom toga desetljeća Kardeljevo) se izdvajaju, potom ubrzano napreduju te postaju jedna od najrazvijenijih općina u Hrvatskoj i uzor neretvanskim susjedima.⁷⁵² U međuvremenu se u Opuzenu nakupljalo i u nizu dokumenata zapisivalo nezadovoljstvo: malo značajnih projekata, zastoj u stanogradnji, telefonskoj infrastrukturi i ranije uspješnom projektu melioracije (zbog kojega su Stanku Parmaću željeli sagrađiti spomen-dom), turizam kao neiskorišteni potencijal, prijepori oko sportske dvorane, zdravstvene stanice i urbanističkoga plana, potreba za poljoprivrednom školom i predškolskim ustanovama, vrbovanje mladih nogometaša za novac, nedovoljno financiranje održavanja spomenika Stjepanu Filipoviću, savezni porez na promet mandarina, loša opskrba potrošača robom široke potrošnje, velik broj sezonskih radnika i vikendica te, nadasve, tromost i nezainteresiranost općine usprkos sve brojnijoj administraciji dok Mjesni ured u Opuzenu ima samo jednog zaposlenog službenika. U mjestu je bilo oko 2.750 stanovnika, imali su osnovnu školu, ambulantu i ispostavu Službe društvenoga knjigovodstva.⁷⁵³ Pritisnuti onim što su zvali metkovskom centralizacijom i opuzenskom provincijalizacijom, sebe su opisivali kao tvrdoglave ljude, ali zato ustrajne i ispravne – „u cjelokupnom [smo] periodu od 41. pa na ovamo, i pokazali i kako razmišljamo, i čemu pripadamo“.⁷⁵⁴ Tvrđili su da bi ubuduće mogli biti Kalifornija, samo kada bi im bilo dopušteno:

⁷⁵⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.

⁷⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Elaborat o društveno ekonomskoj opravdanosti osnivanja Općine Opuzen, 1987.

⁷⁵² Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o područjima općina, *Narodne novine*, 20, 1968.

⁷⁵³ Hrženjak, *Društvena struktura naselja*, 452-453.

⁷⁵⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.

„Osnivanjem općine Opuzen uhvatio bi se posljednji vlak zvan ‘prosperitet’ a SR Hrvatska i Jugoslavija bi dobile ‘Kaliforniju’, ona-kvu kakva je predviđena planom razvoja SR Hrvatske i SFRJ.“⁷⁵⁵

Takav osjećaj zanemarenosti potaknuo je 1987. poduzimanje koraka za izdvajanjem devet mjesnih zajednica: Opuzen, Prantrnovo, Podgradina, Mala Neretva, Blace-Trn, Mihalj, Otok-Duba, Tuštevaca-Raba i Klek-Duboka.⁷⁵⁶ Travanjski zbor radnih ljudi i građana, nakon troipolsatne rasprave u opuzenskom kinu Mandarina, završio je podrškom inicijativi i „burnim aplauzom“.⁷⁵⁷ Međutim, daljnji postupak nije tekao glatko. Nakon jesenskoga kruga zborova i sastavljanja elaborata o društveno-ekonomskoj opravdanosti izdvajanja, sljedeće godine inicijativu su odbili OK SSRN, Izvršno vijeće SO Metković te, uz proceduralne zavrzlake, sama Skupština sa zaključkom da izdvajanje nije opravdano jer, kako se i inače tijekom postupka tvrdilo, uslijed velikih zahtjeva i male akumulacije „svako cijepanje toga dijela [...] od jednog siromaha stvara dva“.⁷⁵⁸ Procedura se tada premjestila u Sabor, gdje su primljeni predstavnici SO Metković i MK SSRNH Opuzen, ali i u RK SSRNH od koje je Sabor na jesen 1989. i dalje očekivao konačno mišljenje.⁷⁵⁹ Na temelju opuzenske inicijative, ni do njegova potpunoga stavljanja izvan snage, nisu pripremljene izmjene Zakona o područjima općina.

Ponekad je cijela mjesna zajednica poželjela iz jedne općine prijeći u drugu. Tim su putem krenuli u prekodravskoj Ždali i tako ušli u sukob s Općinom Đurđevac. Neposredan povod bilo je ukidanje viših razreda u mjesnoj osnovnoj školi 1979. zbog čega su učenici morali putovati u dvanaest kilometara udaljene Molve.⁷⁶⁰ Međutim, uzroci za inicijativu, koja je uslijedila mjesec dana potom, taložili su se godinama. Na području MZ Ždala, između Drave i mađar-

⁷⁵⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor, Zapisnik, 5.4.1987.

⁷⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 492, Elaborat o društveno ekonomskoj opravdanosti osnivanja Općine Opuzen, 1987.

⁷⁵⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor, Zapisnik, 5.4.1987.

⁷⁵⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9644, SO Metković, 15.4.1988., 24.6.1988., 27.6.1988.; 492, SO Metković, 7.6.1988., 9.6.1988., 24.6.1988.; citirano, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.

⁷⁵⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9644, OMZ, 3.11.1988.; 492, Sabor SRH, VO, Zapisnik, 25.7.1989.; Sabor SRH, VO, Inicijativa MZ Opuzen, 6.10.1989.

⁷⁶⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Obrazloženje, 30. 3.1983.; SO Đurđevac, 1.7.1983.

ske kopnene granice koja je dodirivala kućna dvorišta, bilo je oko 320 kućanstava i 1.350 stanovnika, uglavnom poljoprivrednika te šumskih i industrijskih radnika koji su bili zaposleni u susjednoj Općini Koprivnica.⁷⁶¹ Mjesto je imalo mjesni ured, osnovnu školu, poštu, vatrogasno i sportsko društvo.⁷⁶² Do društvenoga doma stigli su gradnjom uz pomoć zadruga i zadružne trgovine, kao i okolne mjesne zajednice.⁷⁶³ Samostalna općina postojala je u Kraljevini Jugoslaviji i nakon rata do 1955., potom je Ždala uključena u Općinu Gola pa 1961. u Općinu Virje i zajedno s njom konačno u Općinu Đurđevac te tako „mimo volje naroda pripala čisto na drugu stranu, gdje su drugi običaji i sami mentalitet ljudi“.⁷⁶⁴ U postupku koji je uslijedio nakon 1979. inicijatori iz Ždala bili su uvjereni da se mjestom manipulira zbog „dobrog miraza“, odnosno „ovdašnje za nas nesretne šume“, te isticali da su nezadovoljni zdravstvenim i veterinarskim uslugama, da ih u Đurđevcu zovu „mađaronima“, da općina „stalno upotrebljava neke izmišljotine“, da su česte trzavice te da „građani od uvijek radije idu u Koprivnicu“.⁷⁶⁵ Bili su spremni na drastične korake i odreći se svojega šumskog bogatstva, no druga je strana tvrdila da je želja za izdvajanjem prisutna tek kod grupe ljudi.

„Voljni smo se riješiti šume i lovišta, samo neka nas puste da se vratimo Koprivnici, voljni smo snositi sve troškove oko našeg povratka, makar bili oni veliki, naši mještani bi i to podmirili.“⁷⁶⁶

„Insinuiranja o teškom životu naroda u Ždali, o pritiscima koji se na njih vrše, plod su pojedinaca koji troše novce MZ i koji su se zrekli da neće biti mira dok ne isposluju pripojenje općini Koprivnica.“⁷⁶⁷

Odjeci s prvih skupova i zborova naišli su na neodobranje u općinskom središtu i na šutnju u Koprivnici, koja je inače dobro surađivala i s Đurđevcem i Ždalom. Općinske vlasti odobrile su referendum na kojem se u siječnju 1980. čak 99 posto Ždaljana izjasnilo za promjenu općine, no sam Đurđevac potom rezultate nije htio priznati,

⁷⁶¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Ždala, 19.4.1983.

⁷⁶² Hrženjak, *Društvena struktura naselja*, 26-27.

⁷⁶³ „Poljoprivredna zadruga Gola preobrazila Prekodravlje“, *MZ*, 1978., 7.

⁷⁶⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Ždala, 19.4.1983.

⁷⁶⁵ Isto.

⁷⁶⁶ Isto.

⁷⁶⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, SO Đurđevac, 1.7.1983.

među ostalim i zbog određenih neregularnosti.⁷⁶⁸ Uslijedila je proceduralna zavrzlama.⁷⁶⁹ Informiran o slučaju, Odbor za društveno-politička pitanja i komunalni sistem Vijeća općina Sabora SRH u prosincu 1981. pozvao je Ždaljane na poštivanje procedure, nakon čega su oni u siječnju 1982. uputili zahtjev Skupštini općine. U lipnju je uz samo dvadeset prisutnih, navodno zbog poljskih radova, neuspješno održan zbor građana i SO je zahtjev gotovo jednoglasno odbila. Saborski Odbor ponovno se dohvatio ove teme u veljači 1983., ali nije raspolagao mišljenjem građana i stajalištem SO Koprivnica. Na poticaj iz Sabora predsjednik SO Đurđevac sazvao je zbor građana koji je uspješno održan jednog ožujskog predvečerja u ždalskom društvenom domu, uz prisutnost predsjednika SO, drugih dužnosnika iz Đurđevca i Koprivnice, saborskih zastupnika iz toga kraja, školskoga direktora i općinskoga zapisničara. Potonji je zabilježio da su tijekom 35-minutnog okupljanja uvjeti bili nepovoljni i napeti te da su nakon glasanja „pojedinci [...] glasno zahtijevali neka se pokaže taj koji je glasao protiv“.⁷⁷⁰ Pored toga jednog jedinog glasa, bila su još četiri suzdržana dok su svi ostali među 176 prisutnih podržali inicijativu, iako je bilo i tumačenja da je ondje bilo okupljeno čak 450 od 773 birača.⁷⁷¹ SO Đurđevac i dalje je bila protiv, a jednako se konačno jasno izjasnila i SO Koprivnica.⁷⁷² Time Ždala nije imala kamo, pa je i Sabor u svibnju i lipnju zaključio da izmjene zakona nisu potrebne jer postoji ozračje dobre međupćinske suradnje u kojem je građanima „omogućeno [...] ostvarivanje zajedničkih interesa i zadovoljavanje potreba“, te je pozvao društveno-političke organizacije iz Ždala na jačanje odnosa sa svojim središnjicama u općini i ZO Bjelovar.⁷⁷³ Naposljetku su iz SO Đurđevac pisali predsjedniku Sabora i mjerodavnoga saborskog odbora, Predsjedništvu CK SKH i RK SSRNH upozoravajući na sporna mjesta u historijatu ovog slučaja, ali i na zapaženi medijski senzacionalizam i „paljenje javnosti“ u korist Ždala, dok se ondje – smatrali su – dodatno mora

⁷⁶⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Ždala, 19.4.1983.

⁷⁶⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Obrazloženje. 30.3.1983.; 489, Sabor SRH, Zaključak, 23.6.1983.

⁷⁷⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zapisnik sa zбора, 18.3.1983.

⁷⁷¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Obrazloženje. 30.3.1983.; 1544, MZ Ždala, 19.4.1983.

⁷⁷² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, SO Koprivnica, 11.4.1983.

⁷⁷³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, SO Đurđevac, 16.5.1983.

paziti zbog državne granice i opasnosti „da bi svako pokretanje teritorijalnih promjena moglo izazvati i daljnje slične pojave bilo kod nas ili drugdje“. ⁷⁷⁴

Usprkos tome strahu, krajem osamdesetih uspješna u svojem naumu o promjeni općine bila je MZ Ivan Benko iz Ivanje Reke koja je iz Općine Dugo Selo prešla u zagrebačku Općinu Peščenica. ⁷⁷⁵ Njezino je središte bilo bliže i prometno dostupnije, ondje su građani bili zaposleni i rješavali niz svojih potreba te je bilo jednostavno utvrditi da je naselje „prostorno [...] i životno vezano uz grad Zagreb“. ⁷⁷⁶ Mjesna zajednica, jedna od „najsložnijih u općini“, počela je djelovati 1964., kada je tu bilo samo sedamdeset kućanstava, oslonivši se na dobrovoljno vatrogasno društvo koje je do tada bilo inicijator mnogih akcija. ⁷⁷⁷ Dvadesetak godina kasnije u naselju naraslo na gotovo dvije tisuće stanovnika zaostajala je cjelokupna komunalna infrastruktura, nedostajale su trgovine i dječji vrtić, a istodobno je doprinos dugoselskom općinskom proračunu bio znatan. ⁷⁷⁸ Osim igrališta, u mjestu nije bilo drugih sadržaja. ⁷⁷⁹ Baš kao i problemi, tako i kronologija nalikuje onoj u sličnim slučajevima, uključujući i neke pogreške u proceduri: inicijativa je pokrenuta krajem 1983., pola godine kasnije referendumom ju je prihvatila premoćna većina birača, 77,3 posto uz odaziv 80,5 posto, 1985. inicijativu je odbacila SO Dugo Selo „jer za to ne postoje valjani razlozi“, dogodine ju je prihvatila SO Peščenica i tamošnja OK SSRN te Koordinacioni odbor za mjesne zajednice RK SSRNH da bi potom sve na neko vrijeme zapelo u Saboru i to onda kada se činilo da je sve već dogovoreno i riješeno. ⁷⁸⁰ Nezgodno je pritom bilo da se sve događalo u predgrađu Zagreba, što znači da je lako moguć bio dolazak građana pred Sabor ili Kockicu pa je ta vrsta blizine cijeli slučaj učinila vidljivijim republičkim vlastima. ⁷⁸¹

⁷⁷⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, SO Đurđevac, 1.7.1983., 8.7.1983.

⁷⁷⁵ Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o područjima općina, *Narodne novine*, 27, 1988.

⁷⁷⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8719, SO Peščenica, Prijedlog, 1986.

⁷⁷⁷ „Ivanja Rijeka – grad u selu“, *MZ*, 1975., 7.

⁷⁷⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, „Ivanja Reka mijenja tok?“, *Večernji list*, 9.11.1987.

⁷⁷⁹ Hrženjak *Društvena struktura naselja*, 604-605.

⁷⁸⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Kronologija, 8.1.1987., 17.11.1987.; D-8719, SO Dugo Selo, Prijedlog, 5.1985.; Sabor SRH, Informacija, 28.10.1986.; OMZ, Informacija, 8.12.1986.; „Neuobičajena ali korisna rasprava“, *MZ*, 3, 1987.

⁷⁸¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Sabor SRH, 26.10.1987.; 489, „Ivanja Reka mijenja tok?“, *Večernji list*, 9.11.1987.

„...neugodno mi je kad moram reći da sam utvrdio u ovih nekoliko godina koliko pokušavamo tu Ivanju Reku izvaditi iz općine Dugo Selo, da praktički nemamo mehanizama, efikasnih mehanizama, da to uradimo. [...] i očito je to je pokazatelj da ovaj komunalni sistem u temelju ne funkcionira, ne funkcionira po mjesnoj zajednici. [...] Kako građani Ivanje Reke kažu, ne bi bilo zgodno da su s crvenim barjakom ispred ove zgrade, mislim da nam to nije cilj.“⁷⁸²

Poslije ljetno-jesenskih uvjeravanja na svim razinama, sve do predsjednika Predsjedništva CK SKH, za preokret u Saboru u listopadu 1987. kriv je bio zastupnik iz Dugoga Sela koji je na sjednici Vijeća općina amandmanom uspio promijeniti za Ivanju Reku povoljan prijedlog izmjene zakona koji je prethodno bio prihvaćen na Odboru za društveno-politička pitanja i komunalni sistem.⁷⁸³ Čini se da je posrijedi bio i inat općinskih vlasti Dugoga Sela jer ono nije bilo prihvaćeno u zagrebačku gradsku zajednicu općina dok su troškovi izdvajanja iz općine i neprimjerenost toga postupka – koji, tvrdili su, ne bi riješio probleme Ivanje Reke – bili razlozi koji su se radije iznosili u javnosti.⁷⁸⁴ U Ivanjoj Reci bili su „iznenađeni i ogorčeni“ raspletom u Saboru te zaključili da „pojedinci zloupotrebljavaju funkciju i položaj“. ⁷⁸⁵ Savjest saborskih zastupnika i njihova upućenost u tematiku postala je tako i novinska tema, ali se i u Predsjedništvu RK SSRNH spominjalo da se zastupnicima „ne bi [...] trebalo dopustiti da se tako ponašaju“. ⁷⁸⁶ No, saborska kočnica proceduru je vratila na početak, sve do novog zbora građana koji je pozvao na poštivanje odluke referenduma iz 1984., ponovio zahtjev za prelazak Peščenici, ali i zaključio da nakon kršenja duha samoupravljanja i delegatskoga sustava „ne postoji više nikakva mogućnost za daljnju suradnju“ s Dugim Selom.⁷⁸⁷ Smirujući sukob RK SSRNH pozivala je Ivanju Reku, Peščenicu i Dugo Selo na skladne odnose.⁷⁸⁸

⁷⁸² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9560, Sjednica odbora, Zapisnik, 4.4.1988.

⁷⁸³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Sabor SRH, VO, 26.10.1987.

⁷⁸⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, SO Dugo Selo, 25.5.1987.; MZ Ivan Benko Ivanja Reka, 21.9.1987.

⁷⁸⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Ivan Benko Ivanja Reka, 23.10.1987.

⁷⁸⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, „Ivanja Reka mijenja tok?“, *Večernji list*, 9.11.1987.; D-9560, Sjednica odbora, Zapisnik, 4.4.1988.

⁷⁸⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ, Ivan Benko Ivanja Reka, 28.10.1987.

⁷⁸⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Predsjedništvo RK SSRNH, 10.12.1987., 15.12.1987.

Dopisi upućivani 1988. iz Ivanje Reke Vijeću općina Sabora i RK SSRNH navodili su da se pogoršavalo stanje u naselju, kao i raspoloženje građana koji su „umorni i siti svega“ u tolikoj mjeri da bi u slučaju aktiviranja sustava ONO i DSZ bili neefikasni uz „neželjene, neprocjenjive i nenadoknadle posledice“.⁷⁸⁹ U travnju 1988. Predsjedništvo RK SSRNH – u čijim je uredima odzvanjalo „svakodnevno, gotovo svakodnevno telefoniranje od strane tih ljudi“ – ponovno je odlučilo podržati Ivanju Reku i tražiti od Sabora prihvaćanje želje za izdvajanjem.⁷⁹⁰ Polovicom godine postupak je bio uspješno okončan.

Ovakve društveno-političke drame – pojedinačno male za državu, ali velike za mještane – nisu bile učestale. Postupci izdvajanja sigurno su bili iznimno važni u lokalnoj zajednici gdje su angažirali sve aktiviste, većinu ili cjelokupno stanovništvo, trošili energiju i iscrpljivali snagu u dugim birokratskim postupcima te nerijetko ostavljali dublji trag na međuljudskim odnosima i ophođenju sa susjednim mjestima. Istodobno su ovakvi postupci upućivali na oblike komunikacije s višim razinama vlasti, na odnos prema pitanju razvoja, kao i prema neposrednoj socijalističkoj demokraciji i društvenom samoupravljanju. Nikolići, Červar-Porat, Željeznička stanica Kaštel Stari, Kaštela, Prelog, Opuzen, Ždala i Ivanja Reka nisu bili zadovoljni s jedinicom lokalne samouprave u kojoj su se nalazili. Doživljavali su je negativno, kao centar moći koji ih sputava i ne razumije. Smatrali su da bi se samostalno ili u drugoj jedinici brže razvijali, bolje upravljali svojim novcem, smislenije zadovoljavali svoje komunalne, ekonomske, obrazovne, zdravstvene i druge potrebe. Bili su pripralni i na troškove koje izdvajanje donosi procjenjujući da bi ostanak bio skuplji. Često su posrijedi bila stara lokalna nerazumijevanja i stereotipi, povijest i mentaliteti. Često ni općinski ogranci društveno-političkih organizacija nisu mogli kontrolirati mjesni Savez komunista, SSRN ili SUBNOR koje je retorički bilo teško pobijediti ako su se njihovi predstavnici i aktivisti – vrlo iskreno ili iz sitne koristi – pozivali na socijalizam, crvene zastave, držanje linije SKJ i Ustava, obranu od vanjskoga neprijatelja te na borbu za samoupravljanje time sebi prisvajajući argumente ili vrijednosti koje su

⁷⁸⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, MZ Ivan Benko Ivanja Reka, 18.2.1988.

⁷⁹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Predsjedništvo RK SSRNH, 5.4.1988.; D-9560, Sjednica odbora, Zapisnik, 4.4.1988.

trebale pripadati svima. Slično se događalo s NOB-ovskom prošlošću koja je služila kao podrška zahtjevu slijedeći logiku – mi smo se za ovo borili, a vi nama sada ne date.

Može se postaviti pitanje postoji li bolja potvrda prihvaćenosti samoupravljanja od želje građana za sudjelovanjem u njegovoj dosljednoj primjeni. Pitanje je i bi li do želja za izdvajanjem dolazilo i bez dugotrajnoga promicanja sustava neposredne socijalističke demokracije ili je on u argumentaciji samo vješto korišten kao jedina dostupna pravna poluga i retorička figura. Također se može zapitati zašto bi vlastima smetala želja za aktivnim korištenjem samoupravljanja, zborova i referendumu, u postupku izdvajanja mjesnih zajednica. Smetnje su redovito nastajale na općinskoj razini i njih se pokušavalo otkloniti u nastavku procedure kod republičkih vlasti koje su pritom imale ulogu i posrednika, i miritelja, i donositelja konačne odluke te iz perspektive malih naselja bile gotovo njihov zaštitnik i zastupnik prema općini koja je inicijativu blokirala. I to je očekivano jer teško je zamisliti da bi traženje neovisnosti, pa i od najmanje lokalne metropole, prolazilo bez njezina opiranja. U ovim se postupcima redovito gubilo povjerenje upravo u lokalne vlasti kao izravnoga neprijatelja na terenu i držalo se da su one zastranile. U Zagreb su zato iz mjesnih zajednica slani ujedno i ljuti i ponizni dopisi o tome da poigravanje s građanima i gušenje inicijative pokazuje „kako se rješavaju pitanja i primjenjuju propisi kada su u pitanju nemoćni i neuki u rješavanju pojedinih problema“.⁷⁹¹ Stizali su također i izrazi želje za „siguran put u socijalizmu sa jasnom perspektivom sa neposrednom demokracijom koja nam se neće dozirati u granicama onoga tko nam je daje“.⁷⁹² Društveno samoupravljanje bi, dakle, načelno trebalo biti dosljedno i cjelovito primijenjeno, no sigurno je da je izvedbu toga scenarija u svoj njegovoj punini zaustavljao strah od gubitka kontrole: ako ne izravno i isprve za sam socijalizam, onda svakako za postupno narušavanje sustava u kojem bi popuštanje moglo dovesti do lančane reakcije i niza slučajeva čije bi prave namjere bilo sve teže prepoznavati.

Nezgodno je bilo kada je članovima mjesnih ograna društveno-političkih organizacija draže bilo zastupanje lokalne inicijative od

⁷⁹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Ždala, 19.4.1983.

⁷⁹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Inicijativni odbor MZ Nikolići, 18.10.1986.

demokratskim centralizmom zacrtane pokornosti općinskim središnjicama, konferencijama i komitetima. Čini se da je službeni Zagreb u takve odnose ulazio s iznenađenjem i čuđenjem: jesu li posrijedi samo lokalne svađe ili samoupravljanje na terenu doista pokazuje jasne znakove života i kako ih u tom slučaju na pravi način prihvatiti? Upozoravanje na poštivanje procedure, poučavanje o pravnim koracima i nadgledanje provedbe bili su dio pristupa. Međutim, tada se moglo pokazati da je u dobro zamišljenom sustavu „subjektivni faktor nešto zakazao“ jer koči pravična rješenja, ali moglo se zaključiti i da je cijeli sustav „prekrut u pogledu tih granica, to su stvarno državice, čije granice se mijenjaju kao da su to države općinske“. ⁷⁹³ Sigurno je bilo da odlučivanje putem zborova i referenduma pokazuje svoju žilavost, također i želja za vlašću koja živi s građanima, koja je bliža od one u par desetaka kilometara udaljenom središtu velike općine. Pokazat će se kasnije da je sve to utiralo put i nekim budućim referendumskim odlukama o neovisnosti ili autonomiji te cjelovitoj reformi sustava lokalne samouprave. No prije toga, još uvijek u osamdesetima, također je sigurno bilo da zaustavljanje inicijative među građanima dovodi do osjećaja nemoći, apatije i otuđenja, svega suprotnog ideji društvenoga samoupravljanja. Stoga su postupci izdvajanja vrijedan društveni mozaik koji govori o mehanizmima upravljanja smještenima između opiranja i savezništva, separatizma i zajedništva, malih i velikih interesa, opipljivih stajališta i političkih fraza. Mijenjati granice voljom samoupravljača ili samoupravljače poučavati dogovornom rješavanju nesuglasica – nije bilo posve jasno što bi od toga dvoga bio pravi uspjeh samoupravljanja u mjesnoj zajednici koja je, baš kao i tadašnji televizijski *smogovci*, morala biti *mala ali velika, odnosno dosta velika da ne bude mala*. ⁷⁹⁴

⁷⁹³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9560, Sjednica odbora, Zapisnik, 4.4.1988.

⁷⁹⁴ Usp. Duda, „S Bucom i Bongom protiv krize“.

U IŠČEKIVANJU REFORME

Pepca Kardelj je zbog svojeg iznimnog doprinosa osmišljavanju i razvoju mjesnih zajednica bila očekivani i dobrodošli gost na stranicama lista *Mjesna zajednica* kojem je i sama pridonosila. Godine 1985., kao 71-godišnja članica Savjeta federacije primila je od Uređivačkog odbora lista za Hrvatsku povelju sa zlatnom značkom povodom 25. godišnjice lista i KRMZJ-a te 20. godišnjice mjesnih zajednica. Uručujući joj priznanje, Juraj Hrženjak podsjetio je na teške zajedničke početke i kasnije uspjehe, ostavljajući ponešto i povjesničarima:

„Nećemo govoriti o Tvom revolucionarnom putu, o Tvojim velikim zaslugama u radničkom pokretu, o Tvom herojskom držanju u zatvorima i logorima, o Tvojoj velikoj političkoj aktivnosti kao komuniste. Nećemo iznositi Tvoj historijat, to neka rade historičari jer si Ti ionako već dugo vrijeme ličnost naše najnovije historije. Došli smo da Ti kažemo da se i Tvoj 25-godišnji rad u Konferenciji ‘Mjesna zajednica i porodica’, Savjetu lista ‘Mjesna zajednica’, na savjetovanjima i skupovima u mjesnim zajednicama širom Jugoslavije – mnogostruko oplodio. [...] Ti draga Pepce i mi s Tobom i stotine hiljada entuzijasta s nama, orali smo prilično tvrde pustare, doživljavali nerazumijevanje i podcjenjivanje neposrednog rada s ljudima u selima, u stambenim zajednicama, u gradovima, sa porodicama. Danas možemo reći da 14 hiljada mjesnih zajednica u Jugoslaviji pruža, makar i minimalne, ali ipak pruža, uvjete čovjeku da gospodari, makar i malim dijelom svoga rada i da se uvjerava kako samo on sam svojim radom i dobrim gospodarenjem može stvoriti bolji život sebi i porodici. A to je mnogo!“⁷⁹⁵

Pepca Kardelj kratko je zahvalila izrazivši zapravo svoj žal zbog postupaka koji bi se u analizi mogli nazvati pretjeranim činjenjem ili djelovanjem u djelomice krivom smjeru. Uspjeh u ostvarivanju

⁷⁹⁵ „Drugarici Pepci Kardelj – Povelja sa zlatnom značkom“, *MZ*, 1985., 2.

forme, ali neuspjeh u davanju pravoga sadržaja sažela je sljedećim riječima: „Često ne shvaćamo da bi jedan korak unazad, to jest vraćanje na taj naš izvorni koncept mesne zajednice, zapravo značio veliki korak napred.“ Nastavila je u velikom intervjuu za sljedeći broj *Mjesne zajednice*, koji je dala odgovornom uredniku Mladenu Gerovcu. Sjećajući se početaka samoupravljanja u mjestu stanovanja, svojega tadašnjeg rada u sindikatu te Porodici i domaćinstvu, bila je svjesna uspjeha i zabluda, neshvaćanja i podcjenjivanja onih pitanja oko kojih je desetljećima nastojala učiniti promjenu.

„Važno je bilo stvoriti normalne uslove za život porodice. [...] Negde smo uspeli, drugde nismo. U fabrikama je išlo lakše jer je u pojedinim stambenim zajednicama bilo više interesa za gostionicu nego za restoran masovne ishrane. To je danas još uvek i te kako aktuelno. [...] Nije bilo mnogo para, ali smo radili s velikim entuzijazmom. [...] Cilj nam je bio da život osavremenimo, da se živi lakše i jeftinije, da nam domaćinstva ne ostanu mesta gde se ceo dan kuva, šije, sprema, pri čemu ceo teret leži upravo na zaposlenoj ženi. [...] Nismo se dovoljno i dosledno bavili ovim suštinskim problemima. A takvo delovanje značilo bi povratak na izvorni koncept mesne zajednice kao proširene porodice. To bi značilo i pravi povratak na Ustav. [...] Stambena zgrada, naselje, mesna zajednica u celini treba da bude mesto gde se razvija društveni i zabavni život, gde ljudi sa svojim susedima mogu da podele i radost i tugu i teškoće.“⁷⁹⁶

Dodala je da je protiv iscrpljivanja na sjednicama jer se problemi radnika i obitelji „ne mogu rešavati ni referatom niti samo sastankom, već pre svega praktičnom akcijom“. Pozivala je na zadružnu suradnju na selu, na zbližavanje susjeda u gradu, na zadržavanje najstarijih u njihovim domovima uz podršku servisa za prehranu, osobnu higijenu i održavanje kućanstva. Opću primjenu ideala humanosti u jugoslavenskom suvremenom društvu nije zamjećivala, no nadala se da bi davne početne ideje i dosljedna primjena ustavnoga koncepta tu manjkavost mogle razriješiti. Tada bi mjesne zajednice više zanimanja pokazivale za restorane društvene prehrane nego za gostionice, što je i sama kontinuirano primjećivala. Gledanje kroz dinar koje je dovelo do smanjene društvene brige za obitelj kao političku pogrešku priznavao je i Tito nadajući se 1976. da se to može ispraviti.⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ „Ne referatom – već akcijom“, *MZ*, 1985., 3.

⁷⁹⁷ „Zapostavljanje društvene brige o porodici – naša velika greška“, *MZ*, 1976., 2.

Tijekom pet godina nakon razgovora s Pepcom Kardelj iz 1985., više no ikada ranije model mjesnih zajednica propitivao se u potrazi za mogućim promjenama. U iščekivanju nekog oblika reforme razmatrali su se procesi unutar mjesnih zajednica, odnosi s općinom, SIZ-om i OUR-om, neizostavna potreba da radnik odlučuje o dijelu dohotka, ali i zaobilaženje građana pri odlučivanju i defetizam koji potom nastaje. Ova se promišljanja mogu promotriti preko Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i Programa akcija mjesnih zajednica 1986–1990. – dva dokumenta iz 1986., s početka razdoblja u kojem će se kritike množiti – te preko drugih analitičkih dokumenata, izvještaja i zapisnika rasprava o društvenoj reformi i ustavnim amandmanima koje su do kraja desetljeća vođene na svim razinama. I baš po njihovu okončanju unutar okvira jednostranačkoga sustava u nestajanju, u travnju 1990. list *Mjesna zajednica* se povodom tadašnje smrti Pepce Kardelj prisjetio da je humana ljudska zajednica bila njezina „stalna preokupacija“ i „nedostignuti životni cilj“.

„Najveća slabost u našim društvenim odnosima je na prvom mjestu preveliki formalizam i premalo humanosti u našim međusobnim odnosima uopće. Brojne službe i forumi rade tako kao da su sami sebi cilj, kao da postoje zbog sebe samih i ljudi koji su u njima zaposleni, a ne zbog potreba građana... Uzmimo na primjer današnju mjesnu zajednicu. Ona nikad nije bila drugačije zamišljena osim kao centar organiziranja ljudi radi razvijanja i njegovanja humanosti, čovječnosti, drugarstva i prijateljstva. Tako je i ja shvatam. Još smo daleko od toga, iako ima uzornih primjera i na ovom području... Otišli smo u potpuno suprotnom pravcu, u birokraciju i formalizam, u mjesnu zajednicu kao produžetak općine i vlasti, iako za to nema nikakve osnove.“⁷⁹⁸

Kritike i vizije u ključnim dokumentima

Deset godina po donošenju Ustava i dugog uhođavanja delegatskoga sustava, unutar Savezne konferencije SSRNJ od 1984. odvijale su se završne rasprave o Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, jednom od ključnih dokumenata iz

⁷⁹⁸ „Mjesna zajednica sazdana od čovječnosti, drugarstva i prijateljstva – nedostignuti životni cilj“, *MZ*, 1990., 4.

sredine osamdesetih koji je bio i pohvala i kritika, i retrovizor i putokaz.⁷⁹⁹ Kontekst rasprava činile su ocjene o deformaciji ustavne koncepcije društveno-političkih zajednica, nedosljednoj operacionalizaciji, blokiranju donošenja odluka i potisnutom udruženom radu, a sve to u sustavu koje je bio „sistem stalnih inovacija, mijenjanja i izgrađivanja novih institucija“.⁸⁰⁰ Radna grupa Saveznoga savjeta za pitanja društvenog uređenja – kojoj je na čelu bio Zdravko Tomac sa zagrebačkoga Fakulteta političkih znanosti, ujedno i sudionik pri izradi Ustava 1974. i autor tek objavljene knjige *Ustavna reforma deset godina kasnije* – na dokumentu je radila više od dvije godine nakon čega je u prosincu 1985. otvorena dvomjesečna javna rasprava.⁸⁰¹ Cilj radne grupe bio je pronaći najbolje rješenje za „dogradnju političkog sistema“ i „pokretanje konkretnih stvaralačkih akcija“ čime bi se smanjila neustavno dominantna uloga države i raznih „neformalnih grupa“ s kojih bi se odlučivanje sasvim preusmjerilo u delegatski sustav pa bi radnik tada konačno ovladao cjelinom dohotka i ostvarila bi se ustavna koncepcija društvenih odnosa.⁸⁰² U svemu tome mjesna zajednica nije smjela biti „ostatak sistema“ izložen negativnom utjecaju općine, a pomoći je mogao i savezni Zakon o mjesnim zajednicama koji do tada nije postojao.⁸⁰³

Kada je riječ o mjesnim zajednicama, Kritička analiza mogla se osloniti na separat koji je krajem 1984. za Savezni savjet za pitanja društvenog uređenja pripremio Dušan Josipović.⁸⁰⁴ On je tada upozorio na nedosljedno i nedovoljno ostvarivanje ustavne koncepcije te pretvaranje mjesne zajednice u decentraliziranu općinsku vlast za što je razloge pronalazio u nerazvijenoj materijalnoj osnovi samoupravljanja.

⁷⁹⁹ SR-AJ, 495 Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije (SKGOJ), 142, Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, Komisija za pripremu završnog dokumenta kritičke analize funkcionisanja političkog sistema, Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Beograd, novembra, 1985.

⁸⁰⁰ Tomac, Zdravko, „Da li su potrebne promjene koncepcije društveno-političkih zajednica“, *Politička misao*, 1-2, 22, 1985., 24-30.

⁸⁰¹ „Sve predložene promjene – usmjerene na potpunije ostvarivanje temeljnih ustavnih opredjeljenja“, *MZ*, 1985., 2; „Otvorena javna rasprava o Kritičkoj analizi političkog sistema“, *MZ*, 1985., 11-12.

⁸⁰² „Otvorena javna rasprava o Kritičkoj analizi političkog sistema“, *MZ*, 1985., 11-12.

⁸⁰³ „Stvoriti pretpostavke da MZ prestane da bude ‘ostatak sistema’“, *MZ*, 1985., 3.

⁸⁰⁴ „Problemi funkcionisanja mjesnih zajednica (Prikaz separata o ostvarivanju ustavne koncepcije mjesne zajednice pripremljenog u okviru Saveznog savjeta za pitanja društvenog uređenja krajem 1984. godine)“, pripr. Dušan Josipović, *MZ*, 1986., 1.

ljanja u mjesnoj zajednici i udruženom radu. Mjesna se zajednica tako našla na sporednom kolosijeku, suženih funkcija i osuđena na ograničen broj angažiranih građana te s dijagnozom koja je glasila: „formalizam u radu, svođenje odlučivanja na relativno mali broj ljudi, izostaju široke demokratske inicijative, aktivnosti i organizacija radnih ljudi i građana u naselju“. Financiranje je mahom ovisilo o dohotku OOUR-a i samodoprinosu, no potonji se uglavnom koristio za infrastrukturu i neprivredne investicije, dok je dio dohotka iz OOUR-a, namijenjen zajedničkim potrebama, zaobilazio mjesne zajednice, dospijevao izravno SIZ-ovima i preko njih davateljima usluga. Dio planova mjesnih zajednica tako se nije našao na putu realizacije i ostajao je samo popis želja. Josipović je spomenuo i solidarnost do razine dogovorenoga standarda, što će biti ponovljeno i razrađeno u Kritičkoj analizi. Smatrao je da se odlučivanje otuđuje od radnih ljudi i građana, koji ostaju neinformirani i neangažirani, dok su se referendumima sveli na odlučivanje o samodoprinosu, a važne odluke donose se „u uskim krugovima i neformalnim grupama“ čemu pridonosi i profesionalizacija radnih mjesta u mjesnoj zajednici. Nasuprot tome, odluke bi morale biti „izraz stvarne volje, interesa i potreba većine“ jer bez toga mjesna zajednica neće biti „realna snaga sistema i samoupravnih odnosa“. Nadalje, izostajali su očekivani rezultati u organiziranju potrošača, u čemu je pomoći mogla tek inicijativa o zaključivanju društvenoga dogovora o organiziranom djelovanju potrošača čiji su savjeti „pretežno [...] svedeni na kritičke tribine i većinom su neefikasni“.

Godinu kasnije, na prijelomu 1985. i 1986., u Kritičkoj je analizi ponovljen najveći dio Josipovićevih tvrdnji o mjesnim zajednicama i njihovu mjestu u društvenom samoupravljanju.⁸⁰⁵ Polazište analize bila je ustavna odredba o radničkoj klasi i radnim ljudima kao nositeljima vlasti i samoupravljanja čiji rad mora služiti jedino zadovoljavanju njihovih potreba; upravo je njima trebalo omogućiti učinkovito odlučivanje o zajedničkim interesima i potrebama za što su mjesne zajednice mogle pružiti najbolje pravno i društveno okruženje.⁸⁰⁶ Međutim, ocjena stanja sažela je sve primijećene ključne probleme ne štedeći riječi i dajući kritiku od koje u javnom prosto-

⁸⁰⁵ „Mjesna zajednica u Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“, pripr. Zdravko Tomac, *MZ*, 1986., 1.

⁸⁰⁶ Ustav SFRJ, Osnovna načela, 5, 11.

ru tada nije bilo oštrijega mišljenja. Dakle, mjesna zajednica bila je nedovoljno razvijena, za njezino djelovanje nije bila osigurana materijalna osnova, a razlika između normativnih rješenja i stvarnoga stanja bila je prevelika. Djelovanje je bilo suženo u odnosu na ustavnu koncepciju i sve više nalik pukoj decentraliziranoj općinskoj vlasti, u gradovima pak sve sličnije zajednici potrošača, a ni jedno ni drugo nije bilo ni predviđeno ni prihvatljivo. U razgranatoj strukturi, za previše tijela zainteresiran je bio premali broj građana, čak je i djelovanje društveno-političkih organizacija bilo nedovoljno, dok je najslabija točka bila skupština mjesne zajednice, uglavnom zbog neaktivnosti delegata iz OUR-a, što je kao posljedicu imalo isključivanje radnih ljudi iz odlučivanja. Ocjena je aktere pozvala na stalnu političku inicijativu, posebno SSRN i sindikat, no ta inicijativa – obrazlaže se u nastavku dokumenta – ne može zamijeniti aktivnost građana, ona mora pridonositi organiziranju „socijalističkih snaga“, zapravo njihovu osposobljavanju za djelovanje i usmjeravanju u trenucima nedoumice ili hvatanja stranputice.

„Društveno-političke organizacije moraju se izboriti da se sva društvena pitanja rešavaju kroz institucije samoupravnog i delegatskog sistema, kako bi one snosile punu odgovornost za delovanje i zadatke koji su im Ustavom povereni. [...] U slučajevima zastoja u postupku delegatskog odlučivanja i donošenja odluka, posebno kada ne postoji spremnost za demokratsko usaglašavanje stavova ili se ne vodi računa o istorijskim interesima radničke klase, nužno je pravovremeno, odlučno reagovanje društveno-političkih organizacija. Ovo je neophodno naročito u slučajevima kada do toga dolazi zbog egoističkih, partikularističkih, nacionalističkih, birokratskih i drugih antisamoupravnih interesa. U tom slučaju društveno-političke organizacije su dužne da pokreću i pitanje političke odgovornosti nosilaca takvih pojava.“⁸⁰⁷

Dok je glavni zadatak društveno-političkih organizacija – Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, ali i boraca i omladine – bilo utvrđivanje stavova i smjernica, radni ljudi i građani također su svoje potrebe i želje morali oblikovati u smjernice delegatima i delegacijama. Međutim, iz prijedloga za buduću kadrovsku politiku i izbor delegata mogu se iščitati neki tada aktualni

⁸⁰⁷ „Mjesna zajednica u Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“, pripr. Zdravko Tomac, *MZ*, 1986., 1.

problemi: delegati nisu bili promjenjivi, kadrovska osnova bila je preuska, manjkalo je kandidata na izborima, k tome njihova socijalna, nacionalna, obrazovna, dobna i spolna struktura nije bila zadovoljavajuća, a kada bi bili izabrani, javnost često nije imala dovoljno povjerenja u njihov rad i društveni ugled preuzete dužnosti, dok su oni sami samoupravne i javne dužnosti nerijetko krivo shvaćali kao svoje „trajno zanimanje“. U skladu s tim je i kritika onoga što se od javnosti htjelo skriti, a to su bile „birokratske uzurpacije i manipulacije izborima“ te pojave „grupašenja, sektaštva, manipulacija i drugih deformacija“. U takvom je ozračju samoupravna aktivnost građana, naravno, kopnila. Očekivalo se da bi je razbuditi mogli mehanizmi što neposrednijeg odlučivanja: prvo, oživljena kućna samouprava – dakle, kućni savjeti također su osjetili zamor; drugo, uvođenje manjih stambenih zajednica u gradovima – ili obrazloženo, mnogoljudne urbane mjesne zajednice podlegle su otuđenosti i nefunkcionalnosti; treće, jače povezivanje OUR-a i mjesne zajednice – drugim riječima, upitna je bila živost izravnoga sporazumijevanja i razmjene delegata; četvrto, snažnije organiziranje potrošača – nažalost, savjeti potrošača nisu bili uspješni; i konačno, izjednačavanje položaja korisnika stanarskoga prava s položajem vlasnika stanova – odnosno, nada da će stanari kao vlasnici biti odgovorniji jer se društveni stambeni fond nije primjereno održavao, zgrade su često bile zapuštene, a kućni savjeti i SIZ-ovi stanovanja bili su u tome nemoćni.

Najveće promjene Krička analiza ponudila je u sustavu zadovoljavanja zajedničkih i općih potreba pri čemu su radni ljudi i građani trebali postati ono što do tada i dalje nisu bili – ključni čimbenik u odlučivanju. Predloženo je otklanjanje razlika među republikama i pokrajinama glede fiskalnog izvora financiranja i samoupravnog osiguravanja sredstava: dogovoriti je trebalo standardnu razinu zajedničkih potreba, potom bi se udruživala i distribuirala sredstva samo za njihovo zadovoljenje i osiguravanje solidarnosti, dok bi mogući višak sredstava ostajao radnim ljudima u OUR-u i MZ-u za potrebe predviđene srednjoročnim planovima, dakle one koje bi činile nadstandard. Mjesni samodoprinos više ne bi bio ograničen na građevinska ulaganja, već bi se, primjerice, mogao organizirati i radi osiguravanja nadstandarda u školama: za topli obrok, besplatne udžbenike, oporavak, rekreaciju i slobodne aktivnosti učenika. Razumljivo, razvijenije sredine lakše bi dosežale standardnu razinu

potreba i bile bi, kao i dotada, sposobnije za ulaganja u dodatne sadržaje. Plan bi dobio na težini, izglasavala bi ga skupština mjesne zajednice nakon rasprave na zborovima radnih ljudi i građana, čime bi društveno i susretno planiranje bilo bliže građanima. Takva ojačana mjesna zajednica samo bi iznimno od općine trebala dobivati javne ovlasti, time i novac za obavljanje povjerenih joj poslova. Naravno, da je bilo drugačije, da je općina jače integrirala mjesnu zajednicu u svoj upravni aparat, u pitanje bi se doveo smisao mjesne zajednice i njezina uloga u deetatizaciji i debirokratizaciji.

Za trajanja rasprave unutar radne grupe zainteresirana je javnost imala priliku čitati o različitim ustavnim i zakonskim rješenjima u pojedinim republikama, o mjesnoj zajednici kao sastavnici političkog, ali i društveno-ekonomskog sustava u kojem radnik mora odlučivati o dijelu dohotka kojim zadovoljava zajedničke potrebe, o tome da mjesna zajednica nije u sukobu sa SIZ-om i OOUR-om, o referendumu koji se ne bi trebao baviti samo samodoprinosom, no tada bi mogao dovesti i do neželjenih inicijativa.⁸⁰⁸

„Daljom demokratizacijom i širenjem prava inicijative za referendum ne može se isključiti i mogućnost i pokušaji pokretanja referenduma u cilju donošenja neke odluke koja bi bila u suprotnosti sa opštim društvenim interesima.“⁸⁰⁹

Strah od iskliznuća kritičnosti Kritičke analize u prostor rušenja umjesto daljnjega razvijanja sustava i „suštinskih preobražaja uprave“ bio je prisutan i unutar CK SKJ, primjerice u riječima njegova člana Josipa Vrhovca koji je na osnovi teksta analize, pripremanog u „demokratskom kritičkom duhu“, zaključio da ona ipak „nije podlegla iskušenju da oštricu kritike svega što je negativno pretvori u kritiku svega postojećeg“, već je prije svega uputila na slabosti subjektivnih snaga u institucijama.⁸¹⁰ U smjeru kontroliranoga kanaliziranja kritike tijekom javne rasprave išla su i druga razmišljanja unutar CK SKJ prema kojima su komunisti morali biti pokretači inicijativa te

⁸⁰⁸ „Kritičko preispitivanje političkog sistema i mjesna zajednica“, *MZ*, 1984., 12. Usp. Usp. SR-AJ, 142 SK SSRNJ, A-403, SK SSRNJ, KRMZJ, Problemi funkcionisanja mesnih zajednica – rezime, 25.2.1985.; SK SSRNJ, Sekcija za razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Rezime rasprave o Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, 16.9.1985.

⁸⁰⁹ „Kritička analiza političkog sistema i MZ (2)“, *MZ*, 1985., 1.

⁸¹⁰ „Kritička analiza političkog sistema i mjesne zajednice“, *MZ*, 1986., 1.

odgovorni za tijek javne rasprave i sprječavanje zloupotreba kojima bi cilj bio „dovođenje u pitanje samih osnova našeg ustavnog sistema socijalističkog samoupravljanja“. ⁸¹¹ Tim više što je dotadašnje djelovanje komunista, iz gledišta stranačkoga vodstva, moglo biti sadržajnije i učinkovitije, dakle u svakom se slučaju radilo o pojedincima kao slabim karikama, ne o strukturnom poremećaju u sustavu:

„No, istovremeno komunisti treba da stave težište na svestranu kritičku ocjenu vlastite odgovornosti u organizacijama i zajednicama u kojima djeluju, na svoj dio političke odgovornosti za nedovoljnu afirmaciju u ostvarivanju ustavne uloge mjesne zajednice i za zastoje u razvoju samoupravljanja u ovoj oblasti.“ ⁸¹²

Osim drugačijega djelovanja komunista, očekivao se i veći angažman sindikalista, koji su se trebali okrenuti životu radnika i radničkih obitelji u mjesnoj zajednici, te mjesnih organizacija SSRN-a. Na njihovo aktiviranje iznutra su pozivali Juraj Hrženjak i Robert Kramer držeći da su se mjesne zajednice našle u situaciji u kojoj se „iza formalno nove samoupravne fasade“ skriva „neprovođenje ustavnih rješenja“. ⁸¹³ Ovaj utjecajni dvojac iz SSRN-a predložio je niz tema koje bi dale pravi sadržaj i ton javnoj raspravi, primjerice utjecaj radnih ljudi i građana na životne uvjete, bliskost i solidarnost, potom uključenost, informiranost i odgovornost delegata, ali i socijalna, dobna i nacionalna struktura aktivista, kao i svijest o zajedničkim interesima, upravljanje društvenom imovinom, opterećenost administrativnim obavezama te materijalni i prostorni uvjeti za rad mjesne zajednice. SSRN se donekle angažirao u razmatranju Kritičke analize i povezivanju aktera s različitih razina pa je, primjerice, rasprava održana u Beogradu u organizaciji RK SSRN Srbije, GK SSRN Beograd i KRMZJ, dok su u Puli i na Brijunima u raspravi i savjetovanju sudjelovali predstavnici OK SSRN, Skupštine općine i Redakcije lista *Mjesna zajednica*. ⁸¹⁴ I dalje unutar struktura SSRN-a, krajem veljače 1986. prošireno je Predsjedništvo KRMZJ zaključilo da je odaziv građana u javnoj raspravi bio velik, sličan zanimanju

⁸¹¹ Isto.

⁸¹² Isto.

⁸¹³ Isto.

⁸¹⁴ „Rasprava o Kritičkoj analizi mora prerasti u akciju za dosledno oživotvorenje ustavnog položaja MZ“, MZ, 1986., 2; „Savjetovanje o ostvarivanju ustavne uloge MZ“, MZ, 1986., 1; „Dostignuća i otvorena pitanja razvoja mjesnih zajednica Pule“, MZ, 1986., 2.

za Rezoluciju Skupštine SFRJ, no i da odjek iznad općinske razine nije bio dovoljan.⁸¹⁵ Predsjedništvo je podcrtalo potrebu za dogradnjom ustavnih odredbi, donošenjem saveznoga Zakona o mjesnim zajednicama te usklađivanjem drugih zakona i općinskih statuta. Ponovno je pozvalo na djelovanje komunista iz OUR-a u mjesnim zajednicama, što bi bilo od velike pomoći općinskim komitetima.

Kritička analiza nije bila jedini dokument toga tipa. Istodobno, krajem 1985., u Odboru za društveno-politički sistem SKGOJ-a bila je dovršena posebna analiza naslovljena *Aktuelni problemi funkcionisanja i daljeg razvoja mesnih zajednica*, koja je pristupom, nalazi-ma i preporukama te jezikom i stilom bila na potpuno istom tragu, no uz nekoliko drugačijih detalja i primjera.⁸¹⁶ Opća dijagnoza bila je u skladu s prevladavajućim dojmom u zainteresiranoj javnosti: sve je ukazivalo na neusklađenost kotačića u mehanizmu mjesne zajed-nice i izvan nje. Analiza je, između ostalog, ukazala na to da mjesnu zajednicu treba spasiti od formaliziranja i općinsku upravu građani-ma približiti putem mjesnih ureda; ukloniti velike razlike jer neke mjesne zajednice imale su i višak zaposlenih za stručne poslove dok su druge ovisile o neplaćenim aktivistima, prostoru u školama, po-ljoprivrednim, sportskim i drugim organizacijama; više se angažirati oko zborova građana, uz orijentaciju sa zastarjelih općih na ciljane interesne zborove, kao i oko referenduma o raznim pitanjima, uz prethodne tematske rasprave na zborovima i određivanje smjernica u društveno-političkim organizacijama. Povrh svega, podrobnije je bio opisan neprihvatljiv način uključivanja mjesne zajednice u rad općinskih službi i upravni postupak:

„Od mesne zajednice se, na primer, traži da njena stručna komisija da mišljenje o opravdanosti zahteva građana da mu se odobri pri-ključak na električnu i vodovodnu mrežu ili da izradi kupatilo, da mesna zajednica utvrdi broj članova domaćinstva i visinu njihovih primanja, da li neko od članova domaćinstva radi u inostranstvu i koliko godina, da utvrdi adresu građana koji navodno stanuju na tom području, a nije prijavljen kod nadležnog organa, itd. [...]

⁸¹⁵ „Veliki odaziv MZ u raspravama o Kritičkoj analizi“, *MZ*, 1986., 3.

⁸¹⁶ SR-AJ, 495 SKGOJ, 142, SKGOJ, Odbor za društveno-politički sistem, *Aktuelni problemi funkcionisanja i daljeg razvoja mesnih zajednica*, Beograd, decembar 1985.

Zaključak je da treba napustiti dosadašnju praksu u kojoj su pojedini organi, službe i organizacije samo odlučivali da li će, kada i o kojim pitanjima tražiti mišljenje ili saglasnost mesne zajednice.⁸¹⁷

U vrijeme završnih rasprava o Kritičkoj analizi i npora u SKGOJ-u odvijao se još jedan usporedni proces. U Konferenciji za razvoj mjesnih zajednica Jugoslavije u tijeku su bile pripreme četvrtog, pokazat će se i zadnjeg, petogodišnjega Programa akcija mjesnih zajednica (PAMZ) koji je 1986. dovršen i otisnut u dvadeset tisuća primjeraka.⁸¹⁸ Svezak duljine oko stotinu i trideset stranica mogao je tako u najmanje jednom primjerku stići na adresu baš svake mjesne zajednice koja je, kao i ranijih godina, sama morala odlučiti hoće li se svojim djelovanjem i rezultatima priključiti svejugoslavenskom natjecanju. Prije toga sama je trebala pripremiti svoj plan, u njega unijeti ono što prihvaća većina i na čemu će se angažirati „svi ili većina građana“.⁸¹⁹ Plan su trebali prihvatiti i partneri u samoupravnom trokutu, a svoje su mjesto u njemu trebale imati i društveno-političke organizacije te društvene organizacije i udruženja građana, kako u organizacijskom tako i u materijalnom pogledu. Međutim, mjesnim zajednicama planiranje nikada nije bilo lak zadatak pa tako ni u drugoj polovici osamdesetih kada je tek svaka druga mjesna zajednica u Jugoslaviji uspijevala sastaviti svoj srednjoročni plan, češće one u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini, rjeđe od prosjeka one u Crnoj Gori i na Kosovu.⁸²⁰ KRMZJ je – upozoravajući na nepostojanje planova, opasnost od razvlašćivanja građana, odnosno oduzimanja prava na donošenje odluka, te na inertnost općinskih stručnih službi u pomaganju mjesnim zajednicama – izvještavao o „deformiranim“ shvaćanjima prema kojima mjesne zajednice u uvjetima ekonomske krize uopće nije trebalo poticati na izradu plana koji bi najvjerojatnije bio nerealan i neostvariv:

„Oni će praviti ‘planove želja’ što će samo podsticati ‘potrošačku psihologiju’, a obzirom da opština nema materijalnih mogućnosti da sve te želje realizuje to će samo potencirati nezadovoljstvo. Uostalom mi u opštini bolje znamo šta mesnim zajednicama treba.“⁸²¹

⁸¹⁷ Isto.

⁸¹⁸ „Nove inicijative i sadržaji rada na razvoju MZ u periodu 1988.-1992.“, *MZ*, 1989., 2.

⁸¹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica, PAMZ 1986-1990.*, 13.

⁸²⁰ „Srednjoročne planove 1986-1990. pripremilo oko 7000 MZ“, *MZ*, 1986., 8-9.

⁸²¹ Isto.

Odozgora se bolje vidi, smatrali su u općinama, i tako je sukob etatizma i samoupravljanja ili izravnodemokratskih inicijativa mogao trajati i dalje. Međutim, kako zadaća PAMZ-a nije bila ulaziti u lokalna pojedinačna rješenja, taj dokument iz 1986. nudio je neke konkretne upute, ali i niz već poznatih općih načela i smjernica. Njihovo ponavljanje sigurno je posljedica njihove važnosti, ali neizostavno i dugogodišnjeg otežanog prelijevanja u svakodnevnu praksu. PAMZ je tako utvrdio da su do tada mjesne zajednice ostvarile „zapažene rezultate“ u svim područjima djelovanja, no da postoje tri problema koja su ostajala nerješivima: „materijalna osnova samoupravljanja“ ili, drugim riječima, nedovoljna izdašnost izvora financiranja; „povezivanje mjesne zajednice – OOUR – SIZ“, što se može tumačiti kao loš položaj mjesne zajednice u odnosu na partnere u samoupravnom trokutu; dok je treći problem bilo neučinkovito funkcioniranje delegatskoga sustava, no zapravo nedjelotvornost delegata poslanih u općinska vijeća mjesnih zajednica i SIZ-ove.⁸²² Kako bi se prevladale neke od teškoća, od mjesne zajednice i dalje se očekivalo da radni ljudi moraju ovladati „sredstvima koja se izdvajaju iz materijalne proizvodnje za podmirivanje zajedničkih općih potreba“ te da to mogu činiti pomoću planiranja jer je upravo plan bio „instrument mijenjanja radnih, životnih, društveno-ekonomskih i socijalnih uslova“.⁸²³ Postojana je bila ideja humaniziranja odnosa među ljudima koje su povezivali svakodnevni interesi i potrebe, dakle međusobno upoznavanje, zbližavanje, razumijevanje, poštivanje, pomaganje i zajedničko djelovanje.⁸²⁴ Gledajući nekoliko godina unaprijed PAMZ je vrlo jasno podcrtao tri cilja i zadatka: uz zaštitu okoliša te razvoj zajedništva i suradnje, bile su tu i konkretne zadaće koje su upućivale na humanizaciju: „razvoj drugarstva i solidarnosti, samopomoć i međusobna ispomoć u naselju, stambenoj zgradi, prevazilaženje uskogrudnosti i egoizma kod ljudi, briga o djeci, starim, bolesnim i usamljenim građanima“.⁸²⁵ Iz ovoga se može zaključiti da je svega toga moralo biti više jer dotadanje djelovanje mjesnih zajednica ove kvalitete socijalističkoga društva ili nije uspjelo razviti

⁸²² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica, PAMZ 1986–1990.*, 11, 12.

⁸²³ Isto, 16, 18.

⁸²⁴ Isto, 15.

⁸²⁵ Isto, 19.

u dovoljnoj količini ili se društvo kretalo smjerom koji je zahtijevao još više povezanosti. Posebno su se gradske mjesne zajednice i sve njihove društvene i društveno-političke organizacije pojačano trebale okrenuti rješavanju socijalnih pitanja, upravljanju stambenim fondom, organiziranju potrošača, zadovoljavanju potreba u odgoju i obrazovanju, zapošljavanju i stanovanju, angažiranju pionira i omladinaca u kulturi, prosvjeti, sportu i tehničkoj kulturi.⁸²⁶ Pri planiranju i sudjelovanju u natjecanju za nagrade mjesne su zajednice morale jačati samoupravne odnose podizanjem aktivnosti SSRN-a, neposrednim donošenjem odluka na referendumima i zborovima, pretplatom na list *Mjesna zajednica*, priređivanjem seminara, tribina, razgovora, predavanja i večernjih škola. Od njih se očekivalo i udruživanje u zajednice mjesnih zajednica radi koordiniranoga djelovanja. Na značenju su osamdesetih dobivali razni koraci okupljeni pod nazivnik socijalne politike: više ekološke svijesti u zaštiti okoliša, jači kućni savjeti u sustavu kućne samouprave stambenih zgrada, suzbijanje huliganstva, čuvanje folklorne i revolucionarne tradicije, ali i zdravstvena prevencija, primjerice putem klubova tlakaša, promicanjem samopregleda žena ili edukacijom majki, a sve usklađeno s akcijom Svjetske zdravstvene organizacije pod nazivom Zdravlje svima do 2000. godine. Do tada je, tijekom sljedećih samo četrnaest godina, vođeno socijalističkim humanizmom, i društvo trebalo postati boljim:

„U sadašnjim materijalnim uvjetima, kad standard ljudi pada, kad se teže rješavaju brojni ljudski problemi, kad sve te okolnosti vješto iskorištavaju neprijatelji socijalizma, još se jače nameće potreba upornog ostvarivanja ustavnih prava i dužnosti građana i na toj osnovi razvijanja humanističke kulture. [...]

Na njima [organizacijama i društvima] je [...] da u svakoj prilici čovjek iskazuje svoje prijateljstvo, svoju brigu i svoje poštovanje prema drugom čovjeku, u skladu sa socijalističkim moralom i ustavnim opredjeljenjima socijalističkog samoupravnog društva.“⁸²⁷

Ni zadaci vezani za društveno-ekonomske odnose nisu bili lišeni pozivanja na moral socijalističkoga čovjeka jer ni u ekonomiji nije smjelo biti „uskogrudnosti, ličnih i sebičnih interesa“.⁸²⁸ Vrijeme

⁸²⁶ Isto, 8.

⁸²⁷ Isto, 38-39.

⁸²⁸ Isto, 49.

poboljšavanja komunalnoga standarda uglavnom ulaganjem dobrovoljnoga rada, novčanih davanja putem samodoprinosu i samoupravnim udruživanjem sredstava trebalo je ostaviti prošlosti. Od 1986. nadalje očekivalo se nešto što se može nazvati samozapošljavanjem samoupravljača. Riječ je o razvoju maloga poduzetništva, odnosno sve češće spominjane „male privrede“, primjerice otvaranjem kemijskih čistionica, praonica, obrtničkih radionica, držanjem dopunske nastave (instrukcija) ili prikupljanjem sekundarnih sirovina, što se među građanima obično svodilo na stari papir. Krizne godine i najave reformi jačale su potrebu za radnim mjestima i zaradom:

„U mjesnim zajednicama koje su riješile životne probleme ljudi (npr. voda, struja, uređeni putevi, škole, ambulante i dr.), ulaganja treba usmjeravati u oblasti koje mogu da stvaraju dohodak i omogućće brže zapošljavanje.“⁸²⁹

PAMZ je nadalje predlagao provođenje raznih malih akcija poput organiziranja rekreacije na selu, higijenskih aktivna u školama ili promicanja potrebe za protupožarnim aparatom u svakom kućanstvu. O sigurnosti od neprijatelja i prirodnih nepogoda i dalje su brinuli autori planova općenarodne obrane i društvene samozaštite – dokumenata koji su podrazumijevali uvijekbavanje suprotstavljanja neprijateljskom napadu, pravovremeno uzbunjivanje, zbrinjavanje u skloništa, povećanu budnost tijekom turističke sezone, sprječavanje požara i prometnih nesreća. Više uspješnih zaštitnih akcija povećavalo je mogućnost osvajanja nagrade u natjecanju s ostalim mjesnim zajednicama.

Dug je bio popis potpisnika Dogovora o organiziranju i sprovođenju PAMZ-a koji je na saveznoj razini obuhvaćao najširu lepezu organizacija naglašavajući time raznolikost aktivnosti koje su trebale sezati sve do mjesnih zajednica: Savezna konferencija SSRNJ, unutar nje posebno KRMZJ, Konferencija za pitanja društvenog položaja žena, Jugoslavenska konferencija za socijalne djelatnosti i Savjet za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine, potom omladinska i boračka organizacija, SKGOJ, Savezni sekretarijat za narodnu obranu, Savez organizacija za odgoj i brigu o djeci, Savez organizacija za tehničku kulturu, Auto-moto savez, Zadržni savez, Crveni križ, Turistički savez, Savez rezervnih vojnih starješina, Vatrogasni savez,

⁸²⁹ Isto, 49.

Savez za sportsku rekreaciju i tjelesni odgoj Partizan, Savez društava za unapređenje ishrane naroda Jugoslavije.⁸³⁰ Potpisnici su između 1986. i 1990. na različite načine sudjelovali u raspravama o društvenoj reformi jačajući ili minirajući šanse za njezin uspjeh. Rezultat je bio takav da su rijetke organizacije s popisa po isteku PAMZ-a imale političku i društvenu težinu iz vremena njegova donošenja.

Pepeo i snovi

„A nekada je bila čast čak i pozive raznositi, čega se danas i djeca libe“, izjavio je u rano proljeće 1990. Oreste Franković, predsjednik labinskoga Vijeća mjesnih zajednica razočarano komentirajući radnu motivaciju delegata i aktivista.⁸³¹ U nedalekom Potpićnu, u istoj općini, kao opće obilježje sustava pokazivala se navika da „sasvim banalne stvari do besmisla zakompliciramo“, dok je nešto sjevernije i preko ruba Istre, na području riječke općine, Dušan Kiković kao predsjednik Skupštine MZ Kastav tvrdio da su mjesne zajednice postale „posljednja rupa na svirali“ jer njihove „odluke može suspendirati gotovo svaki općinski službenik i zato dolazi do mnogih nelogičnosti i promašaja, kako u razvoju infrastrukture tako i u radu komunalnih službi“. ⁸³² I ne samo to jer u riječkim su mjesnim zajednicama početkom 1990. uočavali štošta što bi trebalo izmijeniti i popraviti.⁸³³ Motivacija građana je opadala, nezadovoljstvo raslo, volonteri su bili umorni, čini se baš kao i lokalni komunisti pa su neki očekivali da će politički pluralizam oživjeti društveno-političku učmalost. „Stari problemi i nove nade“ stvarali su među aktivistima ozračje u kojem su se na temelju dotadašnjeg iskustva tražila bolja rješenja: više novca, više ovlasti, više usmjerenosti na građane i konkretne potrebe. Iskustva u raznim riječkim mjesnim zajednicama, posebno onim prigradskim, povezivala je nemoć u rješavanju komunalnih problema i želja aktivista da više ne budu u „ulozi demagoga“ koji ne mogu ispuniti obećanja.⁸³⁴ U MZ Kraljevica zbog industrijskoga zagađenja željeli su ekološki referendum, MZ Hreljin prečesto

⁸³⁰ Isto, 128.

⁸³¹ „Što donosi budućnost?“, *MZ*, 1990., 4.

⁸³² „Aktivisti kao menedžeri“, *MZ*, 1990., 5-6; „MZ Kastav: Razmišljanja jedne tipične prigradske MZ“, *MZ*, 1990., 2.

⁸³³ „Samoupravna praksa: Rijeka“, *MZ*, 1990., 2.

⁸³⁴ „MZ Kastav: Razmišljanja jedne tipične prigradske MZ“, *MZ*, 1990., 2.

je bila nemoćna pred općinom, u MZ Drenova bunili su se protiv zaobilaženja njihovih odluka.

„MZ je daleko češće u poziciji da u ime građana moli da se nešto riješi, nego što sama može probleme rješavati. Zato i gubi autoritet od mještana.“⁸³⁵

„Međutim, ono čime smo posebno nezadovoljni je nedovoljno uvažavanje mišljenja MZ, iako su ga općinski organi prethodno tražili. Stoga bi bilo bolje da se MZ ili ništa ne pita ili da se njihove odluke zaista poštuju.“⁸³⁶

Nešto dalje od sjevernoga Jadrana stanje je bilo slično. Analiza sačinjena u zagrebačkoj Općini Medveščak, inače prosječnoj po aktivnostima, 1987. pokazala je da mjesne zajednice ondje ne ostvaruju svoju ulogu, nemaju utjecaj na odlučivanje, SO nije im prenosila svoje nadležnosti, opadao je broj aktivista, nedostajalo je omladinaca i komunista iz radnih organizacija, financiranje je bilo nedostаточно, pravni status zaposlenih u mjesnim zajednicama nije bio riješen, nije bilo povezivanja s OOUR-ima, ni stručnjaka za ONO i DSZ.⁸³⁷ U lipnju 1988. ova se analiza u *Mjesnoj zajednici* našla uz komentar sjednice CK SKJ gdje je tema bilo i krizno stanje na Kosovu te poticanje na suradnju s tamošnjim mjesnim zajednicama. Analizu iz Zagreba nije bilo teško dobiti, no stanje na Kosovu, u uvjetima „kontrarevolucije“, moglo se samo s visine procijeniti:

„Ako takvi i slični problemi egzistiraju u većini općina i mjesnih zajednica u zemlji onda i nije teško pretpostaviti da su takvi problemi još daleko zaoštreniji u mjesnim zajednicama SAP Kosova. [...] Treba reći da bi možda bili izbjegnuti ili da bar ne bi eskalirali u takvom drastičnom obliku mnogi problemi na Kosovu da MZ nisu i u toj pokrajini bile gurnute na margine društvenog života i odlučivanja...“⁸³⁸

Lokalni su to odjeci novoga društveno-političkog stanja i rasprava koje su se krajem osamdesetih vodile unutar Saveza komunista, SSRN-a i drugih organizacija s namjerom poboljšavanja formule za

⁸³⁵ „MZ Hreljin: Proširiti nadležnosti MZ“, *MZ*, 1990., 2.

⁸³⁶ „MZ Drenova: Status gradski – problemi prigradski“, *MZ*, 1990., 2

⁸³⁷ „Višestruko negativne posljedice potiskivanja MZ na periferiju društvenog odlučivanja“, *MZ*, 1988., 8-9.

⁸³⁸ Isto.

djelovanje mjesnih zajednica unutar sustava društvenoga samoupravljanja, a potom i osiguravanja njihova opstanka nakon što je postalo jasno da sustav nestaje i da nastupa razdoblje političkoga pluralizma. Iskustva na temelju kojih se razgovaralo o društvenoj reformi i ustavnim amandmanima temeljila su se na niti 15-godišnjoj praksi djelovanja mjesnih zajednica unutar delegatskoga sustava i sustava udruženoga rada, ali i na prethodnom razdoblju u kojem se od kraja pedesetih i početka šezdesetih društveno samoupravljanje spuštalo prema mjestu stanovanja. Primjerice, pri analizi četverogodišnje primjene hrvatskoga Zakona o mjesnim zajednicama, u Predsjedništvu je RK SSRNH 1987. istaknuto da razvoj zaostaje i da sustav, koji je samo formalno delegatski, zastaje na izboru delegata.⁸³⁹ Članovi Predsjedništva smatrali su da se mjesna zajednica razvijala kao „odvojena zajednica“, ponekad suprotstavljena OUR-ima i SIZ-ovima, i uglavnom kao „teritorijalna zajednica“ i „zajednica potrošača“, a nedovoljno kao „samoupravna zajednica“ i „zajednica radnika“.

Koje su bile glavne zamjerke u raspravama širom Jugoslavije? Možda bi se najbolje mogle sažeti na nepoštivanje ustavnih i zakonskih odredbi o mjestu i ulozi mjesnih zajednica u sustavu, što se u praksi pokazivalo kao gušenje i marginalizacija mjesnih zajednica te dokidanje samoupravnih prava radnih ljudi i građana. Sastavljanje popisa uključivalo bi gubitak ugleda i omalovažavanje, otud i pad entuzijazma delegata, aktivista i građana, a s druge strane opterećivanje administrativnim obavezama uz slabu podršku općinskih stručnih službi, pretjeranu normiranost i organiziranost, paralelizam raznih tijela i monotipnost sukladno kojoj je svaka mjesna zajednica trebala iznijeti teret osnovnih zadataka. A bile su različite pa dok su se neke bavile kanalizacijom, druge su si mogle priuštiti širenje mreže kabelaške televizije.⁸⁴⁰ I mučilo ih je kopnjenje interesa među mlađim naraštajima pa su u vodstvu znali zavapiti: „kamo sreće da imamo onoliko mladih koliko ima penzionera“.⁸⁴¹ I bile su nemoćne pred šumom propisa i povezanošću s oko šezdeset zakona koje je trebalo primjenjivati, „i sada mi hoćemo da narod pozna je to, to

⁸³⁹ „Što koči razvoj mjesnih zajednica“, *MZ*, 1987., 7.

⁸⁴⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁸⁴¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9142, Predsjedništvo RK, Magnetofonski zapisnik sjednice, 30.6.1987.

je nemoguće poznavati, to čak ni pravnici ne znaju sve“.⁸⁴² Propis manje bio je u Bosni i Hercegovini gdje nije postojao Zakon o mjesnim zajednicama i gdje, žalili su se ondje, uopće nije bilo „nikakve društvene norme prema kojoj bi se svi odnosili respektabilno i sa uvažavanjem“ pa se odlazilo u krajnosti, od pretjeranoga normativizma do toleriranja zakonskih rupa.⁸⁴³ Dodatni problem u Hrvatskoj i dalje je bila veličina jedinica i njihovo povezivanje radi mogućega smanjivanja troškova i olakšavanja djelovanja. A općina im je radi štednje oduzimala novac za papir, grijanje, električnu energiju, telefon, čak i pretplatu na list *Mjesna zajednica*.⁸⁴⁴ U lošem planiranju ili neočekivanoj besparici bilo je i vrtića izgrađenih samodoprinosom, no i dalje zaključanih jer nije bilo novca za njihovo redovito financiranje.⁸⁴⁵ Mnoge mjesne zajednice uopće nisu bile u stanju izgraditi primjeren prostor za svoj rad i okupljanje delegacija, što se ponavljalo i s onima iz četvrtoga delegatskog izbornog ciklusa na koji je red došao 1986. godine.

Jači angažman općina i SIZ-ova tu je izostajao, a očekivalo se da će oni prionuti „u najmanju ruku – jednakom odgovornošću i brigom koju iskazuju u osiguravanju uvjeta rada i izvršnim i upravnim organima i stručnim službama skupština“.⁸⁴⁶ K tome, pozivi i materijali delegatima i dalje su stizali prekasno ili nikada.⁸⁴⁷ U tome su opet zakazivali općinari. Uskakali su, međutim, u polje samodoprinosa i referendumu potiskujući mjesnu zajednicu koja, procijenjeno je tada, „istinski odlučuje jedino o samodoprinosu“, a to je pitanje na koje se uglavnom svelo referendumsko, izravnodemokratsko odlučivanje.⁸⁴⁸ Općenito je mnogo gorčine bilo upućeno na račun općine, što zbog njezina odnosa prema mjesnoj zajednici što zbog tretiranja građana. Pojave u ponašanju općine „zbunjuju i zabrinjavaju“, zabi-

⁸⁴² Isto; „Reforme nova šansa za MZ“, *MZ*, 1989., 7-8.

⁸⁴³ „Prijedlog: skupština MZ – jedina delegacija u MZ“, *MZ*, 1988., 1.

⁸⁴⁴ „Bez aktivnog odnosa SSRN doći će do daljeg potiskivanja MZ na margine sistema“, *MZ*, 1988., 10.

⁸⁴⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9142, Predsjedništvo RK, Magnetofonski zapisnik sjednice, 30.6.1987.

⁸⁴⁶ „Tko je odgovoran za osposobljavanje četvrte generacije delegacija i delegata MZ“, *MZ*, 1986., 10.

⁸⁴⁷ „Prijedlog: skupština MZ – jedina delegacija u MZ“, *MZ*, 1988., 1.

⁸⁴⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Samoupravljanje u MZ i nacrti amandmana na Ustav SFRJ (teze), 1988.

lježeno je 1987., a tri godine kasnije ona je kao „samodovoljna minidržava“ izrasla u nešto „nemoguće“. ⁸⁴⁹ Ta „birokratska etatiistička struktura“ prisiljavala je građane da do svojih prava dolaze „na ponižavajući način“ pa oni „mole, čekaju pred vratima referenata, pred šalterima“. ⁸⁵⁰ Iz proširene protuopćinske, protuetatiističke i protubi-rokratske perspektive bio je to „krajnje cinički odnos organa uprave prema ljudima i MZ, koji su do sada mogli samo moliti da se njihove odluke poštuju“. ⁸⁵¹ Međutim, ni poštivanje odluka ni pravnih normi nije uvijek bilo slučaj jer je birokracija nalazila način kako učiniti po svome.

„Pa ti radni ljudi kada nešto odluče u svom interesu, a nije na štetu društva, onda bi to trebalo da ima obaveznu ulogu. A to nema ni jednim propisom.“ ⁸⁵²

„Tako se korumpira naša uprava i u narodu je sasvim jasno mišljenje da se sve u upravi može kupiti i da nema ni jedne stvari koja nije roba. Koja se za paru ne može dobiti. [...] Zna se čak i cijene određenih usluga i u dinarima i u devizama.“ ⁸⁵³

Nisu to sve nedaće s nesavjesnim općinarima koje su bile zamijećene krajem osamdesetih. Kako se u mnogim sredinama oslabljeno tkivo mjesnih zajednica nije ni moglo ni znalo nositi s predviđenim zadacima u upravljanju zajedničkim potrebama, prostor su zauzimale druge strukture dodatno slabeći načete mjesne zajednice, no jačajući pojedince kojima su nove prakse i odnosi bili od koristi. Mogao je to biti netko iz vodstva mjesne zajednice, istaknuti dužnosnik s više razine vlasti, zaslužni građanin, lokalni obrtnik, tko god je uspijevaao nastupati u ulozi mjesnoga gospodara, ali nevine nisu bile ni općine ni SIZ-ovi. Nepoštivanje zakona, zlorabu ovlasti, karijerizam, nepotizam, korupciju, manipulacije, veze i poznanstva, nacionalnu i vjersku netrpeljivost Hrženjak i Tomac otvoreno su komentirali.

„Ima slučajeva da su rukovodstva nekih mjesnih zajednica (političkih i drugih društvenih organizacija u njima) manipulirana sa stra-

⁸⁴⁹ „Kako prevladati zastoj samoupravljanja u MZ (II)“, *MZ*, 1987., 11; „Menedžeri i u općini“, *MZ*, 1990., 4; „S kakvom općinom u Evropu?“, *MZ*, 1990., 4.

⁸⁵⁰ „Neka načelna i otvorena pitanja reforme komunalnog sistema“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁵¹ „Veća ovlaštenja mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1989., 12.

⁸⁵² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9142, Predsjedništvo RK, Magnetofonski zapisnik sjednice, 30.6.1987.

⁸⁵³ Isto.

ne pojedinaca koji na osnovi 'zasluga' iz prošlosti, sadašnje političke funkcije ili svoje ekonomske snage 'gazde' u naselju, vuku mjesnu zajednicu na liniju svoje lične koristi, pa čak i raspiruju nacionalističke i vjerske strasti na štetu svih ljudi u njoj. Oni, umjesto svih ili velike većine građana odlučuju tko će ostvariti neko pravo, a tko ne. Takvi pojedinci i grupe putem rodbinskih i prijateljskih veza sa sličnima u općini, otežavaju razvoj cijele mjesne zajednice i sprečavaju njeno samoupravno funkcioniranje. Gdje se takve devijacije događaju, mjesne zajednice se ne razvijaju u skladu sa potrebama stanovnika.⁸⁵⁴

„Kad pogledate, ja slučajno sam bio u nekim mjesnim zajednicama, mjesne zajednice na Jadranu koje su si dobile pravo da odlučuju upravo o ovome kome dati kafić, kome gostionu, kome gradilište itd. U nizu mjesnih zajednica imate takve borbe za vlast između grupa gdje su vlast preuzeli gostioničari, ljudi koji imaju ekonomsku moć u tim mjestima, koji faktično postavljaju rukovodstvo mjesne zajednice i Saveza komunista i Socijalističkog saveza i koji ne dozvoljavaju bilo kakvu konferenciju.“⁸⁵⁵

U Dubrovniku su u Socijalističkom savezu primijetili da se stavovi pojedinaca ponekad predstavljaju kao stavovi mjesne zajednice.⁸⁵⁶ Takvi samostalni igrači mogli su okrenuti leđa građanima, udružiti se s općinom ili s kim drugim radi vlastite koristi i probitka. U zagrebačkoj MZ Žitnjak tvrdili su da ima pojedinaca koji se stavljaju u službu općine „što im služi kao odskočna daska za političke funkcije“, da se stav građana u općini „frizira“ te su zazivali poštivanje zakona.⁸⁵⁷ U RK SSRNH primjećivali su da otvaranje poduzetništva povećava prisutnost problema koji se poput novoga virusa uvlače u sustav jer nađe se pojedinac koji nastoji „da progura neko njegov interes i on nudi određenu paricu za neki problemčić da ga riješi mjesna zajednica“.⁸⁵⁸ Umanjenice ovdje mogu ukazivati na težinu pitanja na koje mjesna zajednica uopće može izravno utjecati ili na

⁸⁵⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ u društvenim reformama: MZ i predstojeće ustavne promjene, 4.9.1989.

⁸⁵⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁸⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, OK SSRN Dubrovnik, Informacija o samoupravnoj organiziranost mjesnih zajednica, 7.7.1989.

⁸⁵⁷ „Kakvu mjesnu zajednicu želimo sutra: Više sluha za glas naroda“, MZ, 1989., 10-11.

⁸⁵⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

ublažavanje takvih pojava, no u oba slučaja znak su slabosti struktura koje baš i nisu trebale biti nemoćne u suzbijanju prijestupa kojih je očito bilo. U nekom je rekonstruiranom modelu općina, odnosno općinski službenik također za neki vlastiti interes, mjesnoj zajednici mogla prepustiti obavljanje određenih poslova, primjerice dodjeljivanje lokala u društvenom vlasništvu. Gostioničar pritom bude brži, umreženiji ili izdašniji u nagradi od mesara te susjedstvo umjesto mesnice dobije gostionicu, a lokalna osoba za vezu korist za sebe koja se javnosti, ako do toga baš dođe, vjerojatno može prikazati i kao dobrobit za zajednicu. U skladu je to s upozorenjima na djelovanje izvan javnog i službenog okruženja – uz kavu, možda baš u spornoj gostionici, telefonom ili u privatnom razgovoru – gdje spletkari dogovaraju scenarij te „pripremljeni onda dolaze na sastanak ili sednicu gde jedinstveno nastupaju za uvažavanje svojih dogovora, ometajući na razne načine donošenje drukčijih rješenja“.⁸⁵⁹ Nazvano je to „otuđenim“ (skrivenim, neformalnim) centrima moći“ koji su postajali mjesta stvarnoga donošenja odluka te degradirali samoupravljanje.⁸⁶⁰

Zaključak o postojanju „nelegalnih, neformalnih, paralelnih centara odlučivanja“ u mnogim općinama te o mjesnim zajednicama koje ne ostvaruju svoju ustavnu i zakonsku ulogu i nemaju dovoljan utjecaj na delegate bio je rezultat rasprava na raznim razinama, u određenoj mjeri i dio izvještaja o stanju u zagrebačkoj Općini Medveščak.⁸⁶¹ Upravo o takvim odnosima izvijestila je Konferencija SSRN ZO Osijek optužujući ne pojedince već SIZ-ove u Slavoniji i Baranji da su postali „osamostaljeni centri moći“ koji samovoljno raspodjeljuju sredstva jer u njima ne funkcionira delegatski sustav i mjesne zajednice im nisu ravnopravni partneri.⁸⁶² Drugim riječima, ponašali su se „kao svojevrsna vlast nad ljudima“.⁸⁶³ Udaljavanje SIZ-ova primijećeno je i ranije, dakle manje konzultacija s delegati-

⁸⁵⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Metode za samoupravljanje u mesnoj zajednici (Miloš Ćirić, Slavko Podmenik), 1988.

⁸⁶⁰ Isto.

⁸⁶¹ „Višestruko negativne posljedice potiskivanja MZ na periferiju društvenog odlučivanja“, *MZ*, 1988., 8-9.

⁸⁶² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Kritička analiza ostvarivanja ustavne funkcije MZ u općinama regije Slavonije i Baranje, 1987.

⁸⁶³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Samoupravljanje u MZ i nacrti amandmana na Ustav SFRJ (teze), 1988.

ma i sve više inicijativa koje su dolazile izvan delegatskoga sustava.⁸⁶⁴ Međutim, i delegati su ponekad bili bliži tijelima vlasti nego vlastitoj bazi pa su se interesi građana teško probijali i bivali su „poništeni snagom birokratske moći pojedinaca, ili pojedinih struktura“, kao je to u SK SSRNJ iznio Marjan Rožič.⁸⁶⁵ U proljeće 1990. Tomac je o urušavanju samoupravnoga socijalizma iznutra na razini lokalne samouprave zaključio:

„Pod firmom razvoja samoupravljanja sedamdesetih smo godina decentralizirali državu, a samoupravne institucije pretvorili u paradržavne institucije. [...] Jednopartijski sistem upropastio je sve velike ideje samoupravljanja i neposredne demokracije, a onim strukturama, koje su nas dovele u sadašnje stanje, ove su tendencije dobro došle da samoupravljanje proglase glavnim krivcem za našu krizu. Ti, koji su upravo u ime samoupravljanja godinama donosili odluke, ilegalno, u jednom paralelnom sistemu, sada traže da se samoupravljanje i formalno ukine i da se njihov sistem ozakoni.“⁸⁶⁶

Moguće da su među takvima iz paralelnih sustava bili i oni koji su početkom 1990. tražili radikalnu reformu i za koje je mjesna zajednica bila „anakrona institucija ‘neefikasnog kardeljevskog sistema’“.⁸⁶⁷ Bilo je tada sociologa koji nisu negirali emancipatorski karakter samoupravljanja, ali jesu tvrdili da je jugoslavenski samoupravni socijalizam promašaj s „konstrukcijskom greškom“, sustav neprilagođen stvarnim ljudima koji se krivo pouzdao u ljudsku motivaciju: „Ukratko, očekivati da će samoupravljanje cvasti u autoritarnoj političkoj kulturi jednako je realno kao i očekivati da će na saharskom pijesku rasti pšenica!“⁸⁶⁸ Sociolozi su također ocjenjivali da se u proturječnom jugoslavenskom modelu delegatski sustav kao zamjena za predstavnički „pretvorio u vlastitu suprotnost“ i „pseudopredstavnički sistem“ s naraslim birokratskim mehanizmom, iako sama „ideja samoupravnosti nije utopijska, već njoj pripada budućnost“.⁸⁶⁹

⁸⁶⁴ „Nužne promjene u praksi“, *MZ*, 1987., 3.

⁸⁶⁵ „Hoćemo li SSRN razvijati kao skup institucija ili kao demokratski pokret naroda“, *MZ*, 1989., 5.

⁸⁶⁶ „Menedžeri i u općini“, *MZ*, 1990., 4.

⁸⁶⁷ „Ukidanje MZ skup je eksperiment“, *MZ*, 1990., 2.

⁸⁶⁸ Županov, Josip, „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao*, 4, 26, 1989., 34.

⁸⁶⁹ Cvjetičanin, Veljko, „Proturječja i unutarnje granice jednog političkog modela. Partija, država i samoupravljanje u Jugoslaviji“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 22, 1991., 275-292.

Povrh toga, ne ulazeći u odnos prema reformi i buduće pozicioniranje pojedinaca, zanimljivo je čuti i glasove iznutra koji su ne samo bili kritični nego i na sebe ili drugove svaljivali krivnju za neuspjeh, predbacivali si ono što su činili te se čak posipali pepelom smatrajući da su grijeshili. Tomac je 1988., promovirajući svoju i Ribičićevu knjigu, pozvao sve aktere na progovaranje o „vlastitim greškama i neaktivnosti“, što bi, smatrao je, bilo korisnije od „paušalnih kritika“ i istupa pojedinaca koji „pod firmom demokracije ili apsolutne demokracije propagiraju stihiju ili anarhiju“. ⁸⁷⁰ Iz Slovenije su, motivirane shvaćanjem o prenormiranosti i preorganiziranosti, stizale primjedbe o prevelikoj zahtjevnosti postojećega modela: „Preterivali smo sa sadašnjom koncepcijom, kao da su ljudi zainteresovani za sva pitanja u društvu...“ ⁸⁷¹ Jedan od naglasaka rasprave u Sekciji za razvoj mjesnih zajednica pri RK SSRN Srbije bila je preporuka da u reformi treba odbaciti sve ono što nije bilo potvrđeno u praksi. ⁸⁷² Na tom tragu u Valjevu su u OK SSRN tvrdili da se reformom u smjeru demokratske i utjecajne mjesne zajednice iz njezina „bića [...] izostavljaju [...] mnoge zablude koje život i praksa nisu potvrdili“, što će joj vratiti „sada nedostajuću ‘dušu’“. ⁸⁷³ Kolege iz iste organizacije u Vinkovcima su, iako svjesni da je komunalni sustav bio „među svjetlijim točkama“, zaključili da mogućnosti mjesnih zajednica nisu bile dovoljno iskorištene i da bi to trebalo postići ubuduće, ali bez starih tereta jer „većina građana smatra neminovnim raskidanje sa ideologiziranim nadomjescima stvarnog odlučivanja o pitanjima od zajedničkog interesa“. ⁸⁷⁴ Društveni savjet za društveno-politički sistem Općine Osijek zagovarao je da i mjesna zajednica mora biti predmet opće društvene reforme jer ne udovoljava potrebama građana:

„Savjet konstatira da za realizaciju ustavnog koncepta mjesne zajednice nikad nisu bile stvorene potrebne organizacijske, kadrovske i materijalne pretpostavke. Ostvaren je nesrazmjer poslova i zadataka koji su povjereni mjesnoj zajednici i potrebnih pretpostavki za nji-

⁸⁷⁰ „Ustavni amandmani i MZ“, *MZ*, 1988., 1.

⁸⁷¹ „Mesna zajednica ostaje jedan od osnova sistema“, *MZ*, 1989., 3.

⁸⁷² „Podsticati dalji razvoj mesne zajednice“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁷³ „Reforme nova šansa za MZ“, *MZ*, 1989., 7-8; „Izgradnja moderne, demokratske i uticajne mesne zajednice“, *MZ*, 1989., 7-8.

⁸⁷⁴ „Osigurati veću ekonomsku i stručnu podršku MZ“, *MZ*, 1990., 1.

hovu realizaciju. Praksa nikada nije dosegla zakonom koncipirana rješenja, tako da se ne može tvrditi da je norma bila zapreka razvoju, prije su to bile realne mogućnosti. Stoga se u reformi otvara pitanje – reformirati normativno ili stvarno stanje? Mjesna zajednica, kako je ona u praksi realizirana, više nije u stanju odgovoriti naraslim potrebama.⁸⁷⁵

Lokalna stajališta, barem u svojem zapisanom obliku, uvelike su slijedila teze koje su stizale s viših razina. Čak i s najviših poput CK SKJ iz kojeg je u zadnjim mjesecima njegova postojanja, među ostalima, stigla teza o odbacivanju „normativističko-birokratskog nasilja nad životom“ kojom je zapravo samoocijenjen dotadašnji rad komunisti i njihove vlasti.⁸⁷⁶ Ovakvom partijskom buđenju u vlastitom pepelu poneki gram težine dodao je i SKGOJ čiji viši savjetnik Radišav Drobnjak nije propustio spomenuti da se ta organizacija desetljećima zalagala za otvoreni fleksibilni, a ne monotipski model lokalne samouprave, za racionalan i efikasan sustav u kojem građanin u mjesnoj zajednici može platiti porez, dobiti potvrde i osobne isprave:

„Delegatsko-skupštinski sistem kao koncept nije se u praksi potvrdio ni ostvario. Nije doprineo većem i neposrednijem učešću ljudi u upravljanju društvenim poslovima u vršenju vlasti, naprotiv, doprineo je udaljavanju delegatsko-skupštinskih institucija od čoveka i zatvorio ih u formalne i neformalne oblike delegacije, koordinacijska tela, konferencije i sl. u čemu je carovala privatizacija, monopol i birokratski odnos prema građanima.“⁸⁷⁷

Također racionalan i efikasan sustav uređen po mjeri čovjeka koji ostvaruje svoj puni potencijal te mjesnu zajednicu kao dio državne vlasti zastupao je Miroslav Kirinčić u svojim tezama koje su stigle iz SSRNH. Predvidio je preorijentaciju na pojedinca koji neće biti dio ideologije socijalističkoga samoupravljanja pa u novom sustavu neće biti ni „poznate pojave anonimnosti, otuđenja, indiferentnosti prema lokalnim pitanjima“.⁸⁷⁸

⁸⁷⁵ „Reforme MZ nemoguće je provesti izvan koncepta društveno-političkog sistema u cjelini“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁷⁶ „Reformom eliminirati etatičko-birokratske, formalne i neformalne monopole“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁷⁷ „Reforma komunalnog sistema i ustavne promene“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁷⁸ „Mjesne zajednice u društvenoj reformi“, *MZ*, 1989., 6.

„Razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema u nas temeljio se uglavnom na organizaciji kolektiviteta, a ne organiziranih građana. Otuda se i pojedinac mogao izražavati u institucijama političkog sistema samo kroz kolektivitet uz svojevrsno posredništvo koje je ideološki, normativno, pa potom i u praksi uvijek mišljeno kao društveni katalizator s imanentno socijalističkim i samoupravnim kriterijima i sadržajima. Takav je kolektivitet npr. i mjesna zajednica odnosno njezine delegacije putem kojih se je građanin mogao predstaviti svojim interesima i inicijativama u skupštinama. [...] Ustupivši interes i inicijative građanina, pojedinaca u kolektivitet, izgubio se ne samo ogroman potencijal ljudi kao pojedinaca već se i odgovornost za ostvarivanje pojedinačnih interesa i potreba na taj način prebacila na kolektivitete.“⁸⁷⁹

Međutim, pored kritike, samokritike, poništavanja i prevrednovanja dotad učinjenoga, postojali su izvještaji o uspjehu, bljeskovi povjerenja u mjesne zajednice okruženi morem dvojbi. Mnogi tako intonirani članci u listu *Mjesna zajednica* 1989. i 1990. ponavljaju staru matricu o izgrađenom, obavljenom i dogovorenom te po malo čemu daju naslutiti prijelomnost godina kada su objavljeni. Takve vijesti, kao zamrznute u netom proteklom vremenu, češće su dolazile iz Bosne i Hercegovine i Srbije, posebno Vojvodine. Ondje su pančevačke mjesne zajednice baš bile „u zenitu svoje aktivnosti“, delegati su bili mnogo aktivniji no ranije i djelovali su sukladno mišljenjima MZ i delegacija, a potpisan je bio i društveni dogovor o zaštiti okoliša.⁸⁸⁰ U MZ Temerin bili su ponosni na bratstvo i jedinstvo Mađara i Srba, na radne uspjehe i uspješne investicije te na plaće veće od pokrajinskoga prosjeka.⁸⁸¹ U Izvršnom vijeću SO Sombor smatrali su da će radi zadovoljavanja zajedničkih potreba „mesne zajednice još dugo postojati, sa ovom, ili nešto drugačijom fizionomijom“. ⁸⁸² Južnije u Srbiji, u MZ Ovčar Banja u Općini Čačak i dalje su baš kao „porodica u malom“ – dakle i bliskije no u proširenoj obitelji – djelovali „svi oni koji u njoj žive i rade, od pionira do penzionera“. ⁸⁸³ Na zbližavanju i već poznatoj humanizaciji odnosa radilo se i u Za-

⁸⁷⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze (Kirinčić), 12.6.1989.; usp. „Mjesne zajednice u društvenoj reformi“, *MZ*, 1989., 6.

⁸⁸⁰ „Samoupravna praksa: Pančevo“, *MZ*, 1989., 12.

⁸⁸¹ „Samoupravna praksa: Temerin“, *MZ*, 1990., 1.

⁸⁸² „MZ će u Somboru još dugo postojati“, *MZ*, 1990., 4.

⁸⁸³ „Samoupravna praksa: Ovčar Banja“, *MZ*, 1989., 10-11.

grebu gdje je četrnaest mjesnih zajednica Općine Medveščak, iste one u kojoj štošta nije funkcioniralo, od 1986. održavalo redovite razgovore s općinskim vodstvom zahvaljujući inicijativi Slavice Osmanagić, predsjednice OK SSRN, koja je bila uvjerena da se „puls“ građana „može osjetiti samo u razgovorima i unapređenjem međuljudskih odnosa kroz neposredni kontakt s njima“.⁸⁸⁴ Na sjeveru Hrvatske, u devet sela međimurske MZ Martin na Muri o povratku pridjeva „sveti“ u svoj naziv nisu razmišljali, aktivnosti su zajednički dogovarali i izvršavali te obećavali: „tako ćemo raditi i u buduću“.⁸⁸⁵ Zadovoljstva s učinjenim bilo je i u drugim krajevima. Gojko Vukadinović iz Sekretarijata Sekcije za razvoj mjesnih zajednica pri RK SSRN BiH smatrao je da je mjesna zajednica nužna, da je ostvarila rezultate kao „stabilan faktor samoupravnih odnosa“ i da „u njoj nema nacionalizma“.⁸⁸⁶ U Općini Prijedor, na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine, imali su Radnu zajednicu mjesnih zajednica kao pouzdan servis koji je još od 1978. obavljao sve administrativne i knjigovodstvene poslove za upola manji trošak no raniji honorari.⁸⁸⁷ Sedam je zaposlenih radilo u sjedištu, a 45 po mjesnim zajednicama kao profesionalni tajnici, bili su sindikalno organizirani, imali su svoja druženja i izlete. S obzirom na uspjehe u komunalnim poslovima – asfaltiranje, uvođenje telefona, toplifikaciju svih društvenih stanova i stotinu i pedeset kuća, obnovu niskonaponske mreže i društveni dom – u MZ Prijedor III bili su zadovoljni i smatrali su da je mjesna zajednica opravdala svoje postojanje, a i dalje su se radovali susretima sa zbratimljenim mjesnim zajednicama Siget iz Novog Zagreba i Pionir iz Novog Beograda. Iako su se pitali kako će se odviti reforma, u prijedorskoj MZ Gomjenica bili su uvjereni da mjesne zajednice neće izgubiti na značenju, a Fahrudin Bahtić, četvrtu godinu tajnik Skupštine MZ Ćela, bio je stava da će potreba za njima i dalje postojati te zahvalan sugrađanima koji su pokazivali razumijevanje za dodatna izdvajanja u vrijeme ekonomske krize. U Pridjelu Gornjem, u bosanskohercegovačkoj Općini Doboj, sažimajući rezultate mogli su reći da imaju vrijednu omladinsku radnu

⁸⁸⁴ „Most zbližavanja općine i građana“, *MZ*, 1989., 4.

⁸⁸⁵ „Mjesni praznik – smotra radnih dostignuća, ali i donošenja novih planova“, *MZ*, 1989., 9.

⁸⁸⁶ „Organizovati rasprave u toku novembra“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁸⁷ „Lokalne zajednice za primjer: Prijedor“, *MZ*, 1990., 5-6.

brigadu koja je zaslužila organizirani odlazak na more, da objavljuju informativni bilten, da su uspješno proveli samodoprinos te postali suvremeno naselje:

„Nekadašnji blatnjavi prolazi između kuća preobrazili su se u uredne asfaltirane ulice, nestalo je smeća iz šumaraka i sa obale Usore (odvozi se na dobojsku deponiju), većina domaćinstava priključena je na vodovodnu i kanalizacijsku mrežu, a zvonjava telefona sasvim je uobičajen zvuk u 164 od 287 postojećih obiteljskih kuća.“⁸⁸⁸

Na priču o dotadašnjim uspjesima u okviru već uhodanih mehanizama društvenoga samoupravljanja nadovezivalo se i nešto novoga – otvaranje novim gospodarskim odnosima uz nadu da će poduzetnički duh ubrzati razvoj lokalne sredine. Nedaleko od Zagreba, u Sesvetama su početkom 1990. tamošnje 43 mjesne zajednice, mnoge s nizom neriješenih problema, zbog manjka kadra i financiranja razmišljale o reorganizaciji, no nade je budile i prva „zona male privrede“.⁸⁸⁹ I dalje su bili ponosni na svoju 17-godišnju suradnju s Grockom u Srbiji, obilježenu karavanom prijateljstva i međusobnim posjetima. Bosanska MZ Kakmuž kraj Gračanice, smještena uz prugu Doboj-Tuzla i zagađenu rijeku Spreču, mogla se osloniti na efikasan općinski servis mjesnih zajednica i mjesni ured pa nije morala zapošljavati profesionalce, a aktivisti su se, uz punu podršku lokalnih komunista, mogli okrenuti „pravim životnim problemima“ i u tome biti uspješni.⁸⁹⁰ Gradnju mosta potpomogla je JNA u ozračju „druženja i razvijanja prisnih odnosa vojnika i mještana“. Iako industrijski kraj, zbog termomineralnih i alkalnih voda turizam su vidjeli kao „industriju budućnosti“, a u jugoslavenskoj privrednoj reformi „priliku za afirmisanje poslovnosti“. U mjestu Žepče, na području istoimene nerazvijene srednjobosanske općine, ponosili su se dobrosusjedskim odnosima i uvodili telefonske linije te, pozivajući se na zajedništvo, razvijali tek u svibnju 1989. uspostavljenu suradnju sa zbratimljenom MZ Mužlja iz vojvođanske Općine Zrenjanin priželjkujući da ona „postane obrazac za rješavanje jugoslavenske krize“.⁸⁹¹ Mnogo su očekivali od privatnih ulaganja.

⁸⁸⁸ „Samoupravna praksa: Pridjel Gornji“, *MZ*, 1989., 12.

⁸⁸⁹ „Samoupravna praksa: Sesvete“, *MZ*, 1990., 1.

⁸⁹⁰ „Samoupravna praksa: Kakmuž Gračanica“, *MZ*, 1989., 1.

⁸⁹¹ „Samoupravna praksa: Žepče“, *MZ*, 1989., 12.

„Kao i svugdje u Jugoslaviji i u Žepču je razvoj male privrede prava hit-tema. Mnogo se od nje očekuje, a postoji i duga tradicija zanatstva na ovom području. [...] Velike se nade polažu u ambicije žepačkih građana na privremenom radu u inozemstvu, da u rodnom mjestu otvaraju privatne radnje, ali i ulažu pare u mješovita poduzeća.“⁸⁹²

Mala privreda, poslovnost, poduzetništvo i privatna ulaganja sve su češće bili dio svakodnevnoga govora najavljujući vrijeme u kojem mjesna zajednica, ako i opstane, neće više biti dio samoupravnoga trokuta i morat će tražiti nove načine suradnje s poduzećima koja će poslovati isključivo slijedeći svoje tržišne interese. Bilo je to u skladu s tezama SKJ koje su se 1989. vodile načelom potpunog odbacivanja dogovorne ekonomije i provođenja reforme u skladu s pravilima tržišnoga gospodarstva.⁸⁹³ Bilo je stajališta, poput Hrzenjakovih, da su usnule mjesne zajednice, njihova zapostavljenost te neprovođenje odluka i inicijativa građana u tom trenutku zapravo odmagale privrednoj reformi i „aktivizaciji tržišnih procesa“, kočile razvoj maloga poduzetništva i zapošljavanje viška radne snage.⁸⁹⁴ Takva perspektiva ipak nije pridonijela većoj važnosti mjesnih zajednica među strukturama koje su promicale poduzetništvo, no popularnost su zato dobivali novi društveni junaci čiji je naziv u javnosti još uvijek bio trostruk – menadžeri, menedžeri, manageri. U Opatiji je u rano proljeće 1990., „na pragu [...] najvećih političkih i ekonomskih promjena koje su u poslijeratnom vremenu izvršene na tlu naše zemlje“, u organizaciji lista *Mjesna zajednica* i Radničkog narodnog sveučilišta Moša Pijade iz Zagreba održano savjetovanje o ulozi menadžera u razvoju općina.⁸⁹⁵ U očekivanju izbora savjetovanje je trebalo poslužiti kao priprema za funkcioniranje lokalne samouprave u prijelaznom razdoblju do donošenja novog ustava. U tom novom vremenu, očekivalo se, „ideološke predrasude“ neće biti važne kao nekada, općinski oci nastupat će „kao najbolji menadžeri“ i trebat će samo paziti da „novi ljudi ne ponove stare greške“. Smiljko Sokol,

⁸⁹² Isto.

⁸⁹³ „Reformom eliminirati etatičko-birokratske, formalne i neformalne monopole“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁸⁹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, 6.6.1989.

⁸⁹⁵ „Menedžeri i u općini“, *MZ*, 1990., 4.

dekan zagrebačkoga Pravnog fakulteta, na savjetovanju je nastupio s tezom da je i ubuduće moguće odlučivati putem samoupravljanja, no ne o svim pitanjima jer se ono pokazalo sporim i neučinkovitim, dok bi menadžeri trebali biti koordinatori razvoja lokalne zajednice.⁸⁹⁶ Čini se da je općeprihvaćeno bilo stajalište o općinarima kao menadžerima koji će privlačiti sredstva i o općini koja kao kakav „ideološki žandar“ ne bi smjela kočiti privatni sektor. Samo koji mjesec kasnije, u Kranjcima kraj Labina u Istri, općini gdje je kvaliteta života mjestimice dosegala „evropski nivo“, već su i uspješnim aktivistima pripisivane osobine menadžera jer izgradili su sve potrebno i još je samo nedostajala „reprezentativna mrtvačnica“.⁸⁹⁷

Usporedbe sa zapadnom Europom i tamošnjim iskustvima u području lokalne samouprave krajem osamdesetih dobivale su sve više na važnosti. Godine 1988. u okviru rasprave o ustavnoj reformi list *Mjesna zajednica* uspoređivao je jugoslavenski model s francuskim, švicarskim, talijanskim i engleskim nastojeći upozoriti na negativne posljedice okrupnjivanja mjesnih zajednica u ionako prevelikim općinama.⁸⁹⁸ Na istom tragu bila je rasprava održana u lipnju 1989. u zagrebačkoj Kockici.⁸⁹⁹ Tom prilikom Leon Mokotar, sekretar KRMZJ, povezivao je analizu stanja u mjesnim zajednicama s kritičkim sagledavanjem koncepta općine uspoređujući sve s prilikama u zapadnoeuropskim zemljama te napominjući da u Francuskoj i Austriji općine po broju i veličini odgovaraju jugoslavenskim mjesnim zajednicama. I drugi su u SSRNJ-u, SKGOJ-u i na drugim razinama smatrali da su općine jednostavno prevelike i građanima daleke, da su potrebne manje jedinice „kako to ima suvremeni svijet“ ili pak prepuštanje mnogih općinskih funkcija mjesnim zajednicama, posebno onima u sjedištima davnih malih općina iz pedesetih godina. U Sloveniji su tako, upravo radi približavanja sustavu u razvijenijim zemljama, polovicom 1989. već pripremali novi Zakon o mjesnim zajednicama i na manjem broju jedinica namjeravali isprobati nova rješenja koja je pripremao ljubljanski Pravni fakultet.⁹⁰⁰ Savez ko-

⁸⁹⁶ Isto; „S kakvom općinom u Evropu?“, *MZ*, 1990., 4.

⁸⁹⁷ „Aktivisti kao menedžeri“, *MZ*, 1990., 5-6.

⁸⁹⁸ „Zašto je neophodno mijenjati ustavne odredbe o MZ“, *MZ*, 1988., 6.

⁸⁹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁹⁰⁰ Isto; „Do novog Ustava s jasno definiranom koncepcijom općine“, *MZ*, 1989., 10-11.

munista Slovenije prihvatio je i program čija je namjera bila podići kvalitetu života i odnosa u društvu na „evropski nivo“, uz zadržavanje samoupravljanja kao osnovnoga načela, ali uz primjenu tržišnih pravila, oblikovanje nove općine kao samoupravne zajednice te uz priznavanje čovjeka-građanina kao pojedinca koji ima pravo na sudjelovanje u „odlučivanju o pitanjima razvoja i distribucije dobiti u poduzeću“ i „odlučivanju o zajedničkim i javnim poslovima u lokalnim zajednicama“. ⁹⁰¹ Spominjanje rješenja primijenjenih drugdje u Europi ili „u civiliziranom svijetu“, koja prepoznaju važnost lokalne zajednice i time pružaju dobar start budućoj reformiranoj mjesnoj zajednici, očito je trebalo pokrenuti promjene i suzbiti strah u kojem se potpuno ukidanje smatralo „skupim eksperimentom“. ⁹⁰² Na terenu u Rijeci bili su vrlo jasni oko reforme koja bi povećala ovlasti mjesnim zajednicama, približila se zapadnoj Europi i odmakla se od izmišljanja koncepta koji nigdje drugdje nije bio primijenjen:

„Napokon, ukoliko već tražimo (a moramo) neka nova rješenja u komunalnom sistemu, zašto pod svaku cijenu težiti originalnosti, ukoliko nam praksa drugih zemalja može poslužiti kao uzor. Prema tome, treba gledati i kako to drugi rade – zaključuju Riječani.“ ⁹⁰³

Pri okretanju dobroj, boljoj ili barem drugačijoj praksi iz zapadne Europe i svijeta, u jugoslavenskim su se raspravama neki pozivali na Europsku povelju o lokalnoj samoupravi koju je Vijeće Europe prihvatilo u Strasbourgu u listopadu 1985. i uputilo članicama na ratifikaciju nakon čega je na snagu stupila u rujnu 1988. godine. ⁹⁰⁴ U listu *Mjesna zajednica* objavljena je u hrvatskom prijevodu godinu kasnije pod naslovom Evropska deklaracija o komunalnom samoupravljanju čime je potonji ključni pojam jugoslavenskoga socijalizma krivo izjednačen sa samoupravom, što je u dijelu javnosti moglo dovesti do pojmovne i sadržajne zabune, no tekst je postao

⁹⁰¹ „Za općinu po mjeri čovjeka“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁹⁰² „Reforme nova šansa za MZ“, *MZ*, 1989., 7-8; „Ukidanje MZ skup je eksperiment“, *MZ*, 1990., 2.

⁹⁰³ „Veća ovlaštenja mjesnim zajednicama“, *MZ*, 1989., 12.

⁹⁰⁴ Europska povelja o lokalnoj samoupravi (European Charter of Local Self-Government, Charte européenne de l'autonomie locale), 1985., <https://www.congress-monitoring.eu/>. Prijevod na hrvatski i druge jezike: <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-european-charter-of-local-self-government-ets-no-122-translations>.

referentna točka u traženju novih rješenja.⁹⁰⁵ Za sadržaj dokumenta ključni su uvod i prvih jedanaest članaka kojima se jamči politička, upravna i financijska neovisnost lokalnih vlasti izabраниh na slobodnim i neposrednim izborima provedenima na osnovi općega prava glasa. Lokalna samouprava, temeljem načela demokracije i decentralizacije, kao vlast spuštена na najnižu moguću razinu koja omogućava izvršavanje obaveza prema građanima, mora raditi u interesu lokalnoga stanovništva. Putem lokalne vlasti te neposredno na zborovima i referendumima sami građani sudjeluju u upravljanju javnim poslovima. Država zakonom mora osigurati sredstva i prihode razmjerne ovlastima koje su prepuštene lokalnim vlastima, nadležnosti im ne smije ograničavati i mora uvažavati mišljenje lokalne jedinice u pitanjima od njezina interesa.

U takva su se pravila mogle uklopiti i mjesne zajednice, stoga se Povelja i spominjala kako bi se unutar SSRNJ pokazala prilagodljivost domaćega koncepta preporukama Vijeća Europe. Naime, usprkos raširenoj kritici, i uz razlike od općine do općine, od vodstva do vodstva, od godine do godine, većina je mjesnih zajednica ipak funkcionirala kako je bilo zamišljeno, smatrao je Hrženjak kao njihov najglasniji branitelj, njima u prilog spominjući da su ostale najefikasniji oblik samoupravljanja, da su „afirmirale čovjeka“ i omogućile dobrovoljno sudjelovanje građana.⁹⁰⁶ Inače, početkom 1989. Hrženjak je držao da u mjesnim zajednicama već postoji pluralizam, no pod tim pojmom nije podrazumijevao višestranačje sa strankama koje je ocijenio protusocijalističkima i protusamoupravljačkima.⁹⁰⁷ One su time bile i protiv mjesnih zajednica s čime se nije mogao složiti.

„Kad ne bismo imali mjesnu zajednicu, morali bi, upravo u reformi političkog sistema, za njom tragati.“⁹⁰⁸

„U neko vrijeme i po nekim pitanjima gotovo sve mjesne zajednice uspješno aktiviraju ljude i potencijale na svom području, i postižu uspjeh. [...] Neposredno upravljanje građana u naseljima i dijelovi-

⁹⁰⁵ „Evropska deklaracija o komunalnom samoupravljanju“, *MZ*, 1989., 10-11.

⁹⁰⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, 6.6.1989.

⁹⁰⁷ „Društveno-politički pluralizam i MZ“, *MZ*, 1989., 3.

⁹⁰⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, MZ u društvenim reformama: MZ i predstojeće ustavne promjene, 4.9.1989.

ma naselja, ima kontinuitet već više od 45 godina. Ni jedna druga institucija političkog sistema nema takav kontinuitet. Istovremeno ni jedna druga institucija nije uspijevala trajno okupljati, pokretati na aktivnost milijune građana, kao što ih je uspijevala pokretati mjesna zajednica. Ni jedna druga institucija ni organizacija nije mogla osigurati da građani dobrovoljno bez ikakve prisile, sami rješavaju i društvene i svoje probleme, svojim radom i svojim sredstvima.⁹⁰⁹

I zato je Hrženjakov recept za reformu u deset točaka sredinom 1989. bio najjači mogući putokaz.⁹¹⁰ Predlagao je čuvanje čovjekove slobode i kreativnosti te slobode pojedinca, ukidanje prostora za manipulacije i uzurpacije, provođenje deetatizacije i debirokratizacije, utvrđivanje i ostvarivanje zajedničkih potreba bez državne prisile te decentralizaciju poslova u mjesne urede koji bi, kao i općine, trebali biti u službi čovjeka i svojim stručnim službama mjesnu zajednicu štititi od birokratiziranja i administrativnih zadataka. Građanima bi trebalo prepustiti one poslove koje sami mogu obaviti, za upravljanje društvenom imovinom zadužiti mjesne zajednice i dati im javna ovlaštenja za donošenje odluka. Dajući pouku iz prošlosti Hrženjak je spomenuo da je skupštinsko obrazloženje ukidanja narodnih odbora pedesetih godina sadržavalo primjedbe o njihovoj nestručnosti, porastu broja službenika, skupoći, udaljavanju od naroda i birokratizaciji, što je upućivalo na strah od ponavljanja takvoga raspleta u slučaju mjesnih zajednica.⁹¹¹ U dizajniranju reforme političkoga sustava vrlo sličan Hrženjakovu bio je skup prijedloga koji je u ranu jesen 1989. redakcija *Mjesne zajednice* za potrebe svoje dopisne tribine sažela u osam točaka.⁹¹² Njima se tražio savezni zakon kojim bi se mjesna zajednica definirala kao samostalna specifična organizacija političkoga sustava koja se može slobodno udruživati u zajednice ili konferencije mjesnih zajednica te prerasti u „najčvršću i najširu samoupravnu osnovu socijalističke pravne države te političkog, ekonomskog i socijalnog pluralizma na mjestu stanovanja“. Prema predloženom, utvrdila bi se i tipologija politipnih mjesnih zajednica

⁹⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁹¹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, 6.6.1989.

⁹¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁹¹² „Što traže mjesne zajednice“, *MZ*, 1989., 9.

unutar koje bi građani sami birali ona tijela koja će im omogućiti racionalno obavljanje poslova, među kojima bi bili i oni koje će prenijeti općina koja bi se sama trebala racionalizirati i debirokratizirati. Mjesnim zajednicama prenijela bi se i društvena imovina kojom se služe građani, no općina bi preuzela računovodstvo, ONO i DSZ te druge stručne poslove. Volonteri u mjesnim zajednicama ne bi mogli prekršajno odgovarati, a pravo birača bilo bi da im uskrate povjerenje.

Već koji mjesec kasnije spominjanje političkoga pluralizma i socijalističke pravne države neće moći stati u istu rečenicu. Međutim, Tomac je sredinom 1989., zapažajući napuštanje ustavnih temelja bez da je itko u zemlji donio takvu jasnu odluku, upozorio da ukidanjem samoupravljanja na radnom mjestu ono nestaje i u mjestu stanovanja.⁹¹³

Početkom 1990. predlagao je demokratski socijalizam s nestranačkom mjesnom zajednicom jer se ona ne bavi političkim pitanjima već komunalnim, socijalnim, kulturnim, sportskim.⁹¹⁴ U nestabilnom društvu, u okruženju koje su činili „histerična atmosfera“ i „iskrivljena ogledala“, detektirao je opće svaljivanje krivnje za krizu na Kardelja i srljanje prema „velikoj opasnosti da se likvidira svaka ideja socijalizma“, a sustav uprave centralizira na republičkoj razini uz velike promjene za mjesne zajednice:

„Jedni smatraju da mjesne zajednice treba u potpunosti ukinuti, dok drugi predlažu mijenjanje imena i takve promjene da od sadašnje koncepcije MZ ne bi ostalo ništa.“⁹¹⁵

Komunalni sustav, društveno samoupravljanje i neposredna socijalistička demokracija krenuli su putem pretvorbe u lokalnu samoupravu. Mnoge ideje iz reformskih prijedloga tako su ostale samo utopijske vizije za društvenu reformu društava koja su odlučila krenuti drugim putem. Savezni Zakon o mjesnim zajednicama delegati u Skupštini SFRJ nikada nisu donijeli, a izmjene dvaju ustavnih članaka o mjesnim zajednicama nisu bile među četrdesetak amandmana prihvaćenih krajem 1988. godine. Neki su tada smatrali da

⁹¹³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-10087, Savjet za inicijative, programe i akcije u području političkog sistema, Odbor za MZ, Redakcija lista MZ, Zapisnik, 19.6.1989.

⁹¹⁴ „MZ mora biti nestranačka“, *MZ*, 1990., 3.

⁹¹⁵ „Razmišljanje za samoupravljanje“, *MZ*, 1990., 1.

je upravo tim izmjenama „otpočela bitka za budućnost“.⁹¹⁶ No time, primjerice, nije došlo do „stvaranja zakonske barijere za sprečavanje zadiranja u neotuđiva prava radnih ljudi u mesnim zajednicama drugim zakonima i propisima opštine“, niti je bilo sankcija za SO, SIZ i OOUR u slučaju nereagiranja na zahtjeve mjesne zajednice, niti je normirano smanjivanje glomaznih jedinica do razine uspješne funkcionalnosti, niti je učinjeno štošta drugoga. Godine 1989. novi savezni Ustav očekivao se za tri godine, a s njim i novo rješenje za mjesne zajednice.⁹¹⁷

⁹¹⁶ „Proglašeni amandmani na Ustav SFRJ – otpočela bitka za budućnost“, *MZ*, 1988., 12.

⁹¹⁷ „Poziv aktivistima, društvenim i javnim radnicima u MZ, općinama i gradovima i organizacijama SSRN i SK“, *MZ*, 1989., 2.

ZAKLJUČAK

„Nigdje nema idealne mjesne zajednice, ali...“, započeo je svoju raspravu na jednom od okruglih stolova Robert Kramer, te 1974. na dužnosti sekretara Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica.⁹¹⁸ U tim riječima i u tom malom vezniku stoji sve dobro, sve učinjeno, sve neostvareno i svi problemi mjesnih zajednica kao korisnih i neusavršenih oblika organiziranja građana u mjestu stanovanja. Oblika koji je pomalo bio proširena obitelj i pomalo lokalna jedinica, ali rijetko toliko malen i povezan da bi postao ono prvo, sigurno ne u gradovima, te nikada s dovoljno nametnutih ili željenih upravnih ovlasti da bi prerastao u drugo, u općinu u malom. Prvo je na obzorju stajalo kao utopija potpunoga područstvljenja, drugo se utopiji protivilo jer je prizivalo podržavljenje. Građani su ipak povremeno uspijevali svojem susjedstvu pružiti sliku društva idealnijeg nego li je ono samo sebi tada htjelo priznati.

Debirokratizacija, deetatizacija, decentralizacija i demokratizacija bile su ključne riječi jugoslavenskih društvenih reformi od prijelaza u pedesete godine nadalje. U tom željenom odumiranju države i područstvljavanju svih djelatnosti, država je ovlasti svojih službenika, birokrata, pa i zarana prepoznate nove klase, trebala prepuštati društvu, odnosno posebnim samoupravnim tijelima, zajednicama i organizacijama s namjerom da u njima upravne poslove preuzimaju građani putem savjeta, vijeća, odbora, izabranih skupština i masovnih zborova. Cilj je bio da odluke – što osobno i izravno, što zastupan svojim delegatima – donosi aktivan i stvaralački usmjeren socijalistički čovjek povezan u kolektiv radnih ljudi i građana. Oslanjanje na inicijativu i kreativnost masa iz pedesetih, do sedamdesetih se razvilo u delegatski sustav koji je primjenom ideje slobodno udruženoga rada zaokružio model društvenoga samoupravljanja

⁹¹⁸ „Vi ste vlast – riješite problem“, *MZ*, 1974., 11.

i neposredne socijalističke demokracije. U tom razdoblju stjecana iskustva s mjesnim narodnim odborima, radničkim savjetima, ranim savjetima potrošača, mjesnim podružnicama društveno-političkih i društvenih organizacija te stambenim zajednicama dovela su 1963. do mjesnih zajednica kao ne sasvim novoga, ali sigurno konačnog oblika organiziranja građana na mikrorazini, na adresi stanovanja, modela dodatno ojačanoga 1974. i zadržanoga sve do kraja socijalizma i raspada Jugoslavije, a na određene načine i kasnije.

Mjesna je zajednica tako postala most između svijeta rada i slobodnoga vremena, između radnika s jedne te potrošača i korisnika usluga s druge strane ili, moglo bi se donekle i tako reći, između važnog izvora sredstava i mjesta njihove potrošnje. Neizostavan čimbenik u određivanju namjene udruženih društvenih sredstava bili su sami građani i takve su se odluke u što većoj mjeri morale donositi odozdo. Pritom je građanin potrošač imao priliku susretno planirati i dogovorno sudlučivati s građaninom radnikom o razvojnim planovima na dulji i kraći rok. Smješteni u samoupravni trokut između mjesne zajednice, organizacije udruženoga rada i samoupravne interesne zajednice, građani sedamdesetih i osamdesetih doista jesu upravljali i odlučivali odmeravajući zajedničke potrebe, interese i željenu razinu društvenoga standarda te nalazeći načine za ostvarivanje svega planiranoga, usput u tu svrhu sklapajući društvene dogovore i samoupravne sporazume. U taj su put prema vrlo opipljivom materijalnom napretku ulagali svoje vrijeme, dobru volju, znanje, strpljenje, energiju, čak i vlastiti znoj i tjelesnu snagu, baš kao i vlastiti novac – čineći to uvijek kada drugi financijski izvori nisu bili dovoljno izdašni, što je bilo redovito i zapravo samorazumljivo. S veseljem, uz poneku muku i negodovanje, postajali su tako akteri dijelom ostvarene, dijelom zamišljene socijalističke stvarnosti koja je zajedničke potrebe i društveni standard protegnula sve do njihova kućnoga praga te spoja na sve pripadajuće komunalne i infrastrukturne priključke. Zamišljena inačica stvarnosti sadržavala je stambeni prostor, radno mjesto, odgojne i obrazovne ustanove, zdravstvenu i socijalnu skrb, restoran društvene prehrane, prometnu povezanost, opskrbljene trgovine, sportska igrališta, civilnu zaštitu, obranu, kulturu i zabavu. Takvu je sliku proživljavao narativ o humaniziranoj zajednici, skladnim odnosima, socijalističkom moralu, uzajamnosti i solidarnosti, svemu što sprječava otuđenje i šire susjedstvo pretvara u proširenu obitelj. Upravo tom sintagmom

opisane, mjesne su se zajednice na dulje ili kraće vrijeme, cjelovito ili djelomično, približavale takvu idealu i u nekim su trenucima njihovi građani pomišljali da je on uistinu dostižan. O njegovu ostvarivanju svjedoče milijuni akcija i građana koji su pridonijeli izgradnji svojega društvenog doma, dječjega vrtića ili riječnoga nasipa, asfaltiranju cesta, kopanju kanala za vodovodne cijevi i telefonske žice, osnivanju i djelovanju kulturno-umjetničkoga društva i sportskoga kluba. Nije baš svaka akcija uspjela niti su sve želje bile ispunjene, no ostvarenom infrastrukturu i sadržajima građani i njihovi potomci okruženi su i desetljećima kasnije. Čak i mnogi aktivisti, koji su stasali u civilnom društvu osamdesetih, nastavili su tada započeto društveno-političko djelovanje u postsocijalizmu na lokalnoj ili višoj razini.

Pored svih vidljivih znakova u prostoru, jednako je važna činjenica da su građani modernizirajući svoju četvrt ili selo modernizirali i emancipirali sebe same. Naime, radi ostvarivanja komunalno-infrastrukturnih i društveno-kulturnih rezultata potrebno je bilo savladati mehanizam odlučivanja i djelovanja u mjesnoj zajednici jer podruštvljavanje, primjerice kulture ili obrane, podrazumijeva sudjelovanje i suodlučivanje o tim pitanjima. Praksa je pokazivala da su susjedi u tome kao politička bića vrlo često bili uspješni. Prepušteni sebi, u svojem slobodnom vremenu i svojoj mjesnoj zajednici građani doista jesu koristili alate društvenoga samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije. S jedne strane, zbližavali su se i prepoznavali, što je bilo vrlo važno u gradskim, većim i useljeničkim mjesnim zajednicama jer se u seoskima uvelike samo po sebi podrazumijevalo. S druge strane, odlučivali su o planovima i izvještajima, birali svoje predstavnike, glasali na zboru i referendumu, nadmudrivali se na skupštinama, uvodili samodoprinos, mirili se pred mirovnim vijećem, raspravljali u savjetu potrošača i svim drugim tijelima, bratimili se s drugim mjesnim zajednicama, mijenjali granice, borili se za svoja prava i pisali najvišim razinama vlasti. Oko nekih su se pitanja masovno angažirali, druga su prolazila bez većih uloga i povišenih tonova. Politički su se obrazovali i vodili politiku mjesne zajednice koristeći cijeli arsenal pravnih, ekonomskih, društvenih i povijesnih argumenata te jezik samoupravljanja, ali na konkretniji i praktičniji način no što je to stajalo u dokumentima koji su stizali odozgo. Tisuće primjera dobre prakse upravljanja predstavljane su javnosti s namjerom da motiviraju manje uspješne i pokažu im kako raditi.

U tom samoupravnom žaru i želji za općom uključenosti građana važne su bile brojnost i snaga kolektiva uključenog u društveno samoupravljanje. Stoga financijski i kadrovski funkcionalna mjesna zajednica, svedena na pravu mjeru, nije smjela biti ni suviše velika ni suviše mala. Manji kolektiv lakše je neke svoje članove prepoznavao kao vođe i osjećao je njihovu pokretačku snagu: ta je osoba uspijevala postići da je drugi s povjerenjem slijede i doprinose, ali i znala dopustiti nepovjerljivoj manjini da ostane po strani ako to želi. Razlozi te skupine mogli su biti neslaganje na osobnoj razini, koje može biti ključno u manjem kolektivu, neslaganje s prihvaćenim programima i planovima, manjak povjerenja da je ista moguće napraviti odozdo i da lokalno odlučivanje ista ikome vrijedi, ali i nepolitički motivirana nezainteresiranost i nespремnost na ulaganje slobodnoga vremena. Ako manje ljudi ulaže manje vremena i pokazuje manje zanimanja, to smanjuje legitimnost odlučivanja, ograničava bazen aktivista i birača te dovodi do opadanja snage kolektiva. Ulijeću tada drugi igrači, općina ili pojedinci, koji zagađuju zamišljeni koncept što dodatno umanjuje zanimanje građana, rađa rezignaciju i udaljavanje te ikakvo sudjelovanje mnogima čini izlišnim. Do tih krajnjih granica neke su mjesne zajednice stigle kasnih osamdesetih. To je vrijeme prelaska – kako su se sami aktivisti žalili – iz faze u kojoj svi rado nose pozive u fazu kada se na to ni djecu ne može nagovoriti.

Sigurno su i uspješne mjesne zajednice imale svojih slabih točaka, kao što ni neuspješne to nisu bile baš neprestano tijekom dvaju ili triju desetljeća svojega postojanja. U potrazi za tumačenjem zajednice u kojoj bi socijalizam s društvenim samoupravljanjem i neposrednom demokracijom mogao pokazati svoj puni sjaj, najlakše bi bilo reći da nepotpuna funkcionalnost sustava ukazuje na to da je on bio loše postavljen u teoriji i loše proveden u praksi, ili pak izvrsno zamišljen, ali neizvediv zbog subjektivnih slabosti, kako su to i suvremenici znali govoriti. Mnogih su bili svjesni kritičari iznutra, odozgo i odozdo, oni koji su sustav osmišljavali i oni koji su ga provodili u djelo. Primjerice, Kardelj, onaj isti koji je govorio da građani neće htjeti držati sastanke u svakom stambenom bloku, ali i da je put do socijalističkoga samoupravnog društva postupan jer se ono „ne može preko noći roditi kao ‘gotovo’ i konačno“:

„Prema tome, ništa nam novo ne otkrivaju oni, ni u zemlji ni u inostranstvu, koji svoj odnos prema našem samoupravljanju svode na to da nam vanrednom istrajnošću i na rane načine dokazuju da naše samoupravno socijalističko društvo nije ono što samo o sebi tvrdi da jeste, ili što bi želelo da bude.“⁹¹⁹

Slojevit je bio splet razloga i proturazloga za takvo stanje. Prvo, decentralizaciju ne treba idealizirati jer ona može dovesti do poplave lokalnih, partikularnih i individualnih interesa koji mjesnu zajednicu mogu pretvoriti u igračku pojedinaca koji ne moraju svi biti *dobri ljudi*. Drugo, jačanje uloge mjesnih zajednica poslije 1974. dovodi do njihove prenormiranosti i preorganiziranosti čime ih se donekle pretvara u upravnu jedinicu podređenu općini ili u neslužbenu malu općinu, što one nisu mogle ni znale biti, a mnoge općine nisu im svojim stručnim službama dovoljno pomagale u izvršavanju obveznih zadataka i ponekad su reagirale tek ako bi netko gotovo svakodnevno obilazio općinske urede. Takvo je stanje dovodilo do deformacije izvorne ustavne koncepcije mjesne zajednice, no i za njega je postojala utemeljenost u ustavima i zakonima čime je sustav društvenoga samoupravljanja bio narušen iznutra. To dovodi do treće točke koja ukazuje na moguće razloge normiranja i usustavljivanja, a to je strah određenih struktura od neposredne demokracije, pa zvala se ona i socijalistička, jer primijeni li se ona u potpunosti, moguće su inicijative koje bi nastajale iz krivih namjera i dovodile do neprihvatljivih posljedica. Ne, nisu protudržavni i antisocijalistički elementi kroz mjesne zajednice mogli provesti kontrarevoluciju – nije riječ o tome, već o uznemiravanju i miniranju samoupravne kolotečine na što su posebno oprezni bili u općini kao prvoj brani, dok je republika u lokalnim pitanjima široke ruke stajala na strani samoupravljanja. Četvrto, znatan dio građana ostajao je nepripremljen i neuvježban za društveno samoupravljanje, što je posljedica nedovoljno ozbiljnoga shvaćanja mjesnih zajednica i građanskoga lokalnog angažmana, ali i političke nevoljkosti građana, njihove društvene nezainteresiranosti, nedovoljne upornosti, nesposobnosti ili ponegdje čak odbijajućega pretjeranog agitiranja onih koji su građane trebali pripremiti i osposobiti. Takvih je napornih i suviše dokonih sugrađana, zabadala i zanovijetala uvjerenih u vlastitu ispravnost, bilo u mnogim sredinama i oni izviru između redaka čak i kada ih se otvoreno ne spominje.

⁹¹⁹ Kardelj, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, 111-112.

Dakle, društveno samoupravljanje i neposredna socijalistička demokracija u mjesnim zajednicama nisu bili neograničeni i podlijevali su kontrolnim mehanizmima društveno-političkih organizacija, u prvom redu SSRN-a, koje su inicijative trebale kanalizirati. Međutim, to nije sprječavalo razmjenu različitih mišljenja između mjesnog i općinskog SSRN-a, kao ni mjesnih i općinskih ograna drugih organizacija, čak ni onda kada su se na različitim stranama našli bivši partizanski suborci. Iz takvih se odnosa iznutra otvarao prostor u kojem su mjesne zajednice mogle zahvatiti šire i dublje, no ne bez solidarnoga razmišljanja prema susjednoj lokalnoj sredini i dogovaranja s udruženim radom. Društveno se samoupravljanje tako pokazivalo kao meka snaga jugoslavenskoga socijalizma, kao prostor u kojem se mnogo može, a ne mora se sve što je zakonodavac predvidio, ako društvene okolnosti i običaji drugačije nalažu. Istodobno je nedvojbeno namjera toga socijalizma bila da prema građanima bude sveobuhvatan i uključiv, da od njih bude prihvaćen te da oni mjesnu zajednicu dožive svojom, a ne ispostavom države. Izvori pokazuju i da onda kada sustavu to ne uspijeva, akteri izvlače oštricu samokritike koja je redovito svjesna svih mana. Meki pristup u lokalnoj primjeni društvenoga samoupravljanja mane sustava i ljudske slabosti nije uspio iskorijeniti, a ništa tvrde nije ni postojalo kao mogućnost. Naravno, to može govoriti o labavom odnosu prema ideji odumiranja države, dakle i o odgađanju trenutka u kojem bi nestranački povezani radni ljudi i građani mogli na pravi način preuzeti upravljanje svojim kolektivima. Sve dotad, prozračnu su shemu teoretski usklađenoga sustava održavali entuzijasti koji su u praktičnoj i nepredvidivoj svakodnevicu u bazi s nikad dovoljnim sredstvima uspijevali postići mnogo. Sretna je bila mjesna zajednica koja se na takve mogla osloniti, kao i na sve one koji su zajedničko i javno stavljali ispred osobnog i privatnog.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 142, Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SK SSRNJ)

Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 495, Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije (SKGOJ)

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH)

Mjesna zajednica, 1973. – 1990.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965.

Ustav SFRJ. Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1963.

Ustav SFRJ. Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1986.

Opći zakon o mirovnim vijećima, *Službeni list*, 23, 1967.

Rezolucija o daljnjem razvoju mjesnih zajednica, *Službeni list*, 13, 1979.

Zakon o mirovnim vijećima, *Narodne novine*, 27, 1970.

Zakon o mjesnim zajednicama, *Narodne novine*, 19, 1983.

Zakon o područjima općina i kotara u Narodnoj Republici Hrvatskoj, *Narodne novine*, 39, 1962.

Zakon o područjima općina i kotara u SRH, Zakon o područjima općina u SRH, Zakon o izmjenama i dopunama, *Narodne novine*, 5/63, 13/65, 54/65, 27/67, 8/68, 20/68, 21/68, 30/70, 44/70, 48/70, 11/73, 6/74, 42/74, 1/75, 12/75, 9/78, 31/80, 40/81, 47/81, 5/86, 27/88, 47/90, 9/92, 22/92.

Zakon o samodoprinosu radnih ljudi i građana za zadovoljavanje njihovih zajedničkih potreba u mjesnoj zajednici, *Narodne novine*, 32, 1977.

Europska povelja o lokalnoj samoupravi, 1985., <https://www.coe.int/en/web/conventions/-/council-of-europe-european-charter-of-local-self-government-ets-no-122-translations>

Statistički godišnjak Jugoslavije (SGJ), Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1964. – 1990.

Statistički godišnjak Hrvatske (SGH), Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971. – 1990.

Marodić, Aleksander, redatelj Staš Potočnik, *Naša krajevna skupnost*, RTV Ljubljana, 1980. – 1981.

Smoje, Miljenko, redatelj Daniel Marušić, *Servantes iz Malog mista*, Jadran film, FRZ Servantes, Croatia film, Zagreb, 1982.

Literatura

1. Baković, Nikola, *Brotherhood on the Move. Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia*, Srednja Europa, Zagreb, 2023.
2. Barbič, Ana, „Učestvovanje građana u seoskim i gradskim mesnim zajednicama“, *Sociologija*, 4, 13, 1971., 541-553.
3. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
4. Bonfiglioli, Chiara, „Dopisi najčešće lutaju po kućnim ladicama: ženski aktivizam u KDAŽ-u 1970-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 107-124.
5. Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Working Class Women's Activism in Socialist Yugoslavia: An Exploration of Archives from Varaždin, Croatia“, *Comparative Southeast European Studies*, 1, 70, 2022., 80-102.
6. Božac, Miro, *Metodološke osnove planiranja i mjesnoj zajednici*, Konferencija SSRN ZO Rijeka, Rijeka, 1977.
7. Buhin, Anita, „(Ne)uspjesi samoupravnog preobražaja kulture u općini Karlovac (1974–1990)“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 409-429.
8. Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture kroz delegatsku prizmu: primjer Samoupravne interesne zajednice kulture općine Pula 1974.–1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 53, 2021., 467-487.
9. Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture u praksi: mikroperspektiva Karlovca i Pule“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 59-81.
10. Crnić, Jadranko, Vjera Veneti, *Priručnik za rad mirovnih vijeća u SR Hrvatskoj. Osnivanje, zadaci i način rada*, Biblioteka Mjesna zajednica, Zagreb, 1978.
11. Cvjetičanin, Veljko, „Proturječja i unutarnje granice jednog političkog modela. Partija, država i samoupravljanje u Jugoslaviji“, *Revija za sociologiju*, 3-4, 22, 1991., 275-292.
12. Duda, Igor, „Consumers and Self-Managers: Consumer Protection and its Challenges during the Yugoslav Economic Crisis of the 1980s“, *Acta Histriae*, 1, 27, 2019., 143-162.

13. Duda, Igor, „Consumers as the Vehicles of Socialism. Consumer Protection in the System of Yugoslav Self-Management and Associated Labour“, *Südost-Forschungen*, 76, 2017., 1-23.
14. Duda, Igor, ur., *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023.
15. Duda, Igor, „Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo? Društveno samoupravljanje između općine, mjesne zajednice i kućnog savjeta“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 1-30.
16. Duda, Igor, „Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada“, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 245-272.
17. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
18. Duda, Igor, „‘Radim sve što treba.’ Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 731-758.
19. Duda, Igor, „S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevica kasnog socijalizma“, *Historijski zbornik*, 2, 2014., 401-418.
20. Duda, Igor, ur., *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017.
21. Duda, Igor, „When capitalism and socialism get along best: tourism, consumer culture and the idea of progress in Malo misto“, *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, London, New York, 2016., 173-192.
22. Đorđević, Jovan, „Neka pitanja ostvarivanja i razvitka socijalističke demokracije“, *Politička misao*, 2, 1964., 153-182.
23. Đurić, Đorđe, Juraj Hrženjak, Miroslav Kirinčić, Goranka Petrović, *Zakon o mjesnim zajednicama SR Hrvatske. Priručnik za primjenu zakona i ostvarivanje ustavne uloge mjesnih zajednica*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1984.
24. Filipović, Tina, „Borački prioriteti i autoriteti: SUBNOR u lokalnoj zajednici 1970-ih i 1980-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 125-148.
25. Filipović, Tina, „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije na lokalnoj razini: Općinski odbor SUBNOR-a Labin“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 53, 2021., 43-68.
26. Filipović, Tina, „SUBNOR-ove politike i prakse sjećanja na NOR u sisačkim proslavama“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 389-408.

27. Galjer, Jasna, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277-296.
28. Grdešić, Ivan, „Interesi i moć: sadržaj rada općinskih skupština u SR Hrvatskoj“, *Politička misao*, 1, 23, 1986., 108-120.
29. Grupa Borovo, ur., *Samoupravljanje na izmaku. Šalabahter*, Centar za mirovne studije i Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb, 2016., <http://borovo1988.radnickaprava.org/pdf/rjecnik-samoupravljanja.pdf>
30. Hahn, Jeffrey W., *Soviet Grassroots. Citizen Participation in Local Soviet Government*, Princeton University Press, Princeton, 1988.
31. Haničar Buljan, Ivana, „Červar-Porat. Prvo turističko stambeno naselje na istočnoj obali Jadrana, izgrađeno 1974.-1981.“, *Kvartal*, 4, 5, 2008., 76-80.
32. Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989.
33. Hrženjak, Juraj, *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1983.
34. Hrženjak, Juraj i dr., „Jalžabet između prošlosti i budućnosti“, *Sociologija sela*, 103-104, 27, 1989., 1-131.
35. Hrženjak Juraj i dr., *Jalžabet između prošlosti i budućnosti. Stotetrdeset godina u životu jednog sela*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1989.
36. Hrženjak, Juraj, *Lokalna i regionalna samouprava u Republici Hrvatskoj*, Informator, Zagreb, 2004.
37. Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974.
38. Hrženjak, Juraj, *Samoupravljanje u mjesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1968.
39. Hrženjak, Juraj, *Uloga i zadaci SSRN i SK u mjesnoj zajednici. Priručnik za društveno-političke aktiviste u mjesnoj zajednici*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986.
40. Hrženjak, Juraj, „Uvod“, *Društveno-političke organizacije u mjesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 11-17.
41. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003.
42. Kardelj, Edvard, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1985.
43. Kardelj, Edvard, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978.
44. Kirinčić, Miroslav, „Ostvarivanje delegatskog sistema u mjesnim zajednicama“, *Politička misao*, 3, 19, 1982., 229-240.
45. Kladnik, Ana, „Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the Sinnwelt of Socialist Velenje“, *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*, ur. Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow, Central European University Press, Budimpešta, 2022., 83-109.

46. Klarić, Mirko, „Pojmovnik“, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 3, 11, 2011., 877-882.
47. Klasić, Hrvoje, „How Falcons Became Partizans“, *The International Journal of the History of Sport, Special issue: The History and Social Role of Sport in Socialist Yugoslavia*, 9, 34, 2017., 832-847.
48. Koprić, Ivan, „Razvitak formiranja društveno-političkih zajednica u SFRJ“, *Pravnik*, 1, 35, 1987., 19-32.
49. Koprivnjak, Vjekoslav, „Omladina i Savez omladine u životu mjesne zajednice“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 137-150.
50. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
51. Kramer, Robert, ur., *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb i Beograd, 1973.
52. Kravić, Vojislav, Božidar Popović, *Finansijsko i materijalno poslovanje mesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967.
53. Mandić, Mile, *Mesna zajednica u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti*, Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1989.
54. Mirčev, Dimitar, „Delegatski sistem u izgradnji samoupravne komune i mesne zajednice“, *Politička misao*, 3, 16, 1979., 437-447.
55. Mlinar, Zdravko, „Formalna grupna participacija u selu“, *Sociologija sela*, 7-8, 1965., 89-100.
56. Mlinar, Zdravko, „Neformalna grupna participacija u selu“, *Sociologija sela*, 5-6, 1964., 25-36.
57. Mlinar, Zdravko, „Zbor birača – forma institucionalne participacije u selu“, *Sociologija sela*, 9, 1965., 47-58.
58. Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj kao kontekst razvoja Glasa Podravine“, *Podravina*, 38, 19, 2020., 77-90.
59. Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnog tiska u samoupravnom socijalizmu na primjerima Karlovačkog tjednika i Glasa Podravine“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 83-105.
60. Piškurić, Jelka, „Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič-Rudnik“, *Kronika*, 1, 65, 2017., 95-108.
61. Pusić, Eugen, *Komuna i općina*, Informator, Zagreb, 1981.
62. Pusić, Eugen, *Lokalna zajednica. Prilog proučavanju odnosa lokalnih samoupravnih jedinica i teritorijalnih društvenih grupa*, Narodne novine, Zagreb, 1963.
63. Pusić, Eugen, *Upravni sistemi, knj. 1-2*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.
64. Ross, Cameron, *Local Government in the Soviet Union. Problems of Implementation and Control*, St. Martin's Press, New York, 1987.

65. Slamnik, Neta, „Socijalistički savez kao faktor podizanja i razvijanja samoupravljačke političke kulture“, *Politička misao*, 7, 1, 1970., 63-72.
66. Smiljanić, Nikola, „Borci NOR-a u radu i razvoju mjesnih zajednica“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 151-160.
67. Šiber, Ivan, pripr., „Funkcioniranje i ostvarivanje delegatskog sistema“, *Politička misao*, 1, 15, 1978., 307-324.
68. Štulhofer, Aleksandar, „Konflikt u komunalnom sistemu“, *Kulturni radnik*, 6, 43, 1990., 169-186.
69. Štulhofer, Aleksandar, „Lokalna urbana zajednica u akciji“, *Revija za sociologiju*, 4, 19, 1988., 527-536.
70. Tomac, Zdravko, „Da li su potrebne promjene koncepcije društveno-političkih zajednica“, *Politička misao*, 1-2, 22, 1985., 24-30.
71. Tomac, Zdravko, Zoge Gruevski, Miroslav Kirinčić, *Delegacije i delegati MZ u vijeću mjesnih zajednica i u skupštinama SIZ*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986.
72. Tomac, Zdravko, *Izvori i načini financiranja mjesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967.
73. Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977.
74. Tomac, Zdravko, „Općina kao samoupravna socijalistička zajednica“, *Politička misao*, 3, 16, 1979., 448-460.
75. Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 81-105.
76. Tomac, Zdravko, *Sadržaj rada i program mjesne zajednice*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1967.
77. Tomšić, Vida, „Borba za razvoj samoupravljanja u mesnoj zajednici – deo revolucionarne delatnosti komunista“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 85-98.
78. Tubić, Risto, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
79. Unkovski-Korica, Vladimir, „Non-aligned cities in the Cold War: municipal internationalism, town twinning and the Standing Conference of Towns of Yugoslavia, c.1950-c.1985“, *International History Review*, 3, 44, 2022., 559-576.
80. Ursić, Sara, Rašeljka Krnić, Roko Mišetić, „Cultural Planning and Participation as a Strategy for Revitalizing a Resort Town: A Case Study from Červar Porat, Croatia“, *Sociologija i prostor*, 3, 58, 2020., 357-378.
81. Vejzagić, Saša, „Poslovne strategije kao čimbenici odnosa velikog industrijskog poduzeća i lokalne zajednice: Građevni kombinat Međimurje i Industrogradnja od sredine 1960-ih do kraja 1980-ih godina“, *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, ur.

- Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023., 125-148.
82. Vejzagić, Saša, „Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru Građevnog kombinata Međimurje – Čakovec (1963.–1981.)“, *Politička misao*, 3, 57, 2020., 121-149.
83. Višnjic, Miodrag, „Kako ostvariti veći uticaj građana u mesnim organizacijama na ukupnu politiku Socijalističkog saveza“, *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 73-84.
84. Žuljić, Stanko, „Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.–2000.“, *Ekonomski pregled*, 1-2, 52, 2001., 3-28.
85. Županov, Josip, „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao*, 4, 26, 1989., 21-36.

POPIS KRATICA

CK SK	Centralni komitet Saveza komunista
CZ	civilna zaštita
DD	društveni dogovor
DOUG	društvene organizacije i udruženja građana
DPO	društveno-politička organizacija
GK SSRN	Gradska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
JNA	Jugoslavenska narodna armija
KDAŽ	Konferencija za društvenu aktivnost žena
KOAMZ	Koordinacioni odbor za aktivnost mjesnih zajednica
KOMZ	Koordinacioni odbor za mjesne zajednice
KRMZJ	Konferencija za razvoj mjesnih zajednica Jugoslavije
MK SSRN	Mjesna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
MV	mirovno vijeća
MZ	mjesna zajednica
NNNI	Ništa nas ne smije iznenaditi
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NR	narodna republika
OK SSRN	Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
OMZ	Odbor za mjesne zajednice
ONO i DSZ	općenarodna obrana i društvena samozaštita
OOOR	osnovna organizacija udruženog rada
ORMZ	Odbor za razvoj mjesnih zajednica
OSIZ	osnovna samoupravna interesna zajednica

OUR	organizacija udruženog rada
PAMZ	program akcija mjesnih zajednica
PTT	Pošta, telegraf i telefon
RK SSRN	Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
RO	radna organizacija
SAS	samoupravni sporazum
SIZ	samoupravna interesna zajednica
SK SSRN	Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda
SKGOJ	Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije
SKMZP	Savezna konferencija Mjesna zajednica i porodica
SO	skupština općine
SOUR	složena organizacija udruženog rada
SP	savjet potrošača
SR	socijalistička republika
SRK	samoupravna radnička kontrola
SRVS	Savez rezervnih vojnih starješina
SSO	Savez socijalističke omladine
SUBNOR	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata
SZ	stambena zajednica
TO	teritorijalna obrana
VMZ	vijeće mjesnih zajednica
VP	vijeće potrošača
VSS	Vijeće Saveza sindikata
VUR	vijeće udruženog rada
ZO	zajednica općina
ZUR	Zakon o udruženom radu

BIBLIOGRAFIJA PROJEKTA MIKROSOCIJALIZAM

Knjige

1. Duda, Igor, *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023.
2. Duda, Igor, ur., *Mikrosocijalizam. Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023.

Radovi

1. Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective“, *Narodna umjetnost*, 1, 60, 2023., 147-162.
2. Bonfiglioli, Chiara, „State socialist women's organizations within Yugoslav factories: a case study of local activism in the Duga Resa cotton mill“, *Social History*, 1, 47, 2022., 85-104.
3. Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Working Class Women's Activism in Socialist Yugoslavia: An Exploration of Archives from Varaždin, Croatia“, *Comparative Southeast European Studies*, 1, 70, 2022., 80-102.
4. Buhin, Anita, „'Kulturni fenomeni dvaju giganata': samoupravna kultura u brodogradilištu Uljanik i tvornici turbina Jugoturbina 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, u postupku objavljivanja 2023.
5. Buhin, Anita, „(Ne)uspjesi samoupravnog preobražaja kulture u općini Karlovac (1974–1990)“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 409-429.
6. Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture kroz delegatsku prizmu: primjer Samoupravne interesne zajednice kulture općine Pula 1974.-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 53, 2021., 467-487.
7. Duda, Igor, „'Radim sve što treba.' Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 731-758.
8. Filipović, Tina, „Politička aktivnost SUBNOR-a u 1970-ima i 1980-ima na primjeru općina Labin i Sisak“, *Historijski zbornik*, u postupku objavljivanja 2023.
9. Filipović, Tina, „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije na lokalnoj razini: Općinski odbor SUBNOR-a Labin“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 53, 2021., 43-68.

10. Filipović, Tina, „SUBNOR-ove politike i prakse sjećanja na NOR u sisačkim proslavama“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 389-408.
11. Najbar-Agičić, Magdalena, „Karlovački tjednik – lokalne novine u socijalizmu“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 2, 53, 2021., 255-276.
12. Najbar-Agičić, Magdalena, „Ključni trenuci Hrvatskog proljeća u ogledalu lokalnog tiska – na primjeru *Glasa Podravine*, *Varaždinskih vijesti* i *Karlovačkog tjednika*“, *Podravina*, 41, 21, 2022., 50-62.
13. Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj kao kontekst razvoja *Glasa Podravine*“, *Podravina*, 38, 19, 2020., 77-90.
14. Nielsen, Christian Axboe, „Decentralizacija organa unutarnjih poslova u SR Hrvatskoj“, *Politička misao*, 3, 57, 2020., 174-191.
15. Vejzagić, Saša, „Ekonomska stabilizacija kao zaključak jugoslavenskog socijalističkog projekta u studijama slučaja: Industrogradnja i GK Međimurje 1980.–1985“, *Podravina*, u postupku objavljivanja 2023.
16. Vejzagić, Saša, „Persistent centralisation of decision-making in the age of industrial atomisation and self-management on the case of construction company Industrogradnja Zagreb (1966–1980)“, *Business History*, online, March 2023.
17. Vejzagić, Saša, „Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru Građevnog kombinata Međimurje – Čakovec (1963.–1981.)“, *Politička misao*, 3, 57, 2020., 121-149.

Ostalo

1. Filipović, Tina, „7. Doktorska radionica Mikrohistorija socijalizma“, *Historijski zbornik*, 1, 74, 2021., 191-194.
2. Filipović, Tina, „Tagungsbericht: Microhistories of Socialism. 7th Doctoral Workshop“, *H-Soz-Kult*, 4.11.2021.
3. Žerić, Sara, „Tagungsbericht: Microhistories of Socialism and Postsocialism“, *H-Soz-Kult*, 21.1.2023.

Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970-1990.

(Mikrosocijalizam)

HRZZ IP-01-2018-5394

Višegodišnje iskustvo s radničkim samoupravljanjem u socijalističkoj je Jugoslaviji utjecalo na razvoj društvenog samoupravljanja na adresi stanovanja. Okvir za taj proces bile su mjesne zajednice, 1963. uvedene kao mogućnost, a 1974. kao obaveza. Bile su samoupravno-teritorijalni oblik okupljanja radnih ljudi i građana, birača i potrošača u njihovo slobodno vrijeme i u njihovu susjedstvu. Zamišljene kao servis za bolji život i kvalitetniju svakodnevicu, bile su i platforma za suradnju s organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i općinom te vježbalište socijalističke izravne demokracije, dakle društveni prostor za organizirano djelovanje građana. Na vrhuncu njihova razvoja u Jugoslaviji je bilo gotovo četrnaest tisuća mjesnih zajednica s tisućama volontera, aktivista i delegata. Njihovu djelatnost knjiga obrađuje iz perspektive društvene povijesti, povijesti svakodnevice i mikrohistorije.

www.srednja-europa.hr

ISBN 978-953-387-008-3

9 789533 870083

26,00 EUR